

alkohol

Gleder og sorger

VESTAGDERMUSEET 2010

ÅRBOK VEST-AGDER-MUSEET 2010

Utgitt av Vest-Agder-museet IKS ©

Redaktør Thor Gunnar Hansen

Redaksjon Tale Christiansen og Thorunn Lunde

Design Per Grimsgaard

Layout og trykk Kai Hansen Trykkeri, Kristiansand

Opplag 1000

ISBN: 978-82-91178-20-2

Vest-Agder-Museet IKS

Odderøya 17

4610 Kristiansand

www.vestagdermuseum.no

Sitatet på omslaget er hentet fra den amerikanske juristen og forfatteren Robert Green Ingersoll (1833 - 1899).

Fotograf Ragnvald Pettersen har tatt bildene som er på omslag og forsats i årboka. Han overtok familiebedriften i 1884 og drev den til 1942. Atelieret hadde fra 1884 adresse "vis a vis Lundhs have" i Farsund.

Fotografiene viser yngre menn på besøk i fotoatelieret og gjengitt i ledige, kameratslige situasjoner. Motivene skiller seg fra typiske visittkort som var populære fra andre halvdel av 1800-tallet. De var heller ikke skrytebilder egnet til familiealbumet. Det var vanlig med bruk av ulike rekvisitter i fotoatelierene. Kanskje kan motivene være ment som ungdommelige provokasjoner i en tid med sterk totalavholdsbevegelse? Carl Pettersen, Ragnvalds far, introduserte visittkortet i Norge i 1861. Fotografiene eies av Lyngdal Kultursenter KF.

alkohol

DEN DRIKKFELDIGE RALLAR? Thorunn Lunde	4 - 17
FRA SELSKAPSVIN TIL FOLKEVIN ENDRINGER I OMGANGSFORMER OG I FORBRUKET AV ALKOHOL Kirsten Bertheau Nøklebye	18 - 47
”HVEM VIL GÅ INN I EVIGHETEN SOM BRENNEVINSHANDLER?” SAMLAGSAVSTEMNINGEN I MANDAL 1899 Thor Gunnar Hansen	48 - 143
HJEMMELAGET FRUKTVIN SOM DEL AV NASJONSBYGGINGEN Eiliv Ulltveit-Moe	144 - 151
VØRTERØL – “ SUNNHETENS ØL ” Tale Christiansen	152 - 159
FORFATTERINFORMASJON	160

Gleder og sorger

VESTAGDERMUSEET 2010

Politi om bord!

Sligt Leven og Spetakel, Banden og raa Tale, som der er om Søndagerne om bord paa ”Torrisdal”, hører man heldigvis ikke mangesteds.

Det er Jernbanearbejderne fra Mosby, der i sterkt beruset Tilstand volder dette Spetakel, der til sine Tider udarter til den raaeste Nærgaaenhed mod Damer, der medfølger Baaden på Lystturer opover. Skibets Kaptein formaar ikke at holde tilstrækkelig Kontrol om bord; thi han kan jo ikke være allesteds. Er han paa Dækket, er der Uorden og Spetakel nedenunder og omvendt.

Var det slik det var å være rallar? (Illustrasjonsfoto Anita Nilsen)

DEN DRIKKFELDIGE RALLAR?

Denne episoden foregikk på en av de små dampbåtene som trafikkerte nedre del av Otra. Hendelsen ble omtalt i Christianssands Tidende 28. august 1893. Allerede få måneder etter at byggingen av Setesdalsbanen startet vinteren 1893, ble det på Mosby stasjonert en politibetjent. Oddernes kommune betalte den ene halvparten av betjentens lønn, og jernbaneanlegget betalte den andre halvparten¹. Om det var hendelsen om bord på dampskipet "Torrisdal" som var bakgrunnen for at Mosby fikk en egen politibetjent, eller om det var andre hendelser i området som var årsaken til at stedet fikk eget politi, vites ikke. Man vet heller ikke om lønnsutgifter til ekstra politi ble fordelt på

Politi ombord!
 Slikt Leven og Spektakel, Vandens og raa Tale, som der er om Søndagene ombord paa "Torrisdal", hører man heldigvis ikke mange-
 steds.
 Det er Jernbanearbeiderne fra Mosby, der i stærkt beruset Tilstand volder dette Spektakel, der til sine Lider udarter til den raaeste Nærgaaenhed mod Damer, der medfølger Baaden paa Lyftur opover.
 Skibets Kaptein formaar ikke at holde tilstrækkelig Kontrol ombord; thi han kan jo ikke være allesteds. Er han paa Dækket, er der Uorden og Spektakel nedenunder og omvendt. Skulde ikke Selskabet for egen Regning kunne holde en Politibetjent ombord, naar Baaden gaar Lyftur om Søndagene? Det er vistnok mere end paatrævet.

Faksimile fra Christianssands Tidende 28. august 1893.

liknende måte flere steder i løpet av anleggstiden til Setesdalsbanen. Men at jernbaneanlegget var med på å dekke lønnen til politibetjenten, kan tyde på at ledelsen ved Setesdalsbanen ønsket å ta lokalmiljøets eventuelle frykt for bråkete anleggsarbeidere alvorlig.

Leser man i gamle aviser fra de områdene av landet hvor det på slutten av 1800-tallet ble bygget jernbane, dukker det nesten alltid opp historier om "fyll og spektakkel" blant anleggsarbeidere.

Noen år etter hendelsen om bord på D/S "Torrisdal" var arbeidet i gang med å bygge Flekkefjordbanen. Da kunne man lese i lokalavisen i Flekkefjord om tilsynelatende horder av anleggsarbeidere, som trakk til byen, særlig på lønningsdager. Dette resulterte i "Drukken-skab og Uorden" til forargelse for byens innbyggere². Det samme er tilfelle ved byggingen av en av de andre nærliggende banestrekningene, Arendal-Åmlibanen. I avisen Tiden, som ble utgitt i Arendal, dukket det i januar 1909 opp et leserbrev. Her beskrev innsenderen forferdelige tilstander i Arendal i julehelgen. Byen hadde, i følge brevsriveren, vært sterkt preget av berusede arbeidere fra jernbaneanlegget som tigget penger for å kunne kjøpe mer øl og brennevin³.

At en slik historie som den vi kan lese om i Christianssands Tidende, dukket opp i forbindelse med anleggstiden på Setesdalsbanen, er derfor ikke enestående.

Fem anleggsarbeidere med hakke og spade, trillebåren var et av de viktigste hjelpemidlene rallarne hadde. (Foto Norsk Jernbanemuseum)

Men hvorfor ble denne og liknende hendelser ved andre jernbaneanlegg omtalt i lokalpressen? Det er flere mulige forklaringer på dette. En forklaring kan være at disse "berusede jernbanearbeiderne" var tilreisende og dermed "fremmede fugler" i et lite, homogent lokalsamfunn. Kanskje ville toleransen vært større om det var noen av de lokale karene som hadde gjort seg bemerket om bord på båten?

"Fremmede fugler"

I forbindelse med byggingen av Setesdalsbanen, kom det en rekke tilreisende anleggsarbeidere til distriktet. I hovedfagsavhandlingen til Mads Andresen, "Jernbanepersonale ved Setesdalsbanen", viser han at 35-45% av anleggsarbeiderne hadde oppgitt Sverige som fødested⁴. Det samme bildet så man ved byggingen av andre jernbaner. I 1895 var ¼ av arbeiderne ved norske jernbaneanlegg utlendinger. De fleste kom fra Sverige⁵.

Da arbeidet med å bygge jernbane tok til i Norge, kunne man i liten grad bruke egne erfarne jernbanebyggere. Det var derfor nødvendig å hente inn utenlandske fagfolk. Det samme ser man gjennom hele den første perioden med industrialisering i Norge. Kombinasjonen av norsk kapital, utenlandske gründere, importerte maskiner og utenlandsk fagkunnskap, som igjen kunne lære opp lokale arbeidere, var med på å lede landet inn i den industrialiserte tidsalder.

Anleggsperioden til jernbanestrekningene kunne strekke seg over flere år. Arbeiderne fikk god arbeidserfaring dersom de jobbet på samme anlegg gjennom hele byggeperioden. Likevel var eneste måte å bli en profesjonell jernbanebygger å reise fra anlegg til anlegg etter hvert som jernbanesporene bredte seg ut over landet. Disse omreisende arbeiderne opparbeidet seg stor fag- og håndverkskunnskap. Mange hadde erfaring fra gruvarbeid. Det var flere

likhetstrekk i arbeidssituasjonen for anleggs- og gruvearbeidere. For gruvearbeiderne var det også en viss tradisjon for å reise fra gruve til gruve for å få arbeid. I ettertid kan det likevel kun dokumenteres at rundt 60 personer av dem som bygget Setesdalsbanen var tidligere gruvearbeidere⁶.

Anleggsarbeiderne kom som regel uten familie. For noen ble denne omreisende tilværelsen en livsstil, der vandringen fra sted til sted ga en frihet. Man kunne etter hvert snakke om en egen anleggskultur som til dels skilte seg fra den lokale kulturen på de stedene arbeiderne kom til⁷.

Begrepet ”slusk” eller ”rallar” brukes gjerne om disse omreisende anleggsarbeiderne. ”Veifant” skal ha vært et annet allment begrep i samtiden. Dette begrepet skal ha sin bakgrunn i de lange marsjene langs landeveien fram til anleggsstedene⁸. Slusk og rallar ble også benyttet i samtiden. I starten var disse begrepene trolig brukt i en noe nedsettende betydning. Men etter hvert skal de omreisende anleggsarbeiderne ha tatt i bruk begrepene om seg selv. Dermed ble det å bli kalt slusk og rallar forstått som noe positivt i anleggsmiljøene⁹. For eksempel kunne de selv snakke om det å være en ” renhårig slusk” i betydningen av å være en real arbeidskar¹⁰.

Hvordan begrepet imidlertid har endret seg i betydning, viser en diskusjon som foregikk i avisen Tiden de første månedene av 1909. Bakgrunnen var byggingen av Arendal– Åmliabanen, hvor man i flere innlegg debatterte begrepet ”slusk”. En av forfatterne hevdet at slusk var et negativt klengenavn og at dette var gjengs over hele Skandinavia. Dersom noen anleggsarbeidere skulle finne på å benytte begrepet om seg selv, og i en positiv betydning, skulle man ikke ta hensyn til det. Det ble gjort mot bedre viten¹¹.

Det er usikkert hvordan begrepene rallar og slusk i sin tid dukket opp. Men betegnelsen ”rallar” ble også benyttet på svensk. I følge Bokmålsordboka kan betegnelsen komme fra svensk ”rallväg”, som igjen er etter det engelske ordet for jernbane, railway¹². En annen teori er at begrepet kommer fra det svenske dialektordet for trillebår; ”ralla”, som var

et av de viktigste hjelpemidlene anleggsarbeiderne hadde. Som tidligere nevnt kom mange av de første jernbanearbeiderne fra Sverige. Kanskje kom begrepet kom inn i det norske språket på denne måten¹³?

Man vet ikke hva de som bygget jernbane ble kalt av menneskene som på slutten av 1800-tallet bodde i området mellom Kristiansand og Byglandsfjord. Men med tanke på at det var et stort antall svensker som bygget Setesdalsbanen¹⁴, kan det være at ordet ”rallar” etter hvert ble et kjent begrep også i dette området.

”Fyll og spetakkel”

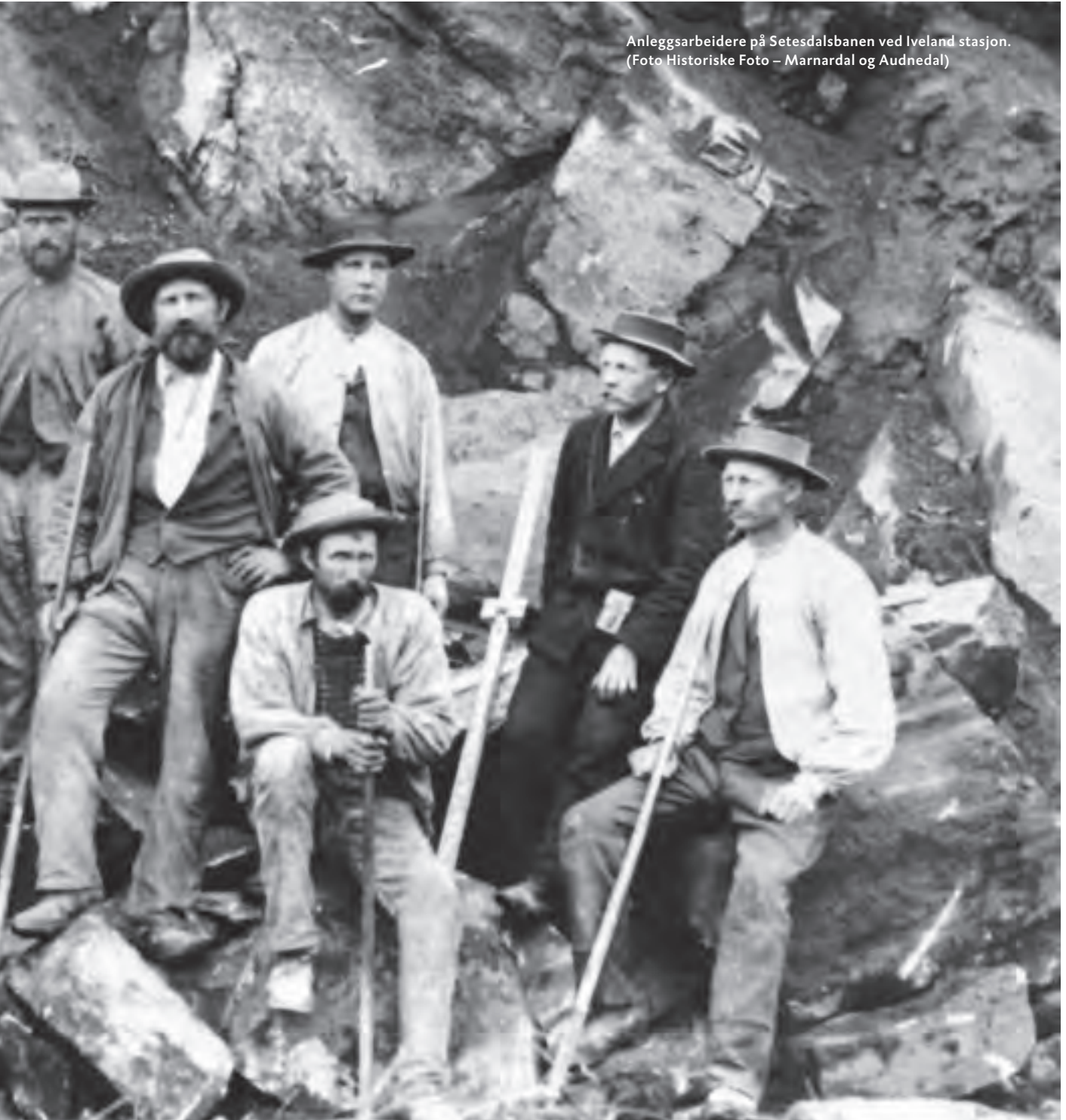
Når man leser en slik historie som den Christianssands Tidende skriver om, må man ha i tankene forholdene som rådet omkring alkohol i samfunnet på 1800-tallet. Holdningene til kombinasjonen alkohol og arbeidsliv var til dels annerledes enn dem vi har i dag.

Undersøker man beretninger fra 1700- og 1800-tallet, kan det synes som om brennevin var en naturlig del av arbeidslivet. Det var en vanlig oppfatning at fiskeren, soldaten og bonden trengte daglige drammer for å holde ut harde arbeidsdager i et strengt og kaldt klima¹⁵. Gamle tradisjoner fra håndverkskulturen med servering av øl og brennevin i forbindelse med arbeidet, ble videreført blant arbeiderne etter hvert som industrialiseringen grep om seg og fabrikkene dukket opp¹⁶. Det var tradisjon ved skipsverft med skjenking av brennevin, særlig i forbindelse med sjøsetting av skip. Arbeidet var tungt og krevende, og hundrevis av sjauere ble hentet inn for å gjøre jobben.

I følge Eilert Sundt måtte det settes frem rikelig med brennevin og vin for at disse karene skulle finn fram kreftene sine¹⁷. Også norske soldater fikk tildelt et daglig kvantum brennevin av den norske stat¹⁸. Også for andre yrkesgrupper var skjenking av alkohol del av arbeidskontrakten. Fra Lindesnes fyr ble det på 1700-tallet sendt et skriv til kongen i København. Her beskrives en tradisjon for at arbeidsfolk ved fyret fikk brennevin tre ganger for dagen¹⁹.

Anleggsarbeidere på Setesdalsbanen ved Iveland stasjon.
(Foto Historiske Foto – Marnardal og Audnedal)

Det er gjerne slik vi ser for oss "slusken" eller "rallaren", bart og med hatten på snei. Bildet er hentet fra Meddelelser fra NSB 5/1927.

Hvordan var så drikkekulturen blant jernbanearbeidere? Arbeidslivsskildringene som er nedtegnet, for eksempel i "Jernbanefolk forteller", vitner om at alkohol og jernbanearbeidere fulgte hverandre. En tidligere banemester hevdet at det ikke ble bygget jernbanelinjer her i landet uten at rallarene fikk ta seg en pris snus og en dram. Selv i forbudstiden skal det ha vært lett for anleggsarbeiderne å få tak i alkohol, i form av smuglersprit²⁰.

Det kan se ut til at det har vært en vanlig oppfatning at slusken hadde lov til å avreagere med alkohol. En slik avreagering kunne ofte innbefatte nevekamp. En tidligere ansatt ved Setesdalsbanen fortalte en historie han hadde hørt av sin onkel som hadde jobbet på anlegget. Etter en fest hadde en gjeng med anleggsarbeidere fra Setesdalsbanen slåss et døgn. Flere av slåsskjempene ble i løpet av kampen kledd nakne og deretter kastet i elva Otra²¹.

Andre fortellinger viser at det ikke bare var kort vei til nevekamp dersom anleggsarbeiderne fikk i

seg alkohol. Ofte resulterte disse slåsskampene til trekking av kniv²².

Ingomar P. Lindgaard er en av dem som i ettertid har skrevet om sitt liv som jernbanearbeider. Da han var 86 år gammel, i 1974, skrev han sine erindringer om livet som rallar. Det er verd å merke seg at han var en av dem som i ettertid benyttet begrepet "rallar" positivt. Han ønsket med boken å gi et "sannere bilde av rallaren" og "å rive ned vrangforestillinger og skrelle av den falske romantikken"²³. I kapittelet "Slik var rallaren" kom han inn på temaet alkohol. I følge ham var det ikke noe problem med drikking i uka. Da måtte anleggsarbeiderne være klink edru for å klare det store arbeidspresset. "*Men når lørdagen kom, var han ikke annerledes skapt enn andre mennesker. [...] Å jo da, det kunne ofte bli stormfulle kvelder, med forrykende slagsmål og mange blåveisbuketter.*"²⁴

Dette stemmer for så vidt med episoden ombord på D/S "Torrisdal". Hendelsen foregikk en søndag og utenom jernbanearbeidernes arbeidstid. Det kan derfor tenkes at det først og fremst var utenom arbeidstiden at disse "berusede jernbanearbeiderne" var å se ombord på dampbåtene som trafikkerte Otra.

Det er mange fellestrekk i beretningene fra tidligere anleggsarbeidere, og flere poengterte at de ikke kunne huske at kollegaer drakk i tjeneste²⁵. I andre arbeidslivsberetninger fra jernbanen fortelles det at det forekom drikking av alkohol både i arbeidstiden og gjennom hele arbeidsuken. Trolig gjaldt det færre personer. Enkelte av episodene som nevnes, forteller dessuten om bruk av alkohol som "medisin" og ikke i forbindelse med fest og moro.

At alkohol som medisin til en viss grad var akseptert i miljøet, viser en historie fra byggingen av Gravhalstunnelen på Bergensbanen. Dette var et særlig tungt og ikke minst helsefarlig arbeid. I forbindelse med bore- og skytearbeid kunne det til tider bli dårlig med oksygen inne i tunnelen. Når arbeiderne merket at lufta ble ekstra dårlig "[...] måtte ein snarast ha seg bort til ein luftventil og sette på luft. Hvis ikkje det hjølpa, så måtte ein skunde seg ut i frisk luft og få seg ei halv flaske konjakk"²⁶.

Tro på alkohol som et botemiddel for sykdom og andre kroppslige plager eksisterte også ellers i samfunnet, blant annet under spanskesykens herjinger i 1918-1919. Da var det mange som hadde en klippefast tro på at konjakk var eneste rette medisin. Dette var under Forbudstiden da alkohol ikke ble solgt fritt. For å få tak i denne fantastiske medisinen, måtte man få en resept fra lege eller dyrlege. I følge enkelte, skrev leger og dyrleger i denne tiden resepter ”dag og natt”.²⁷

Troen på konjakken som medisin skal ha vært sterk hos personalet ved jernbanen. Dette falt ikke i like god jord hos Norsk Jernbane sitt avholdsforbund. De ønsket å avkrefte konjakkens fortreffelighet som medisin. Fremgangsmåten som ble brukt var å telle hvor mange av jernbanens avholdsfolk som døde av spanskesyken kontra ikke-avholdsfolk. På denne måten håpet de på å få inn tall som ville avkrefte at bruk av konjakk førte til færre dødsfall²⁸. Om denne ”vitenskapelige” framgangsmåten frembrakte det ønskede resultatet, sett fra avholdsforbundet, er det ikke funnet opplysninger om.

På jernbanen, som ellers i samfunnet, ble man oppmerksomme på de negative konsekvensene alkoholrelaterte tradisjoner hadde.

Det var på et tidspunkt flere dampskip som gikk i rute fra Kristiansand og opp de to store elvene i området, Otra og Topdal. På bildet ser vi en av dem, D/S Topdal, rundt 1910. (Foto Jan Henrik Munksgaards samling.)

I noen av arbeiderminnene forteller informantene om tradisjoner de etter hvert ble kritiske til. En jernbanelarbeider som i 1903 fikk jobb som vognpusser på Vestbanen i Oslo, fortalte i sine erindringer at da han begynte i jobben, ble det forventet at han skulle ”krympe” stillingen. Det innebar at han skulle spandere øl på sine nye arbeidskamerater: ”Det var rent en tvang med den fylla, og de som ikke hadde sterk karakter, gikk lett utfor. [...] Flere av de overordnede var ikke bedre”.²⁹

Forfatteren Kristoffer Uppdal er en av dem som har skrevet om sine opplevelser som anleggsarbeider. Man kjenner ikke til at han jobbet med byggingen av Setesdalsbanen. Men han skal ha vært anleggsarbeider en periode under byggingen av Arendal-Åmliabanen³⁰. I et leserbrev i avisen Tiden, bekreftet han en del av påstandene om at ”slusken” ikke bare var ”mors beste barn”, og at jernbanelarbeiderne til tider var vel tøffe karer.³¹

”Svingolje og medisin”

Etter hvert gikk avholdsbevegelsen og arbeiderbevegelsen sammen i kampen mot alkoholen. Men tradisjonelt hadde deler av arbeiderbevegelsen et mer avslappet forhold til alkohol. Blant annet ble alkohol sett på som en naturlig del av 1. mai-feiringen og andre sosiale sammenkomster. Jernbanens fagforeninger kunne også vise til slike tradisjoner. En mann fortalte om da han, som læregutt i statsbanens verksted i Oslo, deltok på et 1. mai-arrangement. Medlemmene i verkstedsforeningen ble oppfordret til å skofte arbeidet denne ettermiddagen for å delta i 1. mai-toget. De fleste som deltok, kom dermed direkte fra arbeidsplassen, uvasket og i arbeidsklær. Det som imidlertid læregutten husket som verst, var at mange hadde vært innom Samlaget og hadde inntatt ”svingolje” før 1. mai-toget satte seg i bevegelse og dermed var langt fra edrue³².

At arbeiderbevegelsen ikke alltid gikk for avholdslinjen, viser denne historien hentet fra Aust-Agder. Arbeidet med Arendal-Åmliabanen startet i 1900, fire år etter at Setesdalsbanen var åpnet for ordinær drift. På Simonstad i Åmli var det bygget et ungdomshus, slik det ble i mange bygder og grender på denne tiden.

Første mai tog i Åmli i 1910. På denne tiden var forfatter Kristoffer Uppdal en av arbeiderne som bygget jernbanen i området.
(Foto Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek)

Reglene for ungdomshuset "Vonheim" var som for de fleste ungdomshus. Det var ikke lov å nyte medbrakt alkohol. Hva som foregikk utendørs, skal vi ikke komme inn på i denne artikkelen. Da arbeidet med byggingen av jernbanen tok til, kom det også til dette området en rekke tilreisende arbeidere. I følge den muntlige historien, satt rallarne mindre pris på at det ikke var lov å drikke alkohol inne i festlokalet. Misnøyen skal ha vært så stor at de gikk sammen og regelrett "kuppet" ungdomsforeningens styre. Dermed ble "Vonheim" omgjort fra ungdomslagshus til fagforeningshus. Historien forteller videre at etter hvert gikk forsamlingslokalet under tilnavnet "Slaktehuset"³³. Kallenavnet huset fikk kan jo tyde på at de nye reglene, som tillot alkohol i forbindelse med arrangementer, resulterte i diverse nevekamper.

Tradisjonelt hadde det ofte blitt servert alkohol på fagforeningsmøter. Men etter hvert ble tradisjonen tatt opp til debatt. Diskusjonene skal ha gått heftig for seg. Argumentet for å beholde tradisjonen med alkoholserving under møtene, var at det tross alt skulle være fest over fagforeningssamlingene. Ble møtene tørlagt, ville ikke folk komme³⁴.

Det ble etter hvert fokus på alkohol som et problem i samfunnet generelt. Framveksten av først måteholdsforeningene og deretter avholdsforeningene vitner om dette. Eilert Sundt var en av dem som skrev om de negative sidene ved alkohol han så på sine reiser rundt om i landet. Disse undersøkelsene var med på å rette søkelys på alkohol som et samfunnsproblem. I undersøkelsen "Om ædruelighetstilstanden i Norge" sier han at misbruk av sterke drikker var "landets ulykke og folkets fordærvelse"³⁵.

Statistisk Sentralbyrå viser at toppårene for alkoholbruk i Norge er 1870 og 1880³⁶. Dette var i samme periode som jernbanebyggingen i Norge foregikk for fullt. I disse årene drakk hver innbygger over 15 år i gjennomsnitt sju liter ren sprit pr. år. Riktignok nærmer vi oss dette i dag, men forskjellen ligger først og fremst i hva slags type alkohol som konsumeres. Mens størsteparten av alkoholen som ble konsumert på 1800-tallet var sprit, er det øl og vin det konsumeres mest av i våre dager.

I perioden da Setesdalsbanen ble bygget, var konsumet gått noe ned og lå i underkant av sju liter alkohol i året pr. voksen innbygger. Først og fremst i form av brennevin og øl. Men også "laddevin", importert oppspritet vin, ble det drikket en god del av³⁷.

Gode tider på 1800-tallet resulterte i økt alkoholbruk. I siste halvdel av 1800-tallet kan det synes som om det kom en endring i synet på alkohol, og særlig i synet på brennevinet. De negative sidene ved rusen begynte å få oppmerksomhet, og måteholdsbevegelsen vokste fram. Vin og øl skulle erstatte spriten, og alkohol skulle nyttes og inntas med måte. Om det var takket være måteholdsbevegelsene, eller om det var andre faktorer som spilte inn, skal vi ikke gå nærmere inn på her. Endringene inntraff, og brennevinsforbruket gikk ned. Innen kristne organisasjoner, men etter hvert også innen deler av arbeiderbevegelsen, fikk man fokus på at måtehold ikke alltid var nok. For å skape et bedre samfunn, var det totalavhold fra alkohol som måtte til. Dermed forsvant grunnlaget for måteholdsforeningene, og disse ble erstattet av de første avholdsforeningene³⁸.

Anleggsarbeiderne levde under enkle forhold. Her inntas frokosten ute i det fri, utenfor anleggsbrakkene. (Fotograf Narve Skarpmoen. Foto Norsk Jernbanemuseum.)

Selv om det kan synes som om kombinasjonen alkohol, rallare og jernbanebygging på sett og vis var akseptert, var man også kjent med skyggesidene alkoholen kunne føre med seg. "Fyll og spetakkel" var vanligste grunn til at anleggsarbeidere fikk sparken, eller "fikk katt" som det het i miljøet³⁹.

Det skulle riktignok mer til enn å drikke seg full for å få sparken. I mange tilfeller var det en viss forståelse hos ledelsen for at arbeiderne drakk. *"Sant å si syntes jeg ikke det var noe rart i at karene tok seg en rus av og til, for det var jo tross alt et trist liv de førte i brakke sine"*.⁴⁰ Men om toleransen for at det ble drikket alkohol var stor, var det mindre toleranse for slåssing og uro som gikk ut over tredjepart. Kanskje var dette bakgrunn for at politibetjenten på Mosby fikk deler av lønnen sin dekket av jernbaneanlegget. Det er ikke like sikkert at episoden med anleggsarbeiderne som sloss i ett døgn for så å kaste hverandre i Otra, ville resultert i lønnsmidler til en politibetjent. Slike hendelser ble nok ansett som et internt anliggende og som i mindre grad berørte de som bodde fast i området.

"Afskjedigede arbeidere"

En ikke utenkelig reaksjon på hendelsen omtalt i starten av denne artikkelen, var derfor at de involverte anleggsarbeiderne fikk sparken.

I arkivet til Setesdalsbanen er det protokoller som sier noe om de reaksjoner ledelsen ved Setesdalsbanen hadde dersom ansatte, eller personer knyttet til anlegget, var involvert i brudd på lovverket eller uønskede hendelser. Den eldste protokollen, "Afskjedigede arbeidere", er fra perioden 1892 - 1896 og dekker dermed mesteparten av anleggsperioden til Setesdalsbanen. Arbeiderne som fikk sparken ble oppført i protokollen i alfabetisk rekkefølge. I tillegg er det ført inn hvor hver enkelt var hjemmehørende. I mange tilfeller er det ikke oppført noen grunn for oppsigelsen. Protokollen inneholder rundt 380 navn. Kun 14 oppsigelser er begrunnet med alkoholrelaterte hendelser. Det dreier seg da om drukkenskap eller brennevinshandel. Noen av de oppsagte arbeiderne har fått anmerkningen "politiovertrædelse". Nøyaktig hva en slik anmerkning betyr, vites ikke.

Straffe-Protokoll	
1896-01-20	Handarbeid i S. D/S
1896-01-21	Handarbeid i S. D/S
1896-01-22	Handarbeid i S. D/S
1896-01-23	Handarbeid i S. D/S
1896-01-24	Handarbeid i S. D/S
1896-01-25	Handarbeid i S. D/S
1896-01-26	Handarbeid i S. D/S
1896-01-27	Handarbeid i S. D/S
1896-01-28	Handarbeid i S. D/S
1896-01-29	Handarbeid i S. D/S
1896-01-30	Handarbeid i S. D/S

Straffeprotokollen fra 7.de distrikt. Her ble alle ansatte som hadde utført straffbare handlinger som tilsa straff på en eller annen måte, det være seg bøter, advarsler eller oppsigelse, ført inn med sirlig skrift.

Kanskje kunne en episode som den om bord på D/S "Torrisdal" resultert i anmeldelse fra politiet og dermed gi en slik anmerking i protokollen?

Det jernbanens ledelse definerte som "uønsket handling", ble det tilsynelatende slått hardt ned på. I mange tilfeller førte en oppsigelse ved et jernbaneanlegg til at vedkommende fikk problemer med å få jobb ved andre anlegg. Et skriv utstedt av politiet i Lillehammer og som befinner seg i arkivet etter Setesdalsbanen, forteller om den siden av historien. I skrevet er det oppført en rekke navn samt en beskrivelse av utseendet til disse personene. I følge politiet skulle disse menneskene ha gjort seg skyldige i politiovertredelser i Lillehammer by og forsvunnet uten å ha betalt botene de hadde fått.

At denne listen befant seg i arkivet etter Setesdalsbanen, kan tyde på at det var vanlig å distribuere slike lister til jernbaneanleggene. Ved hjelp av slike lister kunne ledelsen ved anleggene ha en viss kontroll med hvilke arbeidere som ikke var ønsket på grunn av uønskede handlinger andre steder.

I Setesdalsbanens arkiv er det også en straffejournal for "Trafik, Bane og Maskin afdeling 7.de distrikt". Denne er fra tiden da banen var åpnet for ordinær trafikk og omhandler årene 1896-1931. Her er det langt færre oppføringer enn i den eldste protokollen som var fra anleggstiden. Det er i seg selv ganske interessant. Enten var det enklere å bli oppsagt under anleggstiden, eller så var arbeidstakerne mer lovlige etter at det var blitt ordinær drift ved banen. Protokollen vitner ikke om at alkohol var et stort problem i denne første tiden med ordinær drift ved Setesdalsbanen. Av totalt 66 oppføringer er 9 relatert til "beruselse i tjeneste" og til alkoholbruk. Reaksjonene har variert fra bøter til "alvorlig irrettesettelse", videre til degradering, men også til oppsigelse.

"Nei takk, jeg drikker ikke"

Alkohol var til en viss grad del av jernbanekulturen. Men som i samfunnet ellers, ble man oppmerksomme på alkoholens farer og problemer relatert til misbruk av alkohol. I forbindelse med byggingen av Vossebanen skal en gruppe anleggsarbeidere som jobbet ved skjæringen ved Grimevannet ha startet en lokal avholdsforening sammen med bygdefolket. 12. desember 1875 kom de sammen på nabogården Erdal for å stifte Midtun Totalafholdsforening. Den skal raskt ha blitt en aktiv forening som snart hadde over 300 medlemmer, både anleggsarbeidere og fastboende⁴¹.

Et mer lokalt eksempel på etableringen av avholdsforeninger, er fra byggingen av Arendal-Åmli-banen. På et av småstedene i nærheten av Åmli ble det i anleggstiden stiftet en avholdslosje. I følge et leserbrev i avisen Tiden, var flere av anleggsarbeiderne avholdsmenn og medlemmer av denne losjen⁴². Selv om bevegelsen fikk en del

medlemmer blant rallarne, var ikke alle like enig i at man fikk bedre arbeidere dersom de var avholdsfolk. I debatten som foregikk i Tiden forsvarte Kristoffer Uppdal de arbeiderne som ikke var avholdsfolk, og skrev at det ”millom arbeidarane finst [...] mange gilde folk, som ikkje er avholdsfolk”⁴³.

Som tidligere nevnt fikk man på 1800-tallet først en fremvekst av måteholdsbevegelser og deretter avholdsbevegelser. Sistnevnte dukket opp første gang i 1859, og utover siste halvdel av 1800-tallet fikk Norge en rekke avholdsforeninger. De første hadde gjerne en kristen tilknytning. Men etter hvert etablerte det seg flere foreninger som var knyttet opp mot bestemte yrkesgrupper.

Norsk Jernbane-Avholdsforbund ble etablert i 1893, under navnet ”De norske Jernbanefunksjonærens Totalavholdsforening”. Kanskje var dette etter inspirasjon fra en avholdsorganisasjon for jernbanearbeidere som ble stiftet i England i 1881⁴⁴. Den norske foreningen etablerte seg i flere kretser, men vi finner ingen krets i Kristiansand i 1893. Den første tiden var det jernbanefunksjonærer som kunne være medlemmer. Men fra 1907 åpnet man opp for at også personalet som jobbet på jernbaneanleggene kunne få medlemskap. Samme år organiserte bevegelsen seg på nytt, og det ble etablert avdelinger rundt om i landet. Avdeling nummer 11, for strekningen Kristiansand–Byglandsfjord og for ansatte ved Setesdalsbanen, ble stiftet i 1911. Da avdelingen feiret sitt 2 års-jubileum, var det blant totalt 100 ansatte funksjonærer, 42 aktive medlemmer. Til tross for relativ stor oppslutning blant de ansatte, beretter foreningens historie om dårlig oppmøte, og virksomheten skal nærmest ha gått i dvale etter 1918 for en lengre periode⁴⁵.

Det offentlige grep etter hvert inn i forholdene omkring arbeid og alkohol, blant annet ved hjelp av lovreguleringer. Den første loven som sa noe om hvilke regler som skulle gjelde personale ved jernbanen var ”Loven om pliktmessig avhold for personer i sikkerhetstjeneste”, vedtatt av Stortinget i 1916. Eventuelle gamle tradisjoner, som innebar et noe lettvinnt syn på kombinasjonen alkohol og

arbeid som hadde overlevd så langt, ble nå forsøkt nedkjempet ved hjelp statlige lovreguleringer.

Avslutning

Alkohol, bruk og misbruk, er del av jernbanens historie i Norge, men ikke den viktigste og mest sentrale delen. Hadde man sett nærmere på koblingen alkohol og arbeid ved andre virksomheter som vokste fram i det nye industrialiserte Norge, hadde det trolig dukket opp en rekke fellestrekk. På sett og vis ble alkoholtradisjoner fra håndverksfagene i det før-industrielle samfunnet videreført i den tidligste fasen av Norge som industrisamfunn. Dette gjaldt også arbeidslivskulturen ved jernbanen. Kulturen ved jernbanen var en del av samfunnet ellers, og mange av de tradisjoner og holdninger som fantes i storsamfunnet, fant man igjen blant arbeiderne som bygget og jobbet ved jernbanen.

Lokalsamfunnets sterke reaksjoner på koblingen alkohol og jernbanearbeider som vi kan lese om i lokalavisene, er trolig først og fremst en reaksjon på at anleggsarbeiderne som gruppe skilte seg ut i fra resten av lokalsamfunnet. De var i hovedsak enslige menn, i alle fall var mange uten familie på stedet. Væremåte, språk og dialekt og at mange ikke nødvendigvis hadde til hensikt å etablere seg permanent i området, var med på å gjøre dem til ”fremmede fugler” og ekstra utsatt for kritiske blikk. Dermed blir episoden som innledet denne artikkelen et lokalt eksempel på sider av den norske jernbanehistorien som man kan finne igjen ved de fleste av jernbaneanleggene fra slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Hendelsen om bord på D/S ”Torrisdal” kan derfor neppe sies å være et bevis på at man her i området fikk et spesielt stort problem med berusede anleggsarbeidere i forbindelse med byggingen av Setesdalsbanen.

Kilder

Litteratur

Publisert materiale, aviser:
Flekkfjordposten, årgang 1897
Tiden, årgang 1909 og 1960
Christianssands Tidende, årganger i 1892-1896
Fædrelandsvennen, årganger i perioden 1892-1896

Tidsskrift:

På sporet – Norsk jernbaneklubbs tidsskrift, des. 2009, nr 141

Upublisert materiale:

Arbeidslivsintervju med tidligere ansatte ved Setesdalsbanen, foretatt i 1984 og 1985 (digitaliserte kassettopptak 2008)
Arkivmateriale etter Setesdalsbanen:
"Straffejournal for "Trafik, Bane og Maskin afdeling 7.de distrikt". (SBNG00010)
"Oppføringer av arbeidere ved anlegget Setesdalsbanen 1893-1897. (SBNG00016)
"Afskjedigede Arbeidere" 1892-1896 (SBNG00015)

Litteratur:

Andersen, Martin A.E.: *Vossebanen På sporet nr 141*
Bergh, Trond: *Jernbanen i Norge 1854–2004* bn 1, Bergen 2004
Bjerke, Thor og Ove Tovås: *Togbytte på Nelaug*, Oslo 1989
Bokmålsordboka på nett <http://www.dokpro.uio.no/ordboksoek.html> (13.09.2010)
Bull, Edvard: *Renhårig slusk*, Oslo 1961
Bull, Edvard: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bind 1, Oslo 1985
Endresen, Mads: *Jernbanepersonalet ved Setesdalsbanen 1893-1919*. Arbeidsliv, faglig organisering og faglig virksomhet. Hovedfagsoppgave i historie Universitetet i Oslo 1987
Fuglum, Per: *Arbeiderbevegelsen og alkoholen fra Marcus Thrane til forbudstiden*, NTNU 1999
Johannessen, Oddbjørn: *Fra renhårig slusk til visjonær dikter* s. 43-45. Sørlandsk Magasin 1999
Johnsen, Reidar og Lars Skeie (red.): *En ide - et behov*. Norsk jernbane-avholdsforbund 100 år, Oslo 1993
Lindgaard, Ingomar P: *Den siste rallar. Erindringer frå rallarlivet 1905-1920*, Oslo 1974
Olsen, Roar og Knut John Bakken (red.): *Fra gamp til damp: Setesdalsbanen de første hundre år*, Vennesla 1996
Reiersrud, Phillip (red.): *Norsk jernbane – avholdsforbund 1893-1943*, Drammen 1943
Lunde, Aage (red.): *Jernbaneminner*, Oslo 1962
Schrumpf, Ellen: *Berus eder! Norske drikkekulturer i de siste 200 år*, Oslo 2003
SSB alkoholstatistikk: <http://www.ssb.no/vis/samfunnspeilet/utg/200904/05/art-2009-10-05-01.html> (2. juni 2010)
Sundt, Eilert: *Om ædruelighetstilstanden i Norge*, Oslo 1976
Wilhelmsen, Kaare: *Jernbanefolk forteller*, Oslo 1977
Wikipedia <http://no.wikipedia.org/wiki/Rallar> (15.april 2010)

Noter

- 1 Olsen, 1996, s 58
- 2 Flekkfjordposten, 14. april 1897
- 3 Tiden nr. 10, som ikke har vært mulig å få tak i pga dårlige originaler både på Aust-Agder kulturhistoriske senter, samt som mikrofilm ved Kristiansand Folkebibliotek. Innlegget ble referert og kommentert i Tiden 2. februar 1909.
- 4 Endresen, 1987, s 21
- 5 Bergh, 2004, bind 1 s 427
- 6 Endresen, 1987, s 23
- 7 Bergh, op.cit. s 428
- 8 Bjerke, 1989, s 27
- 9 Eksempel på dette er erindringsromanen "Den siste rallar".
- 10 Bull, 1961, innledning, uten sidetall
- 11 Tiden, 2., 7. og 9. januar 1909
- 12 Bokmålsordboka på nett <http://www.dokpro.uio.no/ordboksoek.html>
- 13 Wikipedia <http://no.wikipedia.org/wiki/Rallar>
- 14 Oppføring av arbeidere ved anlegget Setesdalsbanen, 1893-1897.
- 15 Schrumpf, 2003, s 22
- 16 Schrumpf, op. cit. s 148
- 17 Sundt, 1976, s 107
- 18 Schrumpf, op. cit. s 23
- 19 Fædrelandsvennen 26.mai 2010
- 20 Wilhelmsen, 1977, s 125.
- 21 Arbeidslivsintervju (lydopptak) med Søren Østerhus, spor 1. CD merket 1985
- 22 Lunde, 1962, s 45
- 23 Lindgaard, 1974, tekst på baksiden av boken
- 24 Lindgaard, op.cit. s 126
- 25 Wilhelmsen, op.cit., s 125
- 26 Bull, 1985, s 450
- 27 Reiersrud, 1943, s 16
- 28 Reiersrud, op.cit. S 16
- 29 Bull, 1961, s 140
- 30 Johannessen, 1999, s 43
- 31 Bjerke, op.cit., s 27
- 32 Lunde, op.cit., s 163
- 33 Muntlig informasjon fra Anne Tone Aanby fra Åmli
- 34 Lunde, op.cit., s 167
- 35 Sundt, op.cit. s 1
- 36 SSB alkoholstatistikk <http://www.ssb.no/vis/samfunnspeilet/utg/200904/05/art-2009-10-05-01.html>
- 37 SSB alkoholstatistikk op. cit.
- 38 Schrumpf, op.cit. s 50
- 39 Bull, 1961, s 431
- 40 Lunde, op.cit. s 45
- 41 Andersen, Vossebanen, På sporet nr. 141 s 44
- 42 Tiden 20.mars 1909
- 43 Tiden, 27. mars 1909
- 44 Johnsen, 1993, s 11
- 45 Johnsen, 1968, s 212

”Gilderne er Sjelen i Fornøyerseerne. Store Mandfolkegilder ere de meest yndede. Her tragteres da før Bordet med Sild, Lax, Makrel, Anchioser o:s:v: Brændeviin, Maderaviin, Rum; Derpaa gaer man til Bords til kun sex Retter og i Almindelighed kun 3 slags Viin, Rødviin, Madera og Portviin.”¹

Gamle vinetiketter fra Joh. P. Johnsens Grossistlager på hjørnet av Gyldenløves gate og Festningsgaten. I grossistlageret var det vinkjeller med importert vin på fat. Vinen ble tappet på flasker og påført etikett. Bordeauxvin fra vinhusene ”Chateau Lafite” 1893 og ”Chateau du Breuil” 1914 har i dag en stor samlerverdi. Vinslottene eksisterer fortsatt. (Fotograf Arve Lindvig.)

FRÅ SELSKAPSVIN TIL FOLKEVIN

ENDRINGER I OMGANGSFORMER OG I FORBRUKET AV ALKOHOL

Innledning

I hundreåret fra 1900 til 2000 kan vi følge vinens vei fra "rikmannsvin" til "folkevin" hos det brede lag av befolkningen. Det foregikk endringer i holdninger både sosialt og kulturelt i det norske samfunnet. Spørsmålet blir å finne hovedtrekkene i disse endringene og hvorfor det skjedde. Det blir også nødvendig å trekke noen historiske linjer rundt bruken av vin i Norge.

Hvor stor betydning hadde de store samfunnsomveltningene gjennom 1900-tallet på folks levemåte og forholdet til bruk av alkohol? Er det noen sammenheng mellom økonomiske nedgangstider eller oppgangstider, folks forbruk av alkohol og deres adferd i sosiale relasjoner? Hva bestemte myndighetene og hvilken gjennomslagskraft hadde de for endringer av drikkevanene?

Sterke krefter innenfor avholdsbevegelsen sammen med "Det norske Arbeiderparti" kjempet mot et utbredt drukkenskapsproblem hos befolkningen fra slutten av 1800-tallet. Et tidsskille kom etter 2. verdenskrig da drikkevanene inntok andre konstellasjoner. Med medvirkning fra offentlige myndigheter og statsdrevne vinmonopolutsalgs skulle alkoholmisbruket bekjempes som et samfunnsproblem. Et av virkemidlene var å få flere til å kjøpe vin som holdt lavere alkoholprosent. Tidlig på 1950-tallet kom Vinmonopolet med "folkevinen",

en standard "Rødvin" og en standard "Hvitvin" som merkevare.

Forskning og statistikkmateriale viser at Agder og Rogaland, skiller seg ut gjennom nesten hele 1900-tallet når det gjelder holdninger til bruk av alkohol. Et totalavhold mot bruk og nytelse av alkohol utgjør en forholdsvis høy andel av befolkningen, det være seg i brylluper, konfirmasjoner, åremålsdager, i private selskaper og på restauranter. På den annen side har spesielt Sørlandet lange tradisjoner for å legge fruktvin. Hvilke årsaker kan ligge til grunn for disse særtrekk og tilsynelatende paradokser?

Kulturforskjeller og vin i Norge

Fra gammelt av finnes det forskjeller i mat- og drikkekultur mellom befolkningen i Sør-Europa og befolkningen i Nord-Europa. Allmuen² i Norge holdt seg tradisjonelt til hjemmebrygget øl med servering av brennevin ved spesielle anledninger. Det var skikk å brygge øl til bryllup og begravelser og til jul og påske. Den folkelige drikkekulturen med øl og brennevin hadde nordmenn felles med de andre landene i Skandinavia, Skottland, Baltikum³ og Russland. Befolkningen i Sør-Europa tilhørte "vinlandene", som hadde lange tradisjoner for produksjon av vin. De var vant til å drikke vin til måltidene.

Viktige spørsmål for å få kunnskaper om bruk av vin i eldre tid i Norge er: Hvem drakk vin i etter-reformatorisk tid i Norge og i hvilke sammenhenger? Hvor kom vinen fra? Det er i første rekke snakk om "bordvin" som drikke til maten ved festlige anledninger.

Det første bekjentskap med vin og en fremmed drikkekultur fra Sør-Europa skjedde trolig gjennom hanseatenes virksomhet i Bergen på 1400-1500-tallet. På 1600-tallet var Holland en stormakt som hadde sterke handelsforbindelser i Sør-Norge, blant annet med kjøp av eiketømmer i Agder. Grunnleggingen av Kristiansand i 1641 var et viktig strategisk trekk av Christian IV for å fremme handelen og styrke forsvaret av kystlinjen i sør. Holland ble etter hvert en viktig handelspartner og kontakt for innflytelse i Agder. Det gjaldt leveskikker, klesdrakt og også språk.⁴ Dokumentasjon av dette finnes både i gjenstandskulturen på museene, i bygningsarkitekturen, i språket og i mat- og drikkekulturen.

Vin har tradisjonelt alltid vært drukket av glass i Norge og i resten av Skandinavia. Glass på stett kjenner vi allerede fra 1400-tallet i Venezia. Glassblåserne tok forbilde fra alterkalker i kirkene for å finne en fasong til å fremstille et verdslig vinglass.⁵

Vinkrukker fra Holland, 1600-tallet. Vest-Agder-museet Kristiansands samlinger. (Fotograf Arve Lindvig,)

Vinglass fra VAM Kristiansands samlinger. Fra høyre: hvitvin ca. 1850, rødvin og rhinskvinn ca. 1870-1880. (Fotograf Arve Lindvig,)

Et vinglass består av en "klokke" og en "stett". Glasset i klokken som rommer vinen, skal alltid være tynt og skjørt. Stettens fasong, lengde og tykkelse kan imidlertid variere. Som regel har et vinglass en klar eller transparent farge. Tilsetning av fargestoff mot grønt eller grått i produksjonen er sjelden. Dette henger i en viss grad sammen med mote og stilfølelse, design og alder. Glassproduksjon har over tid gjennomgått både en teknisk og materiell utvikling og produseres av helkrystall, halvkrystall eller rent glass.

Det var først på 1700-tallet, da fremgangsrike handelsborgere og skipsredere i Norge og selvfølgelig i Agder, gjorde bekjentskap med Sør- og Mellom-Europa, at påvirkningen fra europeisk mote og levesett ble sterk.⁶ 1700-tallet er rokokkostilens periode med Ludvig XV's Versailles som et høydepunkt. Mot slutten av århundret inntraff en høykonjunktur i Agder (ca.1770-1820) som gjorde at impulsene og påvirkningen fra kontinentet ble tydeligere. Høyborgerskapet, som drev handel og skipsfart, spilte en betydelig rolle og øvde stor innflytelse på hele kystsamfunnet i Agder og særlig i byene. Innenfor matkultur og drikkekultur var Frankrike og det franske kjøkken toneangivende. Selskapene var store, måltidene overdådige, og viner av de beste franske merker ble servert.

En artig skildring av et selskap i 1798 hos høyborgerskapet i Flekkefjord kan stå som et eksempel. Serveringen var fullt på høyde med matskikkene hos høyborgerskapet i Europa på den tiden, og vin og eksklusiv mat var status. Sogneprest Jacob Chr. Finkenhagen var en av gjestene og skrev om begivenheten til hustruen Charlotte Amalie.⁷

”Tractementet var prægtigt. Der var dækket i form av en hestesko, og bordet var godt serveret, men lysene stod allerede paa bordet, da vi satte os, det var tidlig, men maaske var det fordi de var satte i 6 armstager, av hvilke enhver havde 3 arme med hvite voxlys, noget, som ikke var seet før i Flekkefjord. Vi havde 15 retter mad. Cassereren vilde bruge østlandsk skikk og lade enhver drikke efter behag, uden at proponere skaale, men Beer begynte at drikke min og inspecturens skaal, og saa maatte de andre følge efter. Hen i maaltidet kom pocalen frem, men man nødede ingen meget, og ingen blev fulde uden den unge Beer.”

Finkenhagens observasjoner er detaljerte og interessante: Oppdekkingen var flott med bordet satt i hestekoform og seks trearmete lysestaker med hvite vokslys. Serviset må ha vært av utenlandsk opprinnelse, mest sannsynlig fra Den Kongelige Danske Porcelainsfabrik, mens vinglassene oppstilt ved hver kuvert, kan ha vært norske.⁸

Dekket til fest i ballsalen på Gimle Gård. Københavnerporselenet ”Blå blomst” fra ca. 1800, vinglass og annet tilbehør. Oppdekkingen ble gjort til en konkurranse i 1930-årene. (VAM Gimle Gårds billedsamling.)

Serveringen var elegant og spesiell, og vertskapet klarte å imponere sine gjester. Rekkefølgen lar seg dele inn i forrett, to hovedretter innbefattet både kjøtt og fisk, hvileretter og dessert. Men det vanlige ritualet rundt drikking av vinen der gjestene skålte med vertskapet og hverandre og utbrakte hilsener på europeisk vis, ble ikke fulgt.⁹ Verten Borneck ville nemlig at gjestene skulle drikke vin av glassene som de hadde lyst til. Han ville åpenbart være ”moderne” og innføre noe som allerede var en skikk på Østlandet. En nærmere forklaring trenger også pokalen, som høyst sannsynlig var produsert på et av våre glassverk, Nøstetangen eller Hurdal.¹⁰ Høye gedigne pokaler av glass med et dekorativt lokk og gravering på glasset har sitt forbilde fra Danmark ved det kongelige hoff, hos adelen og rike folk.¹¹ Etter hvert ble det også gjevt for velstående norske borgere å ha en pokal for bruk og dekorasjon i sine staselige hjem.

Pokal laget ved Nøstetangen glassverk i 1761 til minne om Gjert Tørresen Nedenes fra Mandal. VAM Mandals samlinger. (Fotograf Jensens fotoatelier, Mandal. Copyright Mandal kommune.)

Pokalen ble fylt med vin, og man frembrakte en skål for konge og fedreland. Dessverre nevner ikke Finkenhagen hvordan pokalen ble brukt i selskapet. Kanskje holdt verten en tale og skålte slik skikken var, før pokalen gikk rundt til gjestene. I pokalen kan det ha vært sprudlende hvitvin, en champagne. Finkenhagen forteller også at med ett unntak, ble ingen fulle. Det var en yngre mann, men han forlot selskapet tidlig. Det er tydelig at slikt ikke ble regnet for god skikk i det høyborgerlige miljøet i Flekkefjord. Finkenhagen selv later til å ha hygget seg stort både med maten og vinen. Prestens posisjon og anseelse som et godt kristent forbilde i bysamfunnet hadde nok en annen dimensjon og romslighet i seg den gang enn det mange oppfattet og mente som ”korrekt” adferd på 1900-tallet. Da var det ikke akseptert at presten eller noen i hans familie drakk noen form for alkohol.

Det blir hevdet i flere nyere matbøker fra Agder at egdene var tidlig ute med import av vin, både svakvin til de store selskaper og hetvin for servering sammen med kaker og andre søtsaker. Det gjaldt særlig kjøpstedene og ladestedene langs kysten.¹² Dessverre kan ikke de eldste norske kokebøkene være til hjelp når det gjelder bruk av vin som drikke til maten i selskaper.¹³

En av dem som drev import av vin og brennevin fra slutten av 1700-årene var storkjøpmann, grosserer og skipsreder Bernt Holm (1765–1829). Han hadde på 1790-tallet bygd seg opp en betydelig formue og eide flere eiendommer i og utenfor Kristiansand. Mest kjent er han som eier av lystgården Gimle.

Fra midt på 1840-tallet finnes statistikkoppgaver over Norges handel med utlandet, hvilke varer og hvilke land vi handlet mest med, de største skipsanløp og skipstonnasjen.¹⁴ Statistikkoppgavene forklarer også importen til de største byene: Oslo, Drammen, Kristiansand, Stavanger, Bergen og Trondheim. Midt på 1840-tallet var Frankrike, Spania og Portugal med omliggende områder viktige handelspartnere. Norge hadde på sin side handelsavtaler om import av vin og brennevin og andre viktige varer.¹⁵ For disse landene var denne eksporten av alkoholholdige varer av stor økonomisk betydning.

For årene 1844 – 1846 viser oppgavene over druebrennevin og vin:

	Brennevin	Vin
Oslo	92415	232813
Drammen	35565	57757
Kristiansand	15700	38100
Stavanger	16808	73144
Bergen	85868	142417
Trondheim	49921	56667

Sammenlignet med de fem største byene på den tiden er tallene for Kristiansand lave.¹⁶ Byen importerte over dobbelt så mye vin i forhold til brennevin. Oslo og Stavanger ligger høyest med hensyn til import av vin, mens både Bergen og Trondheim har relativt høye tall for brennevin. I 1845 kom et vedtak om innskrenking av omsetningen angående brennevin. Talloppgavene for import av vin for hele landet i årene 1836–1840 var 517 000 liter, litt økning i årene 1841–1845 med 668 000 liter, og et høyt tall i årene 1846–1850 med 10 460 000 liter.

Gamle portvinsetiketter fra Joh. P. Johnsens Grossistlager Portvin produsert i Oporto i Portugal er verdenskjent. Til høyre en etikett til ”Superior Old Portvin” 1858. (VAM Kristiansands samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

Frem til midt på 1860-tallet gikk importen av vin ned, før det steg igjen frem mot 1870. Gjennomsnittsförbruket pr. innbygger i årene 1850-1870 var bare på 0,7 liter pr. år. Tallmaterialet er hentet fra Per Fuglums bok *Kampen om alkoholen i Norge 1814-1914*¹⁷, der han også skriver at de høye tallene for vin trolig inneholdt flere feilkilder, og at nedgangen for brennevin fikk god konkurranse av hjemlig produsert fruktvin i flere distrikter. Dette ble sett på som positivt i forhold til drukkensapsproblemene i Norge på den tiden fordi fruktvinen ifølge Fuglum ble servert istedenfor brennevin. Fra Stavanger "amtsdistrikt", dvs. bygdene, fortelles det at fruktvinen ble anvendt som selskapsdrikk.¹⁸ Den importerte vinen, særlig de dyre vinene, knytter Fuglum til "et nokså snevert skikt av samfunnet. Vinen satte som før sitt preg på den høyere selskapselighet, i visse miljøer i høyere grad enn tidligere".¹⁹

Men det gikk ikke mange årene før den hjemmelagte vinen også ble sett på som et onde på bygdene av avholdstillhengerne i deres arbeid for måtehold. Fruktvinen var ikke bare ren og edel vare, men ble tilsatt diverse stoffer for å bli sterkere. I mange tilfeller var det brennevin og ikke vin som var innholdet, når flaskene ble omsatt.

To vinflasker i utstillingen på Gimle Gård. Vinen til venstre er produsert her. (VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Anita Nilsen)

Dekket til middag i spisestuen på Gimle Gård, utstilling. Service og glass er fra ca. 1800-1880. (VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

Selskaper og servering av vin på 1800-tallet

Et selskap midt på 1800-tallet utmerket seg med servering av minst to hovedretter med varm mat, en mellomrett, "hvilerett", og en avsluttende dessert. Under måltidet skjenket man flere typer vin av fint utenlandsk merke i glassene som en naturlig del av ritualet og tegn på kultur og dannelse. Det var slik høyborgerskapet manifesterte seg på slutten av 1800-tallet og også tidligere i århundret. De prøvde å leve slik de toneangivende klasser i Europa gjorde. Selskapsarrangementene var store og overdådige. Et velutstyrt hjem hadde et komplett middagsservise til 24 eller 48 personer, tilhørende spisebestikk i sølv og glasservise til minst fire forskjellige sorter vin. I spesielle tilfelle lå en trykt meny ved kuverten, på fransk.

Konkrete opplysninger om selskapslivet i Kristiansand finnes fra 1860-årene. Familien Gram fra Ask gods på Ringerike hadde opphold i Kristiansand i 1860-årene. Gjennom kjærlige brev mellom datteren Else og forloveden Ernst Motzfeldt fortelles om mange selskaper og ball ved jul og nyttår hos byens prominente familier.²⁰ Men det er dessverre sjelden at man finner konkrete beskrivelser av selskaper der både oppdekking av bord, servering av matretter og vin inngår.

En overgangsfase rundt 1900

Tilflyttingen til byene var veldig stor i 1880- og 1890-årene på grunn av økende industrialisering og handelsvirksomhet. Nye næringer og yrker vokste frem, og det norske samfunnet var i ferd med å endre karakter. Der man tidligere omtalte høyborgerskapet eller de kondisjonerte med et klart innhold, begynte man rundt århundreskiftet å bruke andre betegnelser: ”storborgerskapet” som uttrykte et bredt spekter av virksomheter, og ”småborgerskapet” eller ”middelstand” med håndverkere, funksjonærer og små butikkeiere.²¹

Ved inngangen til 1900-tallet hadde nye grupper innenfor storborgerskapet en solid økonomisk og sosial posisjon i samfunnet. Gjennom vel en generasjon drev de frem ny forretningsvirksomhet og skapte verdier av betydning. Men svingninger og krisesituasjoner ute i verden hadde innvirkning på norsk næringsliv i større grad enn før. Som høyborgerskapet i sine velmaktsdager, holdt de store selskaper med utvalgte kvalitetsviner tilpasset de mange rettene.

Bryllupsmeny fra Ernst hotell høsten 1927.²²

Skilpaddesuppe Madeira
Flyndrefilet à la Marquise Rødvin
Skinke med grønnsaker og rørt smør Sauternes
Andestek à la riche med salat og kompott ... Champagne
Is Tutti frutti Portvin, Sherry

Kaffe
Nattmat

Søndagsmiddag hos August Abrahamson ca. 1900.
Oppdekking med servering av vin.
(VAM Kristiansands billedsamling. Fotograf August Abrahamson)

Oppfatninger om alkoholforbruket på landsbygda og hos allmuen i byene

Da Nicolai Wergeland var prest i Kristiansand tidlig på 1800-tallet, møtte han også alkoholproblemene hos grupper av byens innbyggere. I sin bok *Christiansands Historie* omtaler han de lavere klassers omgang med alkohol, brennevin og øl, ganske foraktelig. På den annen side bifaller han at importen av vin, både rødvin, hvitvin og hetvin, var god.²³

*”Søndag og Hverdag seer man Almuen skokkeviis rave omkring paa Gaderne, og det selv da Brændevinet var dyrest.”*²⁴

*”Vinene har man i Csand i Almindelighed meget gode. Man sætter meget Priis paa fine Vine. Man drikker Viin og Vand .”*²⁵

En av dem som i lengre tid hadde observert de stigende alkoholproblemene særlig hos de lavere klasser, var folkelivsgranskeren Eilert Sundt. Han undersøkte selv tilstandene på landsbygda i 1850-årene og dokumenterte forholdene i sin bok *Om Ædrueligheds-tilstanden i Norge*.²⁶

Gammel vinballong til legging av fruktvin.
(VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig).

Sundt fant blant annet forskjeller i alkoholbruken mellom kyststrøkene og innlandsbygdene på Sør-Vestlandet.²⁷

Gjennom hele 1800-tallet og et godt stykke ut på 1900-tallet advares det mot store inntak av brennevin og gis råd om alternativer som øl og vin. Det er tydelig at mange, fra ulike grupper i samfunnet, var opptatt av bevisste holdninger til alkohol og hvilke skader et høyt forbruk kunne føre til.

Husholdningsbøker og kokebøker var en av flere formidlingskanaler på slutten av 1800-tallet. Et av eksemplene er en kokebok fra 1899, utgitt av to kvinner fra borgerskapet, *Kogebog for folkeskolen og hjemmet*.²⁸ Her fortelles om brennevinets skadevirkninger i første rekke, men også at vin og øl skader helsen. Unge kvinner oppfordres til å utnytte frukt og bær som en matressurs. Boken er i realiteten en lærebok og opplysningsbok. Likevel har forfatterne funnet plass til oppskrifter på ”Norsk rødvin” og ”Ripsvin” og redegjør for fremgangsmåten og nødvendige ingredienser. Blant annet skal tappingen på flasker skje før jul for rødvin og i mars for ripsvin. Med andre ord kunne rødvinen brukes til julemiddagene og ripsvinen om sommeren som ”nippevin”.

De sterke holdningene mot bruk av alkohol i denne kokeboken kan sees i sammenheng med avholdsbevegelsens sterke fremmarsj fra 1880-årene:

*”Brændevin, vin og øl: Brændevin indeholder 40 % alkohol; alkohol er gift. – brændevin gjør uendelig meget skade og burde kun nydes som medicin. God og billig vin kan laves af mange af vore hjemlige bærsorter og af rabarber, der vokser overalt i vort land. Den indførte vin er, naar den skal være god, overmaade dyr. Vin smager sødt og godt og blir derfor farligere end brændevin for børn og unge mennesker. Overdrives brugen af øl, vin og brændevin, fremkalder den sygdomme, elendighed og nød og ødelægger mennesket paa legeme og sjæl.”*²⁹

Fra en storgård i Lier i Buskerud er tonen litt annen. Her gis råd om å servere mild ripsvin fremfor brennevin i juleselskap:

Avholdsstevne 31. juli 1910 i Ålefjær med samling av barn og unge. Det var et viktig og forebyggende arbeid. (VAM Kristiansand, billedsamlingen. Fotograf Hangaard.)

"Hvor uformuende en liden Gaardbrugerfamilie paa Oplandet end er, saa lægger den dog sit Anker Ribsvin. Noget maa de gjæstfrie Mennesker jo have at byde sine venner i Julen, og det er altid penere end Brændevin. Ofte er denne vin stærk og sur, og da dette ikke saameget kommer af Besparelsen af Sukker, som af Mangel paa behørig Vand, saa vil jeg her give en Opskrift paa en mildere Vin".³⁰

Utsagnet viser at nytelse av alkohol, både brennevin og egenprodusert vin, også var alminnelig hos småbønder på Østlandet sist på 1800-tallet. Mellom Østlandets flatbygder og fjordbygdene på Vestlandet var det visse kulturforskjeller, som neste eksempel viser.

Kokebokforfatteren Marie Landmark som var fra Sogn, oppfordrer kvinnene til forsiktig omgang med alkohol. Hun retter en pekefinger mot drukkenskap og ølbrygging og anbefaler isteden en leskende "svaledrikke" lagt på humle, vann, sukker eller sirup og gjær:

"Det er baade en sund og læskende Drikk, som i de fleste tilfælde kan erstatte Øl. Dersom Kvinderne vilde lægge sig mer efter at tillave det, vilde Manden kanske ofte lade Ølbrygningen fare, og hvem ved, om ikke derved mangen Taare og Sorg for Konen kunde spares. Thi Svaledrikken er en uskyldig Drikk, som aldrig berøver folk fra Sans og Samling".³¹

Avholdsforeningene og kampen mot alkohol

Et innspill mot storborgerskapets selskapskultur og omgang med alkohol ble imidlertid avholdsbevegelsen. Bevegelsen skapte debatt om alkohollovgevingen i landet og folks forbruk av alkohol, ikke bare brennevin og øl. Størst betydning fikk avholdsbevegelsen blant de lavere klasser og middelklassen. Fra 1922 ble alt salg av vin, hetvin og brennevin regulert gjennom Vinmonopolet.

Den første avholdsforeningen ble grunnlagt i Stavanger i 1836, *Stavanger maadeholds Selskab*, med Sør-Vestlandet og Agder som kjerneområder. Som navnet sier, var de første foreningene ikke totalavholdsforeninger. Bruk av vin og øl var godtatt, men i moderate mengder.

Marcus Thrane (1817–1890) var en sterk forkjemper av arbeidernes og fattigfolkets kår og grunnla de første arbeiderforeningene i 1849. Han var også en sterk tilhenger av et redusert alkoholforbruk, men gikk ikke inn for totalt avhold. På det meste hadde de to moderate organisasjonene 30 000–40 000 medlemmer hver. Thranes arbeiderforeninger³² rekrutterte mange arbeidere og håndverkere i Kristiansand, Drammen og Kongsberg.

De første totalavholdsforeningene hadde også en sterk forankring på Vestlandet og Agder, blant bønder og fiskere og gjerne i et pietistisk miljø. Den første, kalt *Det norske Afholdenhedsselskab*, ble stiftet i 1844 i Stavanger.

Avholdsbevegelsens sterke posisjon hos store folkegrupper på 1800-tallet og fremover på 1900-tallet var av stor betydning for endringer av drikkekulturen i det store mellomsjiktet av middelklasse og arbeiderklasse³³ som vokste frem fra slutten av 1800-tallet i byene. Avholdsbevegelsen hadde støtte av de offentlige myndigheter når det gjaldt synet på nytelse av alkohol i arbeidstiden. Det skulle ikke forekomme. Sin første storhetsperiode hadde avholdsbevegelsen i 1840–1850-årene og med en ny topp i 1880-årene frem til ca. 1925. I 1894 bestemte en ny lov at skjenking og omsetning av brennevin og hetvin i byene skulle foregå gjennom brennevinssamlag.³⁴

Den sterke forankringen i Agder og på Vestlandet både av avholdsforeninger og arbeiderforeninger på 1800-tallet innenfor et relativt homogent sosialt miljø³⁵ og ofte sammen med et pietistisk grunnsyn, kan gi noen forklaringer på hvorfor enhver form for alkohol hadde en sterk negativ verdi i denne regionen til langt opp mot tusenårsskiftet.

Fruktvinens rolle som folkevin

I hvilke sammenhenger ble fruktvin brukt? Hvilken oppfatning hadde folk i Agder om den som en alkoholholdig drikk i forhold til andre steder i landet?

Hovedfokus i denne artikkelen er på bordvin – i betydning vin servert og drukket sammen med mat. I den forbindelse er hjemmelaget fruktvin sammenlignbar med hetvin. Jeg vil bruke betegnelsen ”fruktvin” om vin som ble lagt på både epler, kirsebær og rabarbra foruten ville bær og hagebær.³⁶

En karaffel til ”sherry”, ca. 1870-1890.
(VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

Hjemmelaget vin av frukt og bær har hatt et visst omfang i Agder fra andre halvpart av 1800-tallet og et stykke ut på 1900-tallet. Det er spesielt i Aust-Agder at tradisjonen har stått sterkt, på steder som Flosta, Lyngør, Dybvåg, Høvåg og Lillesand, mens tradisjonen ikke synes å ha vært like sterk i Vest-Agder. I 1988 utga Ingjerd Modal boken *Vi vandrer kjøkkenveien gjennom Høvåg* basert på intervjuer og håndskrevne kokebøker. Der har noen få informanter fortalt at de pleide å legge fruktvin av rips, stikkelsbær og blåbær. Av kirsebær og blåbær ble det faktisk laget rødvin.

Fruktvintradisjonen i Norge er et tema som det er gjort få undersøkelser om. Et unntak er et mindre forskningsarbeid fra Flosta, en del av Arendal kommune, utført av kunsthistorikeren Grethe Borges og publisert i 1997.³⁷ Hennes materiale er intervjuer av eldre personer fra Flosta foruten erfaringer fra oppvekst i Kragerø med familie i området. Kjennskapen og erfaringen med vin generelt og hetvin spesielt, knyttes til sjøfolkene med skippermiljøet og den blomstrende seilskutetiden ca 1850–1875 i Agder. Skipperne var tidlig ute med dyrking av frukt og bær i egne hager, blant annet skal de ha fraktet med seg frukttrær (eple og plomme) fra utlandet. En viss kunnskap om vin med betydningen av en balansert smak og fylde, skal sjøfolkene ha fått fra sine mange år på sjøen til fremmede havner og land. De hadde lært å kjenne både champagne og frisk ”sider” i Frankrike, madeira og portvin i Portugal og Spania og sherry i England. Det falt naturlig å kjøpe med seg vin hjem, helst hetvin som sherry og madeira. En uttalelse om at rødvin smakte surt³⁸, henspeler på at de ikke var vant til å drikke bordvin som rødvin eller hvitvin til maten som søreuropeerne gjorde. Det var de søte vinene, hetvinen, som smakte godt og var god å nippe til. Med hjembrakt hetvin og søte hvetekaker, ”søsterkake”, bakt av ”madammen”, var det en anledning for servering til gjester.³⁹

Mine tidligere forskningsarbeider om tidlig 1800-talls matkultur hos de øvre samfunnslag viser at det ikke var tradisjon for å produsere fruktvin omkring 1800.⁴⁰ Selv om man i Agder kan dokumentere at storgården Hove på Tromøy allerede i 1750-årene

Tre glass til hetvin eller fruktvin, ca. 1880-1910.
(VAM Kristiansands samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

dyrket et mangfold av frukt, bær og grønnsaker.⁴¹ Ser vi nærmere på de eldste og mest kjente lystgårdene like utenfor Kristiansand, synes ikke fruktdyrking å ha vært et fremtredende trekk. Forbildet for disse lystgårdene som ble bygget rundt 1780–1820, var de europeiske lystgårdene med engelskinspirerte hageanlegg.

Hjemmeprodusert fruktvin var heller ikke det husets frue serverte når det kom gjester på formiddags- og ettermiddagsvisitter. Et viktig poeng kan være at kvinner fra velstående hjem ikke syslet med legging av fruktvin. Det var utenfor deres arbeidsfelt og de krav som kunne stilles til deres posisjon og kompetanse. For unge piker fra det bedre borgerskap var undervisning i musikk og sang, broderi, litteratur og poesi, skriving og enkel regning det viktigste. I tillegg skulle de ha en viss kunnskap om husholdning, administrasjon og tilrettelegging av selskaper. Et godt giftermål var et mål både for dem og familien.

Under seilskutetidens glansperiode begynte man å legge fruktvin i Flosta. Det var kvinnene som stod for dette. Mens mannfolkene var på sjøen, ofte i flere år av gangen, hadde ”sjomannsenkene” ansvaret for hus og eiendom med blant annet frukttrær og bær. Råvarene til fruktvinen tok de fra egne hager. Kvinnene ervervet seg etter hvert gode kunnskaper og erfaringer om vinlegging og visste hvilke bærarter som egnet seg best, foruten epler, plommer og kirsebær.

På landtur med nistekurv og vin for å feire en gebursdag, ca. 1900 i Kjeøina i Hornnes. Det er trolig hjemmelagt fruktvin i flaskene. (VAM Kristiansands billedsamling. Fotograf August Abrahamson).

Reklame for fruktvinen på Gimle Gård, markedsført som "Flytende Solskinn". (VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig).

Kunnskapen om vinlegging bredte seg også til familier med en annen bakgrunn. Kvinnene i Flosta brukte også fruktvin i matlagingen, til sauser og i geléer. Slik ble tradisjonen opprettholdt et godt stykke inn på 1900-tallet. Det var muntlig overleverte oppskrifter av en "håndbåren kunnskap", og vinsortene var mange: Eplevin, plommevin, kirsebærvin, morellvin, rabarbravin, jordbærvin, ripsvin, stikkelsbærvin, tyttbærvin, blåbærvin, bringebærvin og nypevin. Omfanget forteller også noe om utnytting av ressursene både i hagen og ute i naturen.

Borges nevner at enkelte hjemvendte og pensjonerte sjøfolk drev vinlegging selv. Men for dem var det mer en hobby enn utnytting av matressurser fra hagen. Disse karene var klare i sin mening om at rødvin var "sur vin"⁴², og det ville de ikke ha. I 1922 kom en lærebok om legging av fruktvin, men Borges fant ut at den ikke hadde vært i bruk hos hennes informanter.⁴³ Et viktig spørsmål i undersøkelsen var hvem det var i lokalmiljøet som la fruktvin. Svaret var at alle gjorde det, ja selv i religiøse familier.⁴⁴ Ett unntak var noen få innflyttere som kom til Nedenes på 1800-tallet fra Sør-Vestlandet.

Serveringsmåte og bruk av den hjemmelagte fruktvinen var begrenset og spesiell. Serveringen ble holdt

i kontrollerte former, og ungdommer kunne godt få et glass sammen med voksne. Serveringsritualet foregikk alltid med gjester til stede: Ett glass til hver ble skjenket opp og satt på et brett. Gjestene ble budt fra dette brettet, og det var ikke påfyll av vin. De var nøye med denne serveringsformen – bare ett glass. Å servere "brett" ble et begrep. Muligens følte vertinnen et visst moralsk ansvar og satte grenser på grunn av alkoholen. Fruktvinen var hovedsakelig en gjestevin. Men den var også en fast tradisjon ved spesielle anledninger som jul og fødselsdager. Til serveringen hørte som regel søte kaker og syltetøy.

Skikken med å ha søt vin eller "nippevin" stående fremme for å traktere gjester, var imidlertid en kjent og utbredt skikk blant det bedre borgerskapet i byene i Norge midt på 1800-tallet. Da var det riktignok utenlandsk hetvin av godt merke, sherry og madeira som ble fylt i glassene. På den tiden var middagstid kl. 12-13 på dagen. De lange ettermiddagene ble brukt til sosial omgang, gjestevisitter, hos nære venner og familie. Serveringen var et glass med hetvin sammen med småkaker, is og gelé.⁴⁵

Fruktvinsetikett fra Gimle Gård. (VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

Nå har det ikke vært anledning til å gjøre dypere undersøkelser ved intervjuer flere steder i Aust- og Vest-Agder om bruken av fruktvin i mellomkrigs-årene og etter 2. verdenskrig. Men ”stikkprøver” omkring temaet tyder på at skikken nok var mer utbredt i Agder enn jeg først antok, både langs kysten og i innlandet. Det er blant annet kjent at enkelte familier i Holum ved Mandal la rabarbravin allerede midt på 1860-tallet. Denne tradisjonen gikk i arv på ”spinnesiden” til langt ut på 1900-tallet. Det var, som i Flost, skikk å servere ”ett glass vin på brett” ved spesielle anledninger.

I Evje i Setesdal var det flere husstander som la fruktvin i 1950–1960 årene. De utnyttet både hagebær, rips og stikkelsbær, og ville bær, og noen var flinkere enn andre. Men det gikk noen ”skiller” i befolkningen, mellom dem som var religiøse og dem som var mer liberale, blant annet til alkoholholdig drikke. Hos bekjennende kristne ble det ikke lagt fruktvin eller drukket noe alkohol. Det var hovedsakelig søt ”nippevin” som man produserte, ikke bordvin til selskaper og festbruk. Argumentene for legging av fruktvin var flere: Utnytting av matressurser og innsparing i forhold til å kjøpe vin. I Evje var det, som i Flost, kvinnene som la fruktvin.

I Agder hadde to steder produksjon av fruktvin for salg. Det gjelder Gimle Gård like utenfor Kristiansand og firmaet ”Fulhr” ved Grimstad. Gimle Gård ble bygd som en lystgård på landet for en av Kristiansands rikeste menn ca. 1800, men ble drevet som en storgård fra 1830-årene til ca. 1950, da ved den siste eieren Othilie (Titti) Arenfeldt Omdal.⁴⁶ Allerede i 1924 begynte Gimle Gård egen produksjon av fruktvin, en hetvin basert på rød og hvit rips og rabarbra fra den parkmessige hagen.⁴⁷ Det var Titti Arenfeldt Omdal som startet den nye virksomheten for å støtte opp om Gimles økonomi og utnytte gårdens hageressurser bedre. Ideen hadde hun fått av sin mor, Ingertha, som i mange år hadde lagt fruktvin til eget bruk på Gimle. Hun må utvilsomt ha fått hjelp av eksperter på området, både når det gjaldt anskaffelse av riktig utstyr til produksjonen, teknisk og kjemisk kunnskap om råstoffenes sammensetning og balanse under prosessen, tapping og lagring av

den ferdige vinen etc. Sukker ble importert fra Mellom-Europa. God støtte i oppstartingsfasen fikk hun nok også av sin mor. Vinen fra Gimle holdt god kvalitet. Fra 1928 finnes en bekreftelse på dette. Vinleverandører kjøpte fra gården direkte under navnene ”Rabarbervin” og ”Hvit Bordvin”.⁴⁸ Navnene signaliserer to bruksmåter. Rabarbravinen var en gjestevin og ”nippevin” om sommeren. Den hvite bordvinen, antakelig med hvit rips som basis, hørte til måltidene med full oppdekking. Fruktvinen ble populær i Kristiansand og omegn. Titti A. Omdal kalte rabarbravinen ”Flytende solskinn”.

Da 2. verdenskrig begynte, steg sukkerprisene, og det ble vanskelig å importere sukker i store mengder. Den drøyt 15 år lange vinproduksjonen som hadde tilført gården nødvendige inntekter, opphørte.

Tappermaskin var en del av utstyret til vinproduksjon på Gimle Gård. (VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

Firmaet *Fuhr* i Grimstad ble stiftet omkring 1895 etter en vellykket produksjon av rabarbravin. Familien Fuhr kom fra Luster i Sogn hvor det var sterke tradisjoner for fruktdyrking. Det var bestemoren til den siste eieren, Nicolai Fuhr, som startet det hele etter at hun og mannen hadde kjøpt en gård utenfor Grimstad. Hun hadde lært å legge rabarbravin i Luster og tok opp dette på deres nye hjemsted. Hennes rabarbravin ble raskt populær, og allerede i året 1900 solgte firmaet ca. 600 flasker. Første generasjon Fuhr bygget i 1906 en stor murt vinkjeller og ansatte egen kjellermester. Firmaet bygde seg opp etter hvert og ble kjent over hele Sør-Norge. Sin storhetstid hadde det i 1930-årene og produserte da flere sorter fruktvin. Mest kjent er firmaet for sin *Fuhr Rabarbervin*. De hadde også avtale om leveranser til Vinmonopolet.⁴⁹

To gamle vinflasker fra Fuhr.
(VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig).

I 1927 kom Lov om alkoholholdig drikk, ”*Alkoholloven*”, som forbød fritt salg av egenprodusert vin. Omsetningen måtte foregå gjennom godkjente vinleverandører, og alkoholinnholdet måtte ikke overstige 21%.⁵⁰ Det er kjent at Vinmonopolet fra 1922 ikke anerkjente hjemmeprodusert fruktvin som likeverdig med importert hetvin. Det gjaldt særlig vinagentene som var oppkjøpere og leverte til Vinmonopolet. Norge hadde dessuten forpliktende handelsavtaler med flere vinproduserende land i Sør-Europa.

Fruktvinlegging andre steder i landet

Hva sier tradisjonen og kunnskapen om legging av fruktvin andre steder i landet? Da må man søke i de distrikter der det er lang tradisjon for dyrking av frukttrær, i første rekke epler og kirsebær. Det ble laget fruktvin av rips og stikkelsbær, men utnyttelsen av bærene hadde for det meste andre formål. Rabarbra, nyper og jordbær hørte også med i vinproduksjonen. Hagebær kom for alvor inn som matressurs i folks hager først etter 1900. Dette har sammenheng med økningen av saft- og syltetøyproduksjonen og en prisreduksjon på importert sukker. Mildt klima og et gunstig jordsmonn for den slags produksjon var en forutsetning.

De sentrale bygdene på Østlandet er av flere omtalt som områder for legging av fruktvin, og er også nevnt av G. Borges. Ett eksempel er Lier i Buskerud som fra tidlig på 1900-tallet var kjent som et godt jordbærdistrikt. Ved utnyttning av jordbær i storproduksjon, la gårdene jordbærvin for salg. Gården Slørnes var en av de store vinprodusentene og søkte i 1923 om å levere 5 000 liter jordbærvin til Vinmonopolet.⁵¹ Fra denne gården fortelles det at frukt- og bærvin ble brukt til alle anledninger, også i arbeidssammenheng som i høyonna om sommeren. Ringerike i Buskerud er kjent som et godt eple- og bærdistrikt. Legging av fruktvin på rabarbra, nyper og hagebær til privat bruk har lang tradisjon.⁵² Men som i Aust-Agder var bruken av fruktvin mer som en ”nippevin” ved spesielle anledninger.

Et annet interessant område for fruktvin er fruktbygdene på Vestlandet, særlig Hardanger, indre Sogn og indre Nordfjord. Dette er områder hvor epleproduksjonen har stått særlig sterkt. På flere embetsmannsgårder i Sogn (Luster, Leikanger, Sogndal) var man foregangsmenn med planting og videreutvikling av eplesorter alt midt på 1750-tallet.⁵³ Men å utvikle og legge eplevin i form av en sprudlende ”sider”, var det imidlertid Hardanger som begynte med i 1890-årene og som senere ble et merkevareprodukt.⁵⁴ I starten var det alkoholfri eplesaft og eplemost som ble produsert i større kvanta.

Om Hulda Garborg ville være moraliserende eller om hun stod for et avholdssynspunkt er ikke godt å si, når hun i sin bok *Heimestell* hevder at ”Ola Nordmann” ikke er som franskmannen i sin omgang med alkohol, og at han lever et sunt liv med sitt inntak av eplevin:

*”I Frankrike er cider paa sine stadir ”national” – eller aalmandndrykk aa kalle; og ein kann leggje merke til fransmennene i slikt; for dei hev godt vit på helsesam livemaate. Cideren likar dei, baade fordi han er frisk og rein i smak, og so lijande, ”lint rusande” som dei segjer (og fransmannen er kje som me, at anten maa det vera det strenge totalavhald, eller so kavende sturtande trollfyll); og so er cideren god for magen, og det er noko den kloke fransmannen veit å setja pris paa”.*⁵⁵

I følge kilder fra boken *Fjordamat Kokeboka for Sogn og Fjordane* hadde eksport av ferdig vare, i første rekke epler og kirsebær, økonomisk betydning for bondene. Fruktdyrkingen var en viktig næringsvei allerede i 1830-årene. Fra 1855 har man salgsoppgaver pålydende 2000 spesidaler fra Sogn og 500–600 spesidaler fra Nordfjord.⁵⁶ Rundt 1900 var det enkelte gårdbrukere på Vestlandet som begynte å legge vin av frukt og bær for å utnytte ressursene fra egen eiendom og i utmarka. En viktig årsak var at sukker var blitt billigere. Av samme grunn var det også at safting og sylting av bær og frukt tok til for alvor. Gode medhjelpere var nok kokebøkene til Marie Landmark fra samme region, Sogn.⁵⁷ Tidlig på 1800-tallet forekom vinlegging stort sett bare hos embetsmannsfamiliene i Sogn og Fjordane, og denne gruppen var også først ute med safting og sylting av bær og frukt.

Gimle Gård oppnådde anerkjennelse for sin fruktvin. Diplom ved Fylkesutstillingen i Mandal i 1927. (VAM Gimle Gårds samlinger. Fotograf Arve Lindvig.)

I Trøndelag og i hele Nord-Norge finnes det lite dokumentasjon om legging av fruktvin. Klimaet har spilt størst rolle i denne delen av landet. Selv i trøndelagsfylkene var klimaet lite gunstig for å ha epletrær og plommetrær i hagene, og et kirsebærtre var vanskelig å få til.⁵⁸

Sjømannsmiljøet stod sterkt i Flosta som i andre ”fruktvinsområder” som Lyngør og Dybvåg. Det er nærliggende å tro at det var sjøfolkene som brakte med seg den første impulsen og smaken av hetvin. I første omgang kjøpte de flasker og hadde med seg hjem. De hadde gjort seg sine erfaringer om hva som smakte best, madeira, portvin og sherry og alle var søte hetviner. Flosta er et godt eksempel på at hjemmelaget hetvin ble produsert i Agder til 1950–1960-tallet. Vi får også et innblikk i hvordan en gruppe egder brukte vinen, med gamle tradisjoner og restriksjoner.

Fra vinutsalg og fri omsetning til forbudstiden i 1916 - 1921

Fra tidlig på 1800-tallet hadde salget av vin, svakvin og hetvin, foregått fritt i dagligvarebutikkene, i ”kramboden” eller ”kolonialen”, og i egne vinutsalg. Slik var det også i Kristiansand tidlig på 1800-tallet.

Da 1. verdenskrig brøt ut i 1914, hadde totalavholdsforeningene mange tusen medlemmer over hele landet. Norge fikk også merke knapphet på varer i krigsårene. I desember 1916 ble det innført forbud mot produksjon og salg av brennevin fordi råstoffer som korn og poteter var nødvendige for å dekke matbehovet til landets innbyggere. Året etter ble forbudet utvidet til også å gjelde hetvin. I 1919 fikk totalavholdsforeningene, i samarbeid med stortingsrepresentantene, gjennomført en folkeavstemning mot salg av brennevin. Forbudet ble gjort permanent i 1921. Salget av svakvin kunne imidlertid fortsette som før. Vinhandlerne stod for importen.

Med forbudet mot salg av brennevin og hetvin i 1916 og 1917, fikk myndighetene et handelspolitisk problem. Det berørte tidligere inngåtte avtaler om eksport av fisk til Spania og Portugal og trelast til Frankrike, og import av vin, hetvin og brennevin fra de samme landene. Det kom trusler om handelsboikott av fisk som var en av Norges viktigste eksportvarer. Mottiltaket ble opprettelsen av Vinmonopolet i 1922 og samtidig en forsikring til handelspartnerne om at importen av vin skulle opprettholdes og være i fritt salg, til tross for de nye vedtakene.

Salg til befolkningen skulle skje i kontrollerte former i særskilte utsalg. Ved opprettelse av Vinmonopolet overtok statlige myndigheter alt salg og omsetning av alkohol. Den direkte import av vin sørget vinagentene for gjennom sine kontakter med vinprodusenter og handelshus i utlandet. Noen få storprodusenter av fruktvin her i landet hadde avtaler om salg til vinagenter⁵⁹ og i enkelte tilfeller leveranse til Vinmonopolet. Fri omsetning av vin og brennevin var forbudt fra 1922. I 1920-1930-årene var imidlertid forholdet mellom fruktvinprodusentene og Vinmonopolet svært kjølig. Den norske fruktvinen konkurrerte med den importerte hetvinen i utsalgene. Etter vinagentenes mening holdt den heller ikke mål som fullverdig vin.⁶⁰

I 1926 ble det holdt en ny folkeavstemning, men tilhengere av et totalavhold fikk ikke flertall denne gangen. Totalavholdsforeningene og dets ledere

hadde ikke lenger like stor gjennomslagskraft hos folk. Andre ”stemmer” med et mer moderat syn på alkoholspørsmålet, hadde vunnet et visst gehør. De mente at det skulle være enhver fritt å kjøpe alkohol eller avstå fra alkohol. De fikk støtte for sitt syn også fra ølprodusentene, restauranter og hoteller som omsatte alkohol etter skjenkebevilling. Etableringen av vinmonopolutsalg rundt om i landet og ”fri” omsetning av alkohol kunne fortsette. I 1930 fikk Vinmonopolet sitt første utsalg i Kristiansand i leide lokaler i Markensgate 10. Myndighetene ville ha kontroll med hva og hvor mye folk kjøpte og tillot bare ett utsalg.⁶¹ Denne politikken innvirket selvfølgelig også på omsetningen av svakvin.

Mellomkrigsårene – en periode i endring for mange

Omkring 1930 og fremover skjedde et tidsskifte med en omfattende økonomisk og sosial omveltning både i Norge og Europa. Mellomkrigsårene inntraff med høy arbeidsledighet, fallende økonomi og sosial nød. En omfattende depresjonsperiode rammet både Europa og Amerika. Solide innskudd i norske banker tapte sin verdi over natten fordi den norske kronen ble devaluert. Norske redere og skipsmeglere tapte enorme beløp i fraktleier på norske skip i utenriksfart, og sentrale og lukrative eiendommer sank i verdi. Dette ble katastrofalt for storborgerskapet og deres familier på mange måter. Deres posisjon i bysamfunnet hadde ikke den samme anseelse blant folk lenger. Dette fikk følger for omfanget av selskaper, matserveringen med mange retter og de tilhørende vinene. Det måtte forenkling til, selv om det gikk langsomt. Eksklusive matvarer som kramsfugl, gåselever, østers og kaviar ble en sjeldenhet. På samme måte reduserte man antall viner til rettene, og samme vin kunne gå til flere retter, for eksempel hvitvin både til forretten og fiskeretten. Kravet om én vin til hver ny rett gjaldt ikke lenger. Fra 1930-årene kom de første utslag av de nye spiseskikker. En selskapsmeny kunne bestå av tre retter, og det ble akseptert som en ny standard. Men først etter 2. verdenskrig ble dette mer vanlig.

Tre forskjellige glass til rødvin, fra 1870-tallet til tidlig 1900. Størrelsen på rødvinglass var mindre før i tiden. (VAM Kristiansands samlinger. Fotograf Arve Lindvig).

Tidlig på 1900-tallet kom en stor norsk kokebok skrevet av husstellæreren Henriette Schönberg Erken *Stor kokebok for større og mindre husholdninger*.⁶² Kokeboken oppnådde raskt anerkjennelse og fikk stor betydning for flere generasjoner av kvinner i årene fremover. I 1929 hadde hun for første gang en anbefaling om vin til sine menyer og dessuten et eget avsnitt om ”*Valg av viner*” og servering i glass eller karaffel. I forordet takker hun det da relativt nystartete Vinmonopolet for veiledning og råd med hensyn til vinen. Hun skriver at det er viktig å velge riktig vin til det som skal serveres, men at det krever øvelse å sette sammen mat og vin. Det er tydelig at hun har en oppfatning om opplæring av ”yngre og uvitende kvinner” som ikke kom fra det gamle borgerskapet hvor slik kunnskap var naturlig. Ennå i 1947-utgaven opprettholdes mange av de gamle selskapsformer og regler om skikk og bruk, kanskje en ”levning” fra hennes første utgave fra 1914?

I utgaven fra 1929 skriver hun om valg av vin til selskaper på bakgrunn av Vinmonopolets råd:

”Det å velge den riktige vin til den mat som skal serveres, er det ikke enhver gitt at kunne gjøre. Ved å iaktta en del grunnprinsipper kan man imidlertid komme meget langt, og disse prinsipper skal vi derfor nevne: Ved mindre selskaper bør man ikke servere mer enn 3

forskjellige viner, og valget av disse vil bero på menyens sammensetning. [...] kan man enten velge hetvin til suppen, hvitvin til fisken og Bordeauxvin til kjøttet, for så å fortsette med den samme hetvin til desserten, eller man kan servere hvitvin, rødvin og champagne.

*Ved større selskaper vil man gjerne servere flere viner, og hvordan disse skal velges, må da i første rekke komme an på den mat som serveres. I de senere år er man imidlertid kommet bort fra den uskikk som det er å servere mange forskjellige viner, og man er i stedet begynt å servere merker av den samme vin”.*⁶³

Schönberg Erken går grundig til verks i sin beskrivelse av hva slags vin som passer til forskjellige hovedretter, til mindre og større selskaper etter borgerlig standard. Hun gir også råd om behandling av vinen før servering, slik som riktig temperering, bruk av karaffel og skjenking i glass.

En hyllest eller en fordømmelse av vinen i norske vinbøker

De første bøkene om vin kom ut i perioden 1920–1930 og henvendte seg både til små vinkjennere og til nye grupper som ville lære om vin og vinkultur. Det gjaldt i første rekke det nyrike borgerskapet som ville vite hvordan vin skulle drikkes og serveres, og hvilke viner som passet til forskjellige matretter. Forfattere var menn fra de gamle vinhandlerfirmaene i Oslo og i Bergen og andre vinkjennere. De mest kjente forfatterne er:

Bjarne Kroepelien
Frankrikes vine (1922) og *Hete vine* (1924)
 Øvre Richter Frich og Kitty Wenzel
Bordets Glæder (1925)
 Hans Berg
Bourgogne. Landet og Vinen (1930)
 Gottfried H. Greve
Vin - kunsten å velge og vurdere den (1931)

De fire forfatterne representerte et positivt syn på vin og hevdet at vin var kultur og en livsnyttelse. Kroepeliens bok var nærmest en lærebok om

vinkultur og et forsvar for den borgerlige mat- og vinkulturen som han nå mente var i forfall. I boken fremhevet han at de franske vinene stod i verdensklasse. For ham var det som var i glasset det viktigste: Smak, lukt og farge. Begge forfatterne, Kroepelien og Greve, var opptatt av vin i sammenheng med mat som et eget uttrykk for kultur og dannelse. Frich hadde skrevet boken i håp om at tidene for nytelse av vin sammen med et godt måltid ville få bedre vilkår. I sterk motsetning stod to bøker som var skrevet av ledere innenfor avholdsbevegelsen:

Arne Halgjem og Augun Østvedt *Lære og lesebok om alkoholenes virkninger, til bruk ved lærerskoler, ungdoms- og folkehøyskoler, trafikk- og militærskoler* (1925)
Ingeborg Aas (red.) *Lærebok i alkoholspørsmålet* (1935)⁶⁴

Den første kom på oppdrag av Sosialdepartementet. Gjennomgående for disse bøkene var at vin var en kjemisk og fargeløs prosess for fremstilling av alkohol. Den var gift for kroppen, men kunne brukes til å konservere døde dyr og kroppsdeler. De skilte ikke mellom svakere vin og sterkere saker, alt var alkohol. Derfor hadde vin verken historiske eller kulturelle kvaliteter etter deres oppfatning.

I 1950 utga H. G. Greve en ny bok, *Boken om Vin*, der han så vinkulturen i et tragisk forfall. Ifølge Greve hadde folk ikke lenger kunnskap om vin, og de visste heller ikke hvordan den skulle drikkes, dvs. nytes. Det som ble servert av mat i selskaper, var også triste greier. For å belyse hvor ille det stod til forteller Greve om en servering fra et femtiårslag for en forretningsmann i Oslo ca. 1946.

*”Blomkålsuppe, kokt laks med agurksalat, steikt kylling med grønnsaker, og så is og jordbær til dessert. Det var ikkje noko raffinement, ingen trøflar, ingen kaviar eller rugde, bekkasiner eller gåselever. Ingen god vin kom til sin rett med blomkål. Og elles berre to vinar og portvin”.*⁶⁵

Greves holdninger til vin og mat, kulturen rundt måltidet, vitner om helt andre holdninger enn den enklere stilen som kom til å slå gjennom i

etterkrigsårene. Han representerte en borgerlig stil fra mellomkrigsårene med dyre matvaner og de beste vinene. En annen sak er hva Greve kunne forvente like etter 2. verdenskrig med vareknapphet og rasjonering. I realiteten var dette en meget bra selskapsmeny med to typer bordvin og også hetvin til desserten.

Allerede i 1953 kom det en ny vinbok på markedet skrevet av Haakon Svensson.⁶⁶ Boken het *Vin og brennevin* og ble av stor betydning for lærdom om vin for mange. Forfatteren hadde vært ansatt i Vinmonopolet i mange år, og det var han som ville at folk skulle kjøpe og bruke mer vin i forhold til brennevin. Svensson representerte en moderat linje i alkoholspørsmålet og ville ha en nøktern og enklere stil i forhold til 1920–1930-årene. Det var akkurat dette som vinbokforfatteren Greve syntes var en tragedie for matkulturen og vinkulturen.

Som innkjøpssjef i Vinmonopolet mente Svensson at han hadde et slags nasjonalt ansvar for å få befolkningen til å legge om drikkestilen, dvs. kjøpe mer vin og mindre brennevin. Det skulle være importert druevin av godt merke. Norskprodusert fruktvin hadde Svensson mindre sans for, i likhet med vinhandlerne og importørene fra 1800-tallet og først på 1900-tallet. Han ville opptre som rådgiver for folks drikkevaner og drikkekultur. Derfor hadde han også et stort utvalg av vin fra mange land utenom de klassiske fra Frankrike, Spania, Portugal og Tyskland. Han hentet spennende vin fra Sør- og Mellom-Europa, Afrika, Amerika og Australia.

Dessuten anbefalte han en brennevinssort som en slags folkebrennevin. Det var *Eau de vie* produsert av Vinmonopolet. I tillegg kom han med forslag til enkle menyer. For ham skulle det være få retter og få viner, eksempelvis også Vinmonopolets egne viner.⁶⁷ Men man skulle gjøre seg flid med serveringen. Den skulle være riktig temperert og gjerne helt over på en karaffel. Med slagordet ”norsk enkelhet” ga han flere forslag til servering i små sammenkomster, som roastbiff og ost med rødvin, en fiskerett eller kylling med tørr hvitvin og dessert til slutt.

Kontrastene var store fra den tradisjonelle borgerlige mat- og vinkulturen. Svensson henvendte seg til alle og skrev i vi-form i den hensikt å lære folk å drikke vin og nyte den sammen med enkle matretter i nye selskapsformer, en slags kulturell oppgradering. Han ville drive folkeopplysning om vin og drikkekultur. Der de eldre vinbøkene bare hadde franske betegnelser på de enkelte vinsortene uten å forklare det nærmere på norsk ved siden av, brukte Svensson norske ord og satte den tilsvarende franske i kursiv.

Samtidig med at Svenssons veiledende bok *Vin og brennevin* kom i nye opplag, markerte utenlandske vinbøker seg, trykt i store format og med mange illustrasjoner. De var i stor grad beregnet på et allerede kunnskapsrikt publikum. Eksempler som: *The World Atlas of Wine* og *A Dictionary of Wine and Spirits*.⁶⁸ Utover i 1970-årene økte interessen for vin blant folk, en utvikling som gikk parallelt med de andre nordiske landene og England og Amerika. Omkring 1980 kom flere vinbøker skrevet av nordmenn og tilrettelagt for norsk livsstil. De norske vinbøkene skulle være praktiske oppslags- og kunnskapsbøker.⁶⁹

Eksponert gjennom bøkene synes nå tidligere skepsis og følelser knyttet til et økt forbruk av vin i ulike sammenhenger å ha endret seg. I vinbøkene snakket man ikke bare om vin til selskapsbruk, men også til ferie og fritid. Det er klart at i denne ”reklamen” for vin lå også markedsinteresser for økt salg hos Vinmonopolet. For myndighetene var det av betydning at ”folk flest” gikk over til lettere former for alkohol.

Vinen i fremvekst etter 2. verdenskrig

Styring av omsetningen av brennevin, vin og sterkøl gjennom Vinmonopolet var en ordning som var kommet for å bli. Myndighetene ønsket kontroll med forbruket av alkohol og de problemer som et misbruk eventuelt kunne få både sosialt og økonomisk for enkeltpersoner og familier. En mulighet var å legge høye priser på brennevin og senke dem tilsvarende på vin, dvs. bordvin av type rødvin og hvitvin. Andre innspill var å fokusere på avhold fra alkohol på arbeidsstedene, drive aktiv mosjon og idrett, ha

”sunne interesser” eller en hobby. Slike saker ble fremmet gjennom holdningsskapende hefter, oppslag i aviser, artikler i ukepressen og av politikerne på Stortinget, som ga direktiver om skjenkebestemmelser og avgifter på vin og brennevin.⁷⁰

I krigsårene var det rasjonering på vin og brennevin som på de fleste andre varer. Men allerede i 1946 ble kravet om rasjoneringskort for disse varer fjernet. Resultatet var at salget av brennevin økte kraftig og vin noe mindre. Fra myndighetenes side var denne virkningen ikke ønsket ut fra tankegangen om økte alkoholproblemer hos befolkningen. Det ble innført særavgifter i et forsøk på å bremse på omsetningen. Vin fikk et pristillegg som utgjorde 50 %, mens brennevin fikk et tillegg på hele 150 %. Rundt 1950 hadde myndighetene fått omsetningen i balanse omtrent slik det hadde vært før 1940.

Det var tidlig på 1950-tallet at Vinmonopolet med Haakon Svensson som innkjøpsjef, markedsførte to standardviner, en rødvin og en hvitvin.. Vinen var basert på egen tapping fra Vinmonopolets ”restlager” av importvin i et forsøk på å få folk til å drikke mer vin og mindre brennevin. Prisen var rimelig selv etter datidens prisnivå, bare 6,00 kr flasken. Mottakelsen var god, og vinen ble raskt omtalt som ”6-kronersen”.⁷¹ Men vin var fortsatt bare knyttet til selskapelighet. Rødvin og hvitvin hørte sammen med et vel tilberedt måltid og ikke som hyggedrikk om kvelden. Rødvin var mest populær, og det henger igjen sammen med hva slags mat som ble betraktet som selskapsmat.

En kokebok som kom i mange opplag i etterkrigsårene, er *Tidens kokebok*.⁷² I en utgave fra 1971 er mitt hovedinntrykk om gjestemat at det var mindre høytidelig, enkle tilberedte matretter og ofte servert med vin eller øl til. Til innledningen i avsnittet om ”*Vin og brennevin*” hevdes det:

”Både vin og brennevin er dyrt her i landet og brukes vesentlig til selskapelighet. Vin kan man også få kjøpt alkoholfrie, de er da mye billigere. Før var det vanlig å servere vin til hver rett. I dag pleier man gjerne servere to i alt. Man kan også servere bare én vin gjennom hele måltidet, men menyen må legges opp deretter”.⁷³

Kokeboken har et eget avsnitt om dekking av "selskapsbordet" og hvordan øl og vin bør serveres. Det fremheves at det nå praktiseres en forenkling i servering av mange viner.

Til forretter, middagsretter og desserter foruten oster og smørbrød, gis følgende veiledning:

*"Suppe - sherry eller madeira
Skalldyr - hvitvin
Kokt torsk - rødvin
Lutefisk - øl og dram
Fisk - hvitvin
Kjøtt - rød bordeauxvin
Fjærkre - rød bordeauxvin
Vilt og fugl - rød burgundervin
Spagetti - italiensk rødvin
Smørbrød - øl og dram, tørr eller
halvtørr hvitvin eller rosévin
Ost - en vanlig rødvin, rød bordeaux eller rød burgunder
Desserter - sherry, portvin eller madeira".⁷⁴*

Etter min oppfatning uttrykkes både borgerlighet og konservatisme i valget av viner, og kan neppe sies å være representativt for 1970-tallet. Forslaget passer best til stor selskapelighet. Sammenlignet med "urmoderen" blant de norske kokebokforfattere, Henriette Schönberg Erken (utgaven fra 1929), står hennes anbefalinger nærmere denne. I perioden 1950–1975 kan vi konstatere at servering av vin fortsatt var forbundet med selskapelighet og ikke med uformelle sammenkomster.

Midt på 1960-tallet startet charterreisene for alvor med Mallorca som et av de første reisemålene. Nordmenn fikk den første kjennskap til søreuropeisk mat- og drikkekultur og en mer avslappet livsstil. I samme periode begynte aviser og ukeblader å publisere artikler om vin. Ukebladene *Alt om Mat* og *Vi Menn* var av de første som begynte med egne vinspalter. Men i 1975 kom det forbud mot å reklamere for alkohol i Norge.⁷⁵ Reglementet for omgang med alkohol var at de lokale myndigheter styrte salget av øl, mens Vinmonopolet styrte salget av brennevin og vin. De hadde også skjenkekontrollen

av alkohol på utesteder.⁷⁶ Holdningene til alkohol generelt var i ferd med å endre seg hos befolkningen mot slutten av 1970-årene.

Da Ingrid Espelid Hovigs kokebok, *Den rutete kokeboken*, kom i 1982 med oppfølging i et eget matprogram på NRK, greidde hun å løfte og modernisere den norske matkulturen. Som en dyktig formidler innførte hun enkelte nye matprodukter og andre måter å tilberede og utnytte velkjente råstoffer på. Hun la vekt på at maten skulle være velsmakende, sunn og enkel. Samtidig ga hun mange ideer til å lage "festmat" og "restaurantmat" hjemme. Til festmat kunne både juice, isvann og øl eller vin (1–2 typer), sammen med mineralvann anbefales. Som eksempel skisserer Espelid Hovig: Hvitvin eller rosévin til forretten, rødvin til hovedretten, hetvin til desserten foruten mineralvann.⁷⁷ Dette kan virke noe konservativt og borgerlig. Imidlertid går hun ikke nærmere inn på valg av vintyper som kan passe til de enkelte rettene. Når det gjelder drikke til restaurantmaten er Espelid Hovig veldig enkel i sine forslag, kun én vintype og mineralvann. Matrettene og tilberedningen er det sentrale her. Kanskje ville hun være forsiktig i sine forslag, vel vitende om at servering av alkohol ikke var akseptabelt og vanlig i alle hjem, selv på 1980-tallet? Men hun ville også vise at servering av vin var naturlig. Kokeboken ble meget populær, og hennes matprogrammer ble fulgt av tusener av kvinner og familier over hele landet.

Her er eksempel på to av hennes menyer med drikke til,⁷⁸

Värmiddag

*Kanapéer
Kokt varm laks med
agurksalat, nye poteter,
holandaisesaus
Solbærsorbet med
mandelkake*

**Juice og sherry,
eller bare sherry
*Hvitvin eller rosévin
Mineralvann

Høstmiddag

*Kald forrett med fisk
og urtesaus
Rensdyrstek med
fløtesaus, kantareller, tomater,
brokkoli, kastanjepuré
Tyttebær - eller rødvinspærer
med kanelis*

**Mineralvann eller hvitvin
*Rødvin
Rød portvin

St. Hans på Eg Asyl i 1906. Blant gjestene var Adolph Arenfeldt fra Gimle Gård (til høyre).
(Foto: VAM Gimle Gårds samlinger)

Vin – nytelse og forbruk mot slutten av 1900-tallet

Hvilke hovedtrekk kan trekkes frem som generelle for hele landet i de siste tjue årene av 1900-tallet? Har holdninger og skikker omkring bruk av vin til mat og til typiske måltider blitt mer uformelle sammenlignet med 30-40-år tidligere?

Hotellmannen Christian Borchgrevink i Grimstad uttaler i boken *Smak av Sørland* til forfatteren Bjørg Bøe når det er snakk om godt drikke til julematen og hvor tradisjonelle nordmenn egentlig er:

*”Husk at vi ofte spiser tradisjonell norsk bondekost til jul, da fantes det ikke vin. – Det er først de siste 20 årene at nordmenn er begynt å drikke svake viner til mat. Det var bare overklassen i Norge som drakk vin til middagsmat. Hvis man drakk vin, var det gjerne hetviner til desserter og søte kaker, som regel hjemmelaget vin”.*⁷⁹

Med denne uttalelsen hevder Borchgrevink både at vin har blitt mer vanlig og folkelig, og at dette har skjedd i løpet av de tjue siste årene. Gir han dermed uttrykk for forholdene i Agder rundt 1980 og den reserverte holdningen til alkohol?

Olav Hamran har i sin bok, *Vinlandet. Om vin i Norge 1920-2000*, en uttalelse som gir inntrykk av at nordmenn generelt drakk mye vin, i mange sammenhenger og anledninger.

*”I dei siste tiåra av det 20. hundreåret var det fleire folk i Norge enn nokon gong tidlegare som var opptekne av vin. Og vinen fekk større plass i mange og ulike samanhenger. Det var i byrjinga av 1980-åra at fraser som ”eit glas vin til maten”, ”eit glas god vin saman med gode vener” og ”eit glas vin i festlig lag”, for alvor byrja å festa seg i Norge”.*⁸⁰

På 1970-tallet hadde Tyskland som de første⁸¹, tatt i bruk ny teknologi og andre lagringsmetoder i produksjonsfasen. De overførte tidligere kunnskaper

fra den industrielle ølproduksjonen med lagring på ståltanker og en styrt temperaturkontroll, en avkjøling under gjæringsprosessen, og med gode resultater. Det skjedde også andre ting i perioden. Med avanserte overrislingsanlegg og nydyrking av egnede vinmarker både i Amerika, Australia og i Europa, nådde vinproduksjonen på verdensbasis nye høyder i form av moderne kvalitetsviner med mer smak og lukt, avbalanserte og tilpasset ulike behov. Blant annet fremstilte man komplekse viner gjennom blanding av forskjellige sorter vindruer som tidligere ikke var gjort. Interessen for vin som bordvin (matvin) og hyggevin økte over hele Europa, også i Skandinavia. Vin ble etter hvert et alternativ til cocktailen som innledet et selskap, og pjoletteren som avsluttet et vellykket selskap.

Fra midt på 1980-tallet og fremover skjedde flere fremstøt for å øke salget og forbruket av vin. Vinmonopolet anskaffet utstillingsmontere for svakvin (bordvin) i utsalgene for å vise hva de kunne tilby. De ansatte ga også råd til kundene om riktige viner til ulike matretter. En slags markedsføring kom i 1985 da Vinmonopolet lanserte ny emballasje, burgunderfargete plastposer med Vinmonopolets logo på.

Det var fortsatt forbudt å reklamere for alkohol. Men det var ikke forbudt å selge ferdig utstyr og ingredienser til legging av vin for privat bruk. Spesialforretninger for salg av utstyr og tilbehør for å legge vin hjemme dukket opp i flere norske byer. Det dreide seg om en enkel type rødvin og en tilsvarende hvitvin. Produktet gikk under navnet ”hurtigvin” og var i salg fra ca. 1987 til etter 2000.⁸² Dette ble også populært i Kristiansand, og enda mer ble det, da man kunne kjøpe produktet på ”danskebåten” til Hirtshals. Vinen var billig og lett å få tak i. Dette kan ha bidratt til at egdenes holdninger til nytelse av alkohol og spesielt svakvin, gradvis endret seg.

I 1987 lanserte Vinmonopolet ”skrukork” istedenfor den ordinære korken på et utvalg av viner. Det gjaldt rimelige spanske vintyper. I dette lå et ønske om at rimelige vin skulle være ”dagligvare”. Den var enkel å åpne, og vinen holdbarhet ble forlenget med skrukork. I 1988 kom den såkalte ”pappvinen”

som en stor nyhet fra Vinmonopolet. Nyheten var at vinen kom i en pappboks utstyrt med en praktisk tappekran, i stedet for en vanlig flaske. Holdbarheten var god. Det nye produktet, i starten en rødvinstype og en hvitvinstype, slo godt an. Etter hvert dabbet interessen for hurtigvin av, mye fordi en alminnelig god vin nå kunne kjøpes forholdsvis rimelig.

Mot slutten av 1990-årene satsset Vinmonopolet ekstra på import av nye sorter rødvin og hvitvin. Disse ble gjerne markedsført i ukepressen med anbefalinger i egne vinspalter. I 1970-årene var de halvtørre hvitvinene stor salgsvare. Nå skulle det være mer rødvin i et bredt og variert utvalg. Alle kontinenter var nå representert i Vinmonopolets sortiment, og utsalgsene over hele landet skulle ha et bredt vareutvalg. I samme tidsrom ble kurs i "vinsmaking" en ny stor hobby for voksne.

1980 kan stå som et år hvor alkoholforbruket lå svært høyt i Norge, og det året hvor salgshallene for brennevin og vin krysset hverandre. Fra 1981 og frem til 2000 ble det solgt mer vin enn brennevin. Forbruket av vin hadde steget jevnt fra 1960-1970-årene, og økningen fortsatte utover i 1980-1990-årene. Salget av brennevin sank kraftig.⁸³

Oppsummering og konklusjon

I min artikkel har jeg ønsket å gi en gjennomgang av hvilken rolle og betydning vinen hadde i hundreåret 1900-2000 i norsk kultur og samfunnsliv. Det synes viktig å peke på noen sammenhenger i det sosiale, kulturelle og geografiske rom, de store alkoholproblemene blant befolkningen først på bygdene og senere i byene, samt avholdsbevegelsens store betydning fra 1830-årene til 1920-årene.

Jeg har sett på hvilke faktorer som var av betydning for at vin i måltidssammenheng og til hygge langsomt fikk mer aksept blant det brede lag av folket etter 2. verdenskrig og særlig i de siste tjue årene av århundret. Det har ikke blitt drukket vin for alkoholens (rusens) skyld. Da tydde godt voksne til brennevin og de unge mellom 18-30 år til øl. Øl har fra århundrer tilbake vært tradisjonelt og kulturelt

betinget og den vanligste drikk til fest og høytid i Norge og i Skandinavia. Mens vin var en nykommer, en nyhet utenfra som langsomt ble integrert i det norske samfunnet, fra toppskiktet og nedover som andre nyheter i vårt land. I de kristne miljøer i Agder, det ofte omtalte "bibelbeltet", og deler av Vestlandet betydde de sosiale sanksjoner i miljøet mye.

Avholdsbevegelsens tyngdepunkt lå på bekjempelse av de sterke drikkevarene. Det var dem som voldte mest drukkenskap og skapte størst problemer for folk. Vi kan si at avholdsforeningene i seg selv ikke hadde direkte innvirkning på drikkevanene når det gjaldt vin. Men med myndighetenes innspill og restriksjoner for omsetning og salg av brennevin og hetvin, bidro de over tid til holdningsendringer hos befolkningen. Både i avholdsbevegelsens arbeid og hos de offentlige myndigheter var det bred enighet om at "arbeid og alkohol" ikke hørte sammen.

I min artikkel har jeg særlig ønsket å belyse Agder for å se om det fantes noen særtrekk i regionen:

Et generelt inntrykk er at det synes å ha tatt lengre tid i Agder enn på Østlandet og i Trøndelag før vin som drikk til mat vant allmenn aksept. Med det mener jeg at bruk av vin i forbindelse med et lite eller større måltid blant venner og familie ikke lenger ble sett på som noe negativt og gjenstand for kritikk fra omgivelsene. Jeg tar forbehold om at det kan ha vært noe forskjell mellom kyststrøkene og innlandet. Med i bildet hørte også de sosiale forskjeller i samfunnsstrukturen sammen med økonomi, utdanning og yrke. Det kristne og delvis pietistiske livssynet hang lenge igjen på hele Sør-Vestlandet og satte sitt preg på samfunnsbildet. I Kristiansand er det godt kjent at det både i 1950- og 1960-årene eksisterte ganske skarpe skiller i adferd og omgangsformer mellom de som var religiøse (bekjennende kristne) og de som forholdt seg mer nøytrale, men likevel stod i statskirken. I de religiøse gruppene kunne man ikke nyte alkohol, danse eller spille kort. Det var heller ikke aksept for å ta frem strikkesøyet på en søndag. Avhold fra alkohol var særlig markert i samvær med andre i selskapelige anledninger som for eksempel bryllup, åremålsdager, konfirmasjoner og i høytider som jul og nyttår.

Noe av årsaken kan ligge i samfunnsstrukturen i denne del av landet som allerede fra midt på 1800-tallet var preget av sterke religiøse vekkelser, et noe pietistisk livssyn i bygdene og avholdsforeningenes (totalavholdsbevegelsen) sterke posisjon. Dette strakk seg langt inn på 1900-tallet. Agder har alltid hatt mange bedehus og et rikt foreningsliv der misjonsarbeidet har stått sterkt. Et oversiktskart fra boken *Norsk Avholds-Aarbok 1910* viser "Lokal tørrlegging i norske bygder 1908". Der har Stavanger amt sammen med Lister- og Mandals amt en "tørrlegging" av alkohol på 90-100 % og naboamtet Nedenes 80-90 %. Bare Romsdals amt hadde like sterk "tørrlegging".⁸⁴

Møtet med den sterke fruktvintradisjonen i Flostia i Grethe Borges artikkel reiste flere interessante perspektiver om bruk av alkohol og nytelse av vin i nyere tid i Agder og ledet tråder bakover til andre halvdel av 1800-tallet. Det var flere mindre områder både i Aust- og Vest-Agder som hadde tradisjon for å legge fruktvin (hetvin) til eget bruk på 1900-tallet, men bare for å sette frem ved bestemte anledninger. Andre områder i Agder tok sterkt avstand fra både vinlegging og bruken av den. Undersøkelsen avdekket også at mange var bevisste på bruken av fruktvin og forholdet til sin personlige kristne tro, men det innebar ikke fullstendig avhold fra alkohol (Borges 24 informanter). Småbyen Kragerø ligger noen få mil unna. Der var tradisjonen om legging av fruktvin fraværende. Med andre ord, det skulle ikke nytes alkohol. Det gjaldt særlig i de religiøse miljøene.

På hvilken måte kan ulikhetene i de forskjellige områder, om enn så nær hverandre tolkes? Kan sammenhengen være så enkel at man flere steder i Agder ikke har oppfattet svak hjemmelaget fruktvin som særlig alkoholholdig og noe som absolutt skulle unngås for å være et rettskaffent menneske? Hadde de en tanke om at tradisjonen var "et enkelt glass", et måteholdsprinsipp, mens bordvin i form av rødvin og hvitvin til måltidene, og til og med flere glass, var noe annet etter deres syn? Den religiøse dimensjonen kan igjen være en underliggende årsak. Berusete personer hadde de fleste både sett og opplevd, og man

var godt orientert om hva alkoholen kunne føre med seg av fysiske og psykiske skader. I sterkere grad gjaldt dette brennevin og øl.

En viss oppmyking og holdningsendring blant folk har imidlertid skjedd i løpet av 1990-årene og etter tusenårsskiftet i Agder. Det er nå en større andel av befolkningen sett både fra et sosialt og kulturelt perspektiv, som synes det er i orden å ta et glass vin i mer uformelle sammenhenger. Det eksisterer en større toleranse enn det gjorde for bare 20 år siden. Blant de på 25-30-år er det også skjedd en liten endring, idet mange like gjerne kan ta et glass vin mot tidligere en "stor" øl.

Rødvinsglass og vin i moderne tid. Fra jubileumsutstillingen på VAM Kristiansand i 2003. (Fotograf Arve Lindvig.)

Kilder

Internett:

<http://www.nrk.no/programmer/radio/norgesglasset/1.895404>. 2004, oppdatert 2005. (16. juni 2010)
<http://www.forskning.no/artikler/2006/januar/1136285229.65/print>. 2006. (5. juli 2010)

Litteratur:

Bang, Karen Dorotea: Fulstendig norsk Kogebog. Til Brug saavel i større som mindre Huusholdninger, Arendal 1835. Opptrykk Arendal 1991.

Bergsgård, Arne: Norsk historie 1814-1880, Oslo 1964.

Borges, Grethe: "Et enkelt glass vin. Om fruktvintradisjonen på Sørlandet" i Aust-Agder Arv 1997.

Bøe, Bjørg: Smak av Sørland, Fædrelandsvennen 1998.

Christensen, fru dr. og H. Helgesen: Kogebog for folkeskolen og hjemmet. Kristiania 1899. Begge kvinnene tilhørte borgerskapet; én legefrue fra Sandefjord og en annen "inspektrice" ved Kr. (Kristiania) skolekjøkken.

Erken, Henriette Schönberg: Stor kokebok for større og mindre husholdninger, Oslo 1929.

Erken, Lillemor og Bjørg Eliassen Engelstad: Tidens kokebok, Oslo 1971.

Fladby, Imsen og Winge (red.): Norsk historisk leksikon. Oslo 1974.

Fuglum, Per: Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904. Oslo 1972.

Fuglum, Per: "Et onde avskaffer man! Arbeiderbevegelsen og alkoholen fra Marcus Thrane til forbudstiden" i No 28, Skriftserie fra Historisk institutt. NTNU, Trondheim 1999.

Hamran, Olav: Vinlandet. Vin i Norge 1920-2000. Oslo 2001.

Hafskjold, Unni og Gro Hegg: Velbekomme. Lier historielag 1986.

Hovig, Ingrid Espelid (red.): Den rutete kokeboken, Oslo 1985.

Første norske utgave 1982. Opprinnelig svensk: Rutiga kokboken, 1981.

Johnsen, Berit Eide: "Gimlefyrd". - Frøken Else Gram i Kristiansand og på Gimle Gård i 1860-årene" i Vår barndoms have 2002. Årbok for Vest-Agder Fylkesmuseum.

Kokkenes mesterlaug Sørlandet (Oldenburg, Turid S. red.): Matgleder fra Sørlandet, Kristiansand 1999.

Kongsvik, Åse og Kari Støfringsdal: Fjordamat. Kokeboka for Sogn og Fjordane, Sogn og Fjordane Bondekvinneleg 1999.

Landmark, Marie: Kogebog for Land og By. For Landsbygden. Bergen 1920, Opptrykk 2002.

Lunden, Mimi Sverdrup: De frigjorte hender. Et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814, Oslo 1978.

Modal, Ingjerd: Vi vandrer kjøkkenveien gjennom Høvåg. Trykket i anledning Høvåg Bygdeutstilling i 1988.

Mykland, Knut (red.): Norges Historie, Oslo 1980-1989, bind 9, 10, 12. (Bokklubben)

Mæsel, Inger Johanne, Knut Mæsel og Jan Henrik Munksgaard:

Rusleturer i Kvadraturen 2. Markens – byens handlegate, Kristiansand 2006.

Notaker, Henry: Ganens makt. Norsk kokekunst og matkultur gjennom tusen år, Oslo 1993.

Opstad, Jan-Lauritz: Paa Trondhjems Vis. Selskapskultur og skjulte matskatter fra 1700 til 1900, Trondheim 2003.

Pabst, Kathrin: "High society og hardt arbeid" i Historier om Agderkvinner, Vest-Agder-museet 2009. Årbok.

Polak, Ada: Gamle vinglass, Oslo 1974.

Ringgaard, Morten: Flekkefjords historie, Flekkefjord 1942.

Rogan, Bjarne (red.): Norge anno 1900. Kulturhistoriske glimt fra et århundre, Oslo 1999.

Rønnevig, Else: Mat og hus. Kulturhistorisk kokebok. Bonytt AS 1995, Bokklubben 1996.

Rostad, B. og S. Tschudi-Madsen (red.): Norske antikviteter fra bygd og by, Oslo 1994.

Semmingsen, Monsen, Tschudi-Madsen og Ustvedt (hovedred.): Norges Kulturhistorie. Oslo 1980-1988, bind 4, 5, 6.

Steen, Sverre: Kristiansands historie. I fredens århundre 1814-1914, Oslo 1948.

Svensson, Haakon: Vin og Brennevin, Oslo 1953.

Tvethe, M. Braun: Norges Statistik, Christiania 1848.

Tønnensen, Johan N.: Kristiansands Historie 1914-1945, Kristiansand 1974.

Wergeland, Nicolai: Christiansands Beskrivelse, Kristiansand 1963. Manus til boken forelå i 1813.

Aalholm, J. J. P. ved S. H. Finne-Grønn: Toldskriver Niels

Aalholms optegnelser om gaards- og havebruget paa Haave gaard paa Tromøen m.v. 1757-1775, 1907.

Noter

- 1 Wergeland 1963, s. 340. Sitatet formidler Nicolai Wergelands egne inntrykk fra Kristiansand tidlig på 1800-tallet hos høyborgerskapet.
- 2 Allmuen på 1800-tallet bestod hovedsakelig av bønder, fiskere og håndverkere: I 1801 90 %; i 1845: 87%. Kilde: Bergsgård 1964, s. 48 og s. 157.
- 3 Estland, Latvia og Litauen.
- 4 Jentene dro ut som tjenestejenter og var svært ettertraktet da de kom hjem. Guttene var ute som sjomenn på hollandske skuter i flere år.
- 5 Polak 1974, s. 7-10.
- 6 Handelsvirksomheten foregikk til mange land i Europa. Gjennom de danske handelskompaniene var egder også involvert i lange ekspedisjoner til Østen. Høyborgerskapets luksuriøse liv og elegante selskaper er godt dokumentert i boken På Trondhjems Vis. Opstad 2003.
- 7 Ringgaard 1942, s. 100-102. Sitatet er tilpasset rettskrivingen fra 1942.
- 8 Porsgrund Porselænsfabrik ble grunnlagt først i 1885. Den kongelige Danske Porcelainsfabrik i 1775.
- 9 Denne skikken har blitt praktisert i store selskaper helt opp til vår tid.

- 10 I hundreåret 1740-1840 fantes tre glassverk i drift for produksjon av kunstglass: Nøstetangen 1741-1777, Hurdal 1778-1808, Gjøvik 1808-1843. Rostad og Tschudi-Madsen 1994.
- 11 Ibidem. s.195-197.
- 12 Kokkenes mesterlaug Sørlandet 1999, Rønnevig 1996.
- 13 Bang 1835. Winsnes 1845.
- 14 Tvethe 1848, s. 114. Brennevinet ble levert i potter, vin på flasker er ikke oppgitt. Kilde for gammelt hulmål: Landmark 2002, appendiks.
- 15 Norge eksporterte tommer til Frankrike og tørrfisk og klippfisk til Spania og Portugal.
- 16 Tallopgavene er oppgitt i "potter", den gamle volumenheten for flytende varer. 1 pott var 0,965 liter. Tilnærmet 1 liter.
- 17 Fuglum 1972, s. 236-237.
- 18 Jeg vil anta i begrenset omfang og ved spesielle anledninger. Se avsnittet om fruktvin.
- 19 Fuglum 1972, s. 237.
- 20 Johnsen 2002.
- 21 Storborgerskapet: industriledere, bankierer, skipsredere, grossister og kjøpmenn, og akademikere i frie yrker.
- 22 Gjengitt med tillatelse fra Torbjørn Evenbye, tidligere eier og direktør av Arnst hotel.
- 23 Wergeland 1963.
- 24 Ibidem, s. 345.
- 25 Ibidem, s. 355.
- 26 Sundt: Om Ædruelighetstilstanden i Norge. Christiania 1859. Kilde for Sundts undersøkelse, Fuglum. 1972.
- 27 Sundt sendte ut spørrelister via prestene i de enkelte prestegjeld til lærerne i skolekretsene. I tillegg fikk han materiale fra 9 mindre byer, blant annet Kristiansand og Farsund.
- 28 Christensen og Helgesen 1899.
- 29 Ibidem s. 94 -95.
- 30 Oppgitt år 1870. Hafskjold og Hegg 1986, s. 159.
- 31 Landmark 2002, s. 158-159.
- 32 Ofte omtalt som Thrannerbevegelsen.
- 33 "Mellomklasse" eller middelklasse som bestod av håndverkere, småkjøpmenn og funksjonærer. Arbeiderklassen markerte seg sterkt med i industri- og serviceyrker.
- 34 Samlagene var private aksjeselskap under offentlig kontroll.
- 35 Fiskere, småbrukere (husmenn og leilendinger), håndverkere og arbeidere spesielt. I Agder ofte "fiskerbønder", dvs. en kombinasjon.
- 36 Det kunne også være en kombinasjon, for eksempel rabarbra og rips. Fruktvin lagt på frukt er eldst.
- 37 Borges 1997.
- 38 Borges 1997, s. 57.
- 39 Søsterkake har lang tradisjon i Aust-Agder og sies å ha sin opprinnelse fra Nederland.
- 40 "Ideologi og gjenstandskultur ca. 1790-1829. Generalkrigskommisær Bernt Holm på Gimle" i Vår barndomshave 2002. "Borgerskapets matkultur og impulser fra Europa" i Vår barndoms have 2007. Årbok for Vest-Agder Fylkesmuseum.
- 41 Toldskriver Niels Aalholms optegnelser om gaards- og havebruget paa Haave gaard paa Tromøen m.v. 1757-1775. Utgitt 1907.
- 42 Borges 1997, s. 57.
- 43 Sophie Frølich-Johansens lærebok: Praktisk fremstilling av norsk bær- og frugtvin for hjemmene delvis sammenlignet med sydlandsk vinlagning. 1922.
- 44 Kjernen var skippermiljøet i Flosta.
- 45 Dette fortelles fra bergensområdet på 1850-1870-tallet. Sverdrup Lunden Oslo 1978, s. 107. Skikken er kjent i Europa fra rundt 1800.
- 46 Den ordinære gårdsdriften med storfe og andre dyr holdt frem til ca. 1947. Titti A. Omdal fortsatte driften med blant annet griser og høns frem til 1970-tallet.
- 47 Pabst 2009, s. 83. Rabarbra er en gammel kulturplante som var vanlig på gårdene på 1800-tallet. Ripsbusker har man trolig først dyrket på Gimle fra 1850-tallet og utover. Ingertha var født i 1860. Titti A. Omdal var 28 år gammel i 1924.
- 48 Ibidem, s. 83.
- 49 <http://www.nrk.no/programmer/radio/norgesglasset/1.895404>. 2004, oppdatert 2005. (16. juni 2010)
- 50 Svensson 1953, s. 171. Vin og brennevin 1953, s. 171.
- 51 Lier historielag 1986.
- 52 Opplysning fra Mo gård i Hole kommune.
- 53 De eldste belegg for fruktdyrking, epler, pærer og kirsebær, går tilbake til 1750-1780. Kongsvik og Støfringsdal, 1999, s. 189-190.
- 54 <http://www.forskning.no/artikler/2006/januar/1136285229.65/print>. 2006. (5. juli 2010)
- 55 Storproduksjon av eplesider ble først iverksatt på 1990-tallet. Kongsvik og Støfringsdal 1999, s. 206. Sitatet er fra Hulda Garborgs bok Heimestell, utgave 1922.
- 56 Ibidem s.190. Ved overgangen til krone- og myntsystemet ved lov av 16. oktober 1875 satte man 1spd. = 4 kr. Fladby, Imsen og Winge 1974, s. 69.
- 57 Landmark, Marie: Husholdningsbog, 1892. For landsbygden, råd og veiledning for hus og hjem, 1900. Kogebog for laand og by, 1905. Den siste boken kom i flere opplag.
- 58 Moreller forekom ikke i Trøndelag. Om sommeren kjøpte man moreller fra Hardanger på Trondheims torg.
- 59 Det var gjeldende både for vinproduksjonen på Gimle Gård og i firmaet Fuhr i Grimstad.
- 60 Hamran 2001, s. 51.
- 61 Mæsel og Munksgaard 2006, s. 56.
- 62 Schonberg Erken 1929. Den første utgaven kom i 1914.
- 63 Ibidem, s. 739. En annen kilde opplyser at Vinmonopolet først overtok i 1938. I de første årene ble det drevet av A/S Kristiansands Øl- og Vinsamlag.
- 64 Tønnensen 1974, s. 286. Boken ble utgitt av Norges studerende ungdoms avholdsforbund. Kilde: Hamran 2001.
- 65 Hamran 2001, s. 145-146.
- 66 Boken kom i nye opplag i 1961, 1981 og 1992.
- 67 En standard "Rødvin" og "Hvitvin".
- 68 Hugh Johnson 1971 og Pamela Vandyke Price 1974.
- 69 To eksempler fra 1984: Vinboken – om norske vinvaner og vanlige viner (Tom Prent) og Vin, lagring, utvalg, behandling. (Stig Lundberg)
- 70 Utforming av en offentlig alkohollovgivning.
- 71 Hamran 2001, s. 54.

- 72 Erken og Engelstad 1971.
- 73 Ibidem, s. 251. I samme avsnitt nevnes også en "cocktail" som velkomst.
- 74 Ibidem, s. 251-252.
- 75 Hamran 2001, s. 122.
- 76 Restauranter, hoteller og andre offentlige utesteder. Man måtte søke om skjenkebevilling.
- 77 Rosévin fra Spania var veldig populært på slutten av 1970-tallet og tidlig på 1980-tallet.
- 78 Hovig 1985, s. 700 og s. 705.
- 79 Bøe 1998 s. 18.
- 80 Hamran 2001, s. 122.
- 81 Ibidem, s. 88-90.
- 82 Hurtigvin kan fortsatt kjøpes på enkelte steder.
- 83 Ibidem, s. 119. I de offisielle salgshall for brennevin må det legges til innkjøp av tollfrie kvoter på reiser, smuglervarer og produksjon av hjemmebrent. I 1995 kom også et krysningspunkt i forholdet brennevin/vin.
- 84 Fuglum 1972.

”Samlagsavstemningen i går ble begunstiget av smukt, klart vær, men kaldt og blåsende var det. Klokken ca. ½ 9 samledes totalistenes vogner, 11 i tallet, ved broen hvorfra det bar av sted til Kleven som en hel liten karavane for å hente ”samlagsstormerne” fram. Og så ruslet de 11 vognene dagen lang gjennom byens gater med sine passasjerer av begge kjønn. Alle som ville, fikk kjøre. Avstemningen forløp meget rolig og pent.[...]”

Bildet viser ”Gada” i Kleven i 1892. Dette var veien til bydelen Kleven til en ny vei ble opparbeidet til den ytre delen av havna i 1883-84. Kjørevei ble laget i ”Gada” i 1950. Det kunne nok være ei utfordring ”å hente fram” samlagsstormere derfra. (MK)

”HVEM VIL GÅ INN I EVIGHETEN SOM BRENNEVINSHANDLER?”

SAMLAGSAVSTEMNINGEN I MANDAL 1899

Kampen og avstemningen om fortsettelse eller opphør av Mandals samlag for brennevinshandel var tidvis intens og opprivende. Bl.a. stilte totalistene spørsmålet: ”Hvem vil gå inn i evigheten som brennevinshandler?”¹ Valgstyrets formann fant det nødvendig med følgende notis i avisen:

*”Etter anmodning fra Mandals formannskap blir i anledning de rykter som verserer om at forsøk gjøres på å forplikte stemmeberettigede til å binde seg i sin stemmegivning, herved tilkjennegitt følgende: Ingen kan på forhånd forpliktes til å stemme hverken for eller mot samlagets beståen. Enhver står fritt på avstemningsdagen.”*²

Resultatet ble svært jevnt og lot vente på seg til etter gjennomgang og vurderinger lokalt og regionalt. Det ble endelig avgjort i departementet.

Bakgrunn og sak

På 1800-tallet hadde fri hjemmebrenning og en utbredt oppfatning om at brennevinet var styrkende og helsebringende ført til en bølge av drukkenskap, alkoholisme og alkoholrelaterte ulykker og forseelser. Organisering av mottiltak begynte med ”Den norske forening mod Brændeviinsdrik” i 1845. Målet var personlig måtehold og opplysningstiltak. Stortinget innførte restriksjoner på brenning og salg.

Fra 1860 startet et arbeid for totalavhold etter engelsk mønster. Tallet på avholdsforeninger vokste til en folkebevegelse. I 1875 kom landsforbundet Det Norske Totalavholdsselskap (DNT). Mandals Avholdsforening ble stiftet i 1876. Ved sammenslutning med den konkurrerende foreningen ”Haabet” i 1898 ble navnet Mandal Totalavholdsforening, i kortform kalt Totalen.³

I 1884 ble DNTs krets for Lister og Mandals amt stiftet i Mandal. Alle i kretsstyret var da fra denne byen. Lagsarbeidet ble drevet i kristelig ånd med salmesang og andakt. En formann sa: ”Det er vår hensikt med en slik tilstelning som denne, å vise at det er andre ting som kan virke mer foredlende på mennesket enn å være sammen rundt det fylte glass.”⁴

I 1871 kom det en lov om brennevinssamlag, om utsalg som også hadde rett til skjenking. De skulle komme istedenfor de mange utsalgene ”på hjørnet” i byene. Slik skulle man innskrenke tilgjengeligheten og oppnå bedre kontroll. Kristiansand var først ute med å innføre samlag, og Mandal tok mønster av dette. Mandals samlag for brennevinshandel åpnet fra nyttår i 1874 og hadde enerett til detaljsalg og utskjenking av brennevin. En betydelig del av samlagets overskudd skulle brukes til allmenntilgitt formål.⁵

For Totalavholdsforeningen var et monopol bedre enn de mange private utvalgene. Og samlagets generalforsamling bevilget årlig penger til ”avholdssakens fremme”. Men de fleste i avholdsleiren mente at en tørrlagt by burde være det endelige målet.⁶

Brennevinsloven av 1894 ga adgang til å holde folkeavstemning i kommunene om stenging av samlag, eventuelt om oppretting av nye. Avstemningsreglene var radikale og langt mer demokratiske enn dem som var gjeldende ved politiske valg. Alle menn og kvinner over 25 år hadde stemmerett. Loven krevde at over halvparten av de stemmeberettigede måtte gå inn for stenging eller oppretting av samlag. Hensikten var å hindre at et mindretall i befolkningen skulle kunne avgjøre saken. I 1899 ble slik avstemning holdt i Mandal.⁷

Det var sterke innlegg i avisene for og mot opprettholdelse av brennevinssamlaget. Avstemningen ble spennende, jevn og med påstander om ”misligheter”. Etter behandling lokalt og i amtet, ble saken sendt til Indredepartementet for avgjørelse. Mandals samlag for brennevinshandel ble nedstemt med liten margin. Det forteller mye om engasjementet at det var flere stemmer for en restriktiv linje enn tallet på alle organiserte avholdsfolk i byen til sammen.⁸

Etter loven kunne ny avstemning holdes etter fem år. Men det viste seg vanskelig å få mobilisert nok velgere siden mer enn halvparten av de stemmeberettigede måtte stemme for nyoppsettelse. Samlagets venner forsøkte en aksjon i 1904, men oppnådde ikke på langt nær stemmetallet som trengtes.⁹

Aviser som kilde

Lister og Mandals Amtstidende og Adresseavis (i artikkelen ofte forkortet til Amtstidende) ble startet i 1858 og fikk etter hvert stor utbredelse. Grunnleggeren var boktrykker Anton August Næss (1829–1901). Med unntak av et par år var han eneredaktør fram til sin død. Amtstidende hadde en moderat konservativ

profil, men Næss var ingen partipolitiker. Under de store politiske kampene i begynnelsen av 1890-årene presset Grunnlovsforeningen (Høyre) på for å få avisen mer inn i den politiske striden. Det ble i en periode ansatt en politisk redaktør for partiets regning.¹⁰ Avisen kom ut tirsdager, torsdager og lørdager.

Boktrykker Anton August Næss ga ut Lister og Mandals Amtstidende og flere andre blader og skrifter. Han bodde og drev sitt trykkeri i dette huset i Munkestøbroet på Malmø. (MK)

Tittelhode til Lister og Mandals Amtstidende fra dagen etter avstemningsdagen. Under de store politiske kampene i begynnelsen av 1890-årene, da Venstre hadde fått sin avis Lindesnes, presset Grunnlovsforeningen (Høyre) på for å få Lister og Mandals Amtstidende mer aktivt inn i den politiske striden. For partiets regning ble det ansatt politisk redaktør i en ganske kort periode. Utgiver Næss var selv eneredaktør under samlagskampen.

Overrettssakfører Knut Spilling ble politisk redaktør i 1892. Han inntok ”et mer bestemt konservativt standpunkt”, men ville ”ikke nødvendigvis sverge til det såkalte ”Høyres” fane over hele linjen”.¹¹ I årene som fulgte var flere personer inne i stillingen i kortere perioder. Det ser ikke ut til at den aldrende boktrykker og bladutgiver Næss hadde noen politisk

redaktør under samlagskampen i årene 1898–1899. I hans nekrolog i avisen Lindesnes¹² heter det at han selv, med unntak av et par år, redigerte avisen helt til det siste.

I 1899 startet ”Mandalsbladet” som organ for en fraksjon av høyrefolk som var misfornøyd med Amtstidende.¹³ Det er ikke utenkelig at Amtstidendes uklare holdning i samlagsspørsmålet og andre politiske saker kan ha vært grunn til misnøye blant liberale/konservative.

Fra 1889 var ikke lenger Amtstidende byens eneste avis. En nykomling brøt freden som hadde hersket både i lokalpresse og kommunepolitikk. Avisen het ”Lindesnes” med undertittel ”Liberalt Blad for Distriktet” (noe som snart ble endret til ”Venstreblad” og i 1902 til ”Frisinnet folkeblad for Vest-Agder”). Friskt og freidig gikk bladet løs på ”klikkvesen og pengearistokrati” i kommuneledelsen. Bladet pekte bl.a. på at de samme navn gikk igjen i formannskapet, sparebankens ledelse og Samlagets styre.¹⁴ Jørgen Peter Jørgensen var ett av disse.

Gustav Edvin Olsen Nygaard var født i Halse i 1876 og arbeidet i avisen Lindesnes allerede fra starten i 1889. Med unntak av en periode fra 1892 til 1894 da han var lærling i Lister og Mandals Amtstidende, var han knyttet til avisen til sin død i 1943. Nygaard overtok redaktøransvaret og ledelsen av Lindesnes i 1898. Han ble eieer i 1909. (Foto: Jensens fotoatelier. Odd Nygaard)

Laurits Nilsen var født i 1849 på den lille plassen Nygård under gården Ponsen i Sør-Audnedal. Han var lærer, predikant, skribent og avisutgiver. Gjennom mange år var han en sentral skikkelse i misjonsarbeidet og så å si all kristelig lekmannsvirksomhet i Mandal og Halse. Han bidro til det gode forholdet mellom lekfolket og den offisielle kirke. Nilsen grunnla misjonsbladet Den lille Samler i 1885. Blant hans mange bøker er ”Skrifter i Samling” i 15 bind. Han var ordfører for Venstre i Halse og Harkmark under samlagskampen og var den mest sentrale talsmannen for avvikling av Mandals brennevinssamlag i 1899. (MK)

Noen år framover lå de to konkurrentene tidvis i kvass ordstrid. Amtstidendes redaktør ville helst tie ”det herværende radikale blad” i hjel. Et klengenavn på Amtstidende hadde vært ”Tørrfisker”. Tilsvarende kunne ”Haien” vært et passende sinnbilde på Lindesnes. I 1902 het det fra den nye redaktøren i Lindesnes: ”Amtstidendes redaksjon består av såpass korthodede skapninger at det ellers aldri kunne falle oss inn å polemisere mot dem personlig. En eldre frue som aldri skriver et eneste ord, og en reporter som har sin styrke i våsete usannheter og hvis få og små produkter først må undergis kvinnelig sensur.” Fruen

var da enke etter den forrige utgiveren A. Næss, og reporteren var Olaf Spilling, bror av den forhenværende politiske redaktøren.¹⁵

Laurits Nilsen (1849–1917) grunnla misjons- og oppbyggelsesbladet ”Den lille Samler” i 1885. Det fikk stor utbredelse, ikke minst takket være Nilsens levende og folkelige skrivemåte. Fra 1907 ble det gjort om til lokalblad og nyhetsavis.¹⁶ Bladet støttet avholdssaken, men hadde trolig en begrenset funksjon som arena for meningsutveksling i den lokale samlagsdebatten.

Lister og Mandals Amtstidende er studert for årene 1898–1900 og brukt som hovedkilde til artikkelen. Man kan anta at det var flest tilhengere av samlag i den politisk liberale delen av befolkningen og at disse fant det mest naturlig å ytre seg i denne avisen i forhold til Venstre-bladet Lindesnes. Som man skal se, var det også et stort antall debattanter som ytret seg mot samlag i Amtstidende.

Alkoholpolitiske forhold ved slutten av 1800-tallet

Brennevinet var den mest dominerende alkoholdrikken i Norge gjennom hele 1800-tallet. Mens hjemmebrygget øl fylte en funksjon som seremoniell festdrikk og som måltidsdrikk og næringsmiddel, var rusen i langt høyere grad det egentlige formålet med brennevinsdrikkingen. Brennevinsfylla i Norge var lett å observere med sine karakteristiske kjennetegn.¹⁷

Forbruket av vanlig importert vin var relativt beskjedent i Norge gjennom hele 1800-tallet. I deler av perioden oppsto imidlertid et spesielt ”vin”-problem som fikk oppmerksomhet i bl.a. edruskapsarbeidet. Det er de ofte ubestemmelige, mer og mindre spritholdige produktene som i tiden mellom 1840 og 1860 gikk under navn av ”fruktvin” og som dukket opp i ny skikkelse som 1890-årenes ”laddevin”.¹⁸

Fra 1840-årene kom det nye industrielt framstilte ølet på markedet, særlig av typen bayerøl. Dette var

relativt alkoholsterkt og ble for alvor utbredt etter 1850. Bruken av ølet ble i stor grad konsentrert om de samme brukersituasjonene og de samme sosiale og geografiske miljøene hvor brennevinet etter midten av hundreåret beholdt sin største popularitet.¹⁹

Totalavholdsbevegelsens gjennombrudd i 1880-årene og den nye restriksjonsoffensiven som satte inn i tiden som fulgte, har ikke bakgrunn i et spesielt stort alkoholkonsum i landet totalt sett. Mye tyder på at felttoget mot alkoholdrikkene som satte inn omkring 1880 og fortsatte med økende styrke inn på 1900-tallet, ble ført i et samfunn med et uvanlig lavt totalforbruk av slike produkter.²⁰

Bydelen Støkkan sett fra Lilleheia. Husrekka (t.v.) under Uranienborg besto av noen av byens minste hus. Man kan se for seg ganske enkle boforhold i disse. (Foto: Salvesen & Co. MK)

På dette området kjennetegnes Norge av markerte geografiske forskjeller. I hele tidsrommet var det gjennomsnittlige alkoholkonsumet påfallende lavt på kyststrekningen mellom Kristiansand og Bergen. Nettopp i Stavanger, den største byen på denne strekningen, hadde både de tidligste generelle avholdsforeningene og totalavholdsbevegelsen sin oppkomst. Disse distriktene ble kjerneområdene i bevegelsene og var kjennetegnet av en utpreget restriktiv holdning i alkoholpolitiske spørsmål.²¹

Iøynefallende var videre motsetningen mellom de jevnt over måteholdne kystdistriktene på Sør-Vestlandet og de mer alkoholbrukende innlandsstrøkene

i denne delen av landet. Kontaktflaten med områder med større alkoholbruk er åpenbart en del av forklaringen på aktualiteten som alkoholspørsmålet ble tillagt i de relativt nøkterne og etter hvert utpregede avholds- og totalavholdsorienterte distriktene langs sørvestkysten.²²

Utviklingen gikk, etter opphøret av den legale hjemmebrenningen i 1830- og 1840-årene, i retning av å gjøre alkoholspørsmålet til et overveiende by- og tettstedsproblem. I landdistriktene ble edruskapsproblemene vesentlig omtalt i forbindelse med de store høytidene og familiebegivenheter, med byreiser og markeder og med spesielle arbeidsmiljøer i randen av eller utenfor det egentlige bygdesamfunnet. Størst omfang fikk problemet i de største byene og deres voksende forsteder. Alkoholproblemet ble et utpreget fattigdomsproblem. Alkoholskadene ble i første rekke en belastning på befolkningsgrupper som på forhånd hadde trang økonomi og en prekær sosial status. Dette var framfor alt den ytre foranledningen til 1890-årenes og de følgende tiårs brede oppslutning om den intensiverte restriksjonslinje i alkoholpolitikken.²³

Brennevinet ble plassert i en særstilling blant nytelsesmidlene. Den radikale målsettingen avholdsfolket satte opp for sin virksomhet, var å utrydde bruken av brennevin som drikk. Prinsippet om konsekvent personlig avhold ble anvist som hovedmiddelet til å oppnå dette resultatet og ble den samlende forpliktelsen for alle retninger i bevegelsen. Målet for avholdsbestrebelsene ble ofte formulert som et ønske om å reservere brennevinet til dets opprinnelige og ”rette” medisinske bruk. I følge de fleste av bevegelsens norske ledere var det en grunnforskjell mellom brennevin og de gjærede alkoholiske drikkene.²⁴

Når brennevinet ble så alminnelig brukt i Norge, hang det – ble det hevdet – for en stor del sammen med troen på dets nødvendighet under de særegne klimatiske og geografiske forholdene, på dets varmen- de, styrkende og oppkvikkende egenskaper når man var på reise eller engasjert i slitsomt utearbeid til sjøs eller på land. Mot dette ble det fra avholdshold påstått at brennevinet i alle fall var nødvendig for disse for-

målene. Det ble også hevdet at det ikke hadde noen verdi som middel til å holde ut reise- og arbeidslivets påkjenninger. Avholdslederne forsøkte også å redusere tilliten til brennevinet som medisin når det ikke var anvist av lege. Brennevinet representerte for dem ikke bare en fristelse for svake mennesker og en bremse på den alminnelige kulturelle og samfunns- messige framgang, men i vid utstrekning en hindring for individets selvrealisering.²⁵

Troen på brennevinets ”absolutte skadelighet” falt hos mange av de første norske avholdslederne sammen med en religiøst forankret avstandtagen fra denne drikken. Brennevinet var i seg selv ondt, det var ”Satans Trældomsaa”. Det ble hevdet at avholdssaken var et ledd i det kristne barmhjertighetsarbeidet. Den hadde for øye både menneskenes timelige velferd og deres evige velferd. Den siktet mot sjelens frelse. Ut fra denne oppfatningen av avholdssaken lå det nær å se ikke bare edruskapsarbeidet, men også et personlig avholdsstand- punkt som en plikt for bekjennende kristne.²⁶

Fra ca. 1850 mistet forbudskravet sin aktualitet i avholdskretser. Politiske kompromisser fra og med 1848 ble i de følgende tiårene alminnelig akseptert av avholdsfolkets ledere. I stedet for forbudskravet kom ønsket om effektive restriksjoner i offentlig regi – dels overfor produksjonen og dels overfor omsetningen av brennevin. Avholdsfolket ønsket å fordyre brennevinet og innskrenke mulighetene for distribusjon gjennom salg og skjenking.²⁷

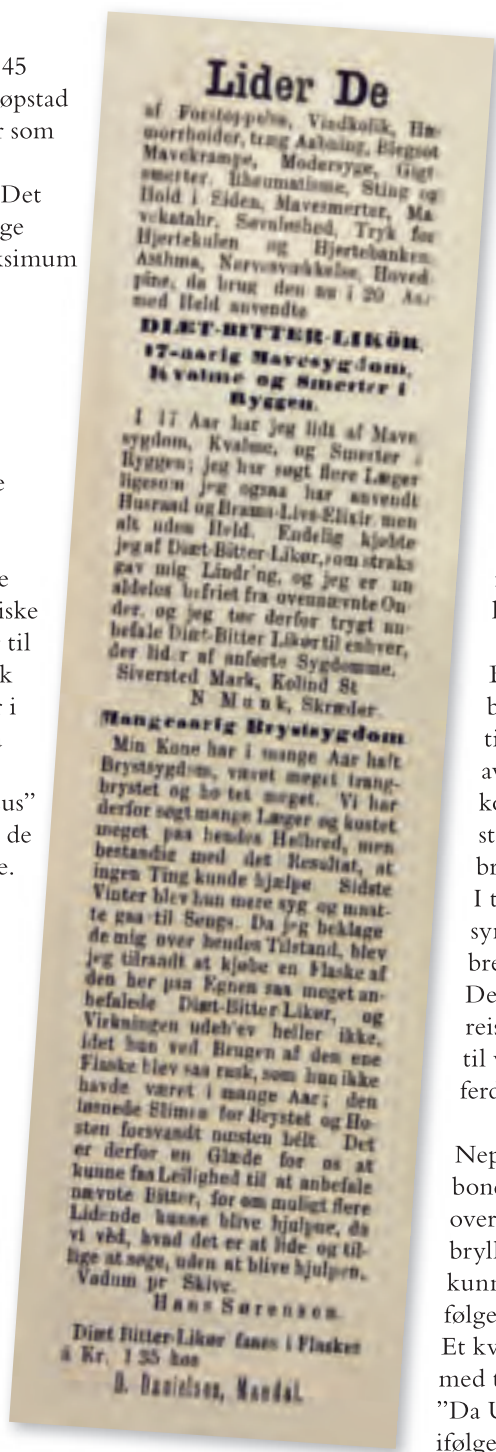

Ved postveien på Malmø bygde kjøpmann Claus Brodersen i 1821 huset midt på bildet. I 1817 hadde han fått tillatelse til å anlegge et brennevinsbrenneri i Mandal. Han drev brennevinsbrenning i stor stil i kjelleren. I 1825 hadde Brodersen to kjeler i drift som til sammen rommet 1365 pottes. 1 pott er nesten en liter. Bildet er fra 1912. (Foto: Jensens fotoatelier. Mbi)

I følge brennevinsloven av 1845 skulle kommunestyret i en kjøpstad fastsette hvor mange personer som burde ha rett til skjenking og småomsetning av brennevin. Det viste seg ofte vanskelig å bringe tallet ned til det ønskede maksimum fordi rettighetene var gitt på livstid.²⁸

På stortingsplan med Søren Jaabæk (1814-1894) og på det lokale plan synes det naturlig å se avholdsbevegelsens styrke og den restriktive holdning i alkoholpolitiske spørsmål som utslag av den alminnelige religiøse, etiske og sosialpolitiske mentaliteten som har vært og til dels fortsatt er så karakteristisk for Sør-Vestlandet. Det ligger i den forbindelse nær å peke på det puritanske innslag – den rotfestede motvilje mot ”luksus” – som preget tenkemåten hos de sørvestnorske sparepolitikere. Brennevinsdrikkingen ble i dette miljøet ikke bare oppfattet som subjektivt skadelig, men som utslag av overdådighet og et utilitelig sløseri med verdifulle jordbruksprodukter.²⁹

Brennevinsets bruk som medisin ble betydelig innskrenket utover på 1800-tallet, bl.a. som følge av utbyggingen av det offentlige helsevesenet. Men man tydde lenge til dette universalmiddelet ved de forskjellige former for sykdom og svekkelse. I mange distrikter ble det

Likør ble anbefalt mot forstoppelse.

fortsatt ansett som uunnværlig i forbindelse med svangerskap og barnefødsel.³⁰ Å kvitte seg med brennevinet i familiehusholdningen var likevel lettere enn å eliminere det i et kollektivt og tradisjonsbundet arbeidsmiljø.³¹ Det ble alminnelig brukt under alle de store fiskeriene, også utenfor kystdistriktene på Sør-Vestlandet der avholdsbevegelsen først hadde vunnet fotfeste. Det lød således stadig klager over fyll blant sildefiskerne i Stavanger- og Egersund-distriktet. Det nære fellesskapet mellom arbeidskameratene i båtlaget og i rorbuen bidro trolig til å holde ved like de tradisjonelle drikkeskikkene.³²

Brennevinsbruken hadde også i bygdesamfunnets arbeidsliv en tendens til å konsentrere seg om virksomheter av særlig krevende eller utpreget kollektiv karakter. Onnetidene nevnes stadig i forbindelse med traktering av brennevin, dessuten treskingen. I tiden rundt midten av 1800-tallet synes øl og kaffe i stor grad å ha erstattet brennevinet ved slike anledninger. Det samme gjaldt ved dugnader og ved reiser. Bøndenes reiser ble hyppigst lagt til vinteren, bl.a. fordi sledeføret gjorde ferdselen lettere.³³

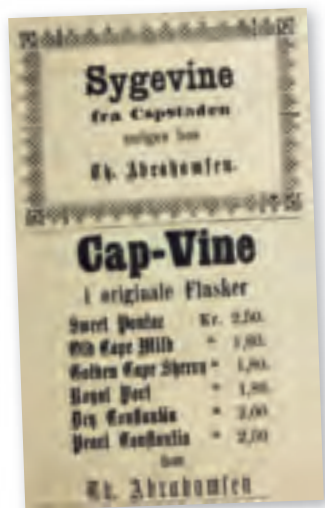
Neppe på noe område av den gamle bondekulturen ble de overleverte skikkene overholdt med slik strenghet som under bryllupsfeiringen. Drammeskjenkingen kunne ofte begynne allerede før brudefølget tok ut på veien til kirken. Et kvantum brennevin og øl ble så ført med til kirken og skjenket ut etter vielsen. ”Da Undladelsen af en saadan Skjænkning ifølge de almindelige Begreber vilde blive ansett som Topmaalet af al Karrighed hos dem, som bekoste Bryllupet, saa har det

hidtil ikke lykkedes at standse dette Uvæsen, der som en ældgammel Skik er aldeles indvoxet i Almuens selskabelige Liv." Dette var vanlig fram til ca. 1870.³⁴

Blant de kondisjonerte i by og på land beholdt dyrere importerte brennevinssorter som konjakk og likører og blandingsdrikker som punsj og toddy sin popularitet under de forskjellige former for selskabelighet.³⁵

Opphør av den legale hjemmebrenningen (etter loven av 1845) medvirket på avgjørende måte til å trenge brennevinet bort fra det alminnelige levesettet rundt om i bygdene.³⁶

Ved håndverksloven av 1839 ble ølbrygging for salg over alt en fri næring.³⁷ Det sto enhver fritt å legge vin til eget forbruk, og vinskjenkingen ble også fullstendig frigitt gjennom handelsloven av 1842. Loven bestemte derimot at handelen med vin, som med mjød, sider og utenlandsk øl, fortsatt skulle være reservert for handelsborgere i byene og i landdistriktene for personer med landhandlerbevilling. Avgifter var ikke pålagt verken produksjonen eller omsetningen av vin.³⁸

Theodor Abrahamsen kjøpte hele eiendommen etter Tønnes Wattne (Wattne-gården nå Lindesnes-gården) i 1895. Han rev ei lagerbu, bygde sin forretningsgård i 1897 (hvor Floriss nå holder til) og solgte samtidig resten av den store eiendommen til Adolf Paludan Ulriksen.

Loven fra 1860 om skjenking av øl og "visse andre Drikkevarer" i kjøpstedene fastsatte i § 7: "De Bestemmelser, der i det foregaaende ere givne om Udskjænkning af Øl, kunde af Formænd og Repræsentanter gjøres anvendelige paa Udskjænkning af Vin, Mjød og Cider." Når flere av de drikkevarer loven nevnte, ble beskattet, skulle avgiften fastsettes under ett, og den måtte aldri overstige 50 spesidaler. Den som ved brev var hjemlet rett til å skjenke en av disse drikkene, ble derved berettiget til utskjenking av de øvrige.³⁹

Samlagsordningen

Ordningen av brennevinsomsetningen som vanligvis går under navn av "Gøteborgssystemet" var i sine hovedtrekk blitt forsøkt i en rekke svenske byer før bolag ble opprettet i Gøteborg i 1865. Som et viktig ledd i reformarbeidet ble skjenkerettighetene overført til et bolag (samlag) istedenfor å auksjonere dem ut. Partisipantene måtte være kjente og aktede menn som var bosatt i byen. Deltakerne skulle ha en fast rente av den innskutte kapitalen for å eliminere vinningsmotivet. På samme måte skulle den daglige drift ledes av bestyrere med fast lønn. Eventuelt resterende overskudd skulle anvendes til arbeiderklassens beste. Det skulle ikke ytes kreditt ved salg eller skjenking. På bolagets kombinerte salgs- og skjenkesteder skulle det foruten brennevin serveres øl og vin samt alkoholfrie drikker som melk og kaffe. God mat ble også tilbudt. Lyse og vennlige lokaler ble innredet til formålet. Et viktig mål var nemlig å få avskaffet de ofte temmelig skumle brennevinskneipene og la skjenkingen foregå under kontrollerte former i titalende omgivelser.⁴⁰

Det var ikke lenge før de positive beretningene om Gøteborgsbolaget også nådde Norge. I flere kjøp- og ladesteder var det sterkt på tale å innføre et tilsvarende system. Den endelige loven av 3. mai 1871 lød slik:

§ 1.

Loven av 9de Juni 1866 forandres derhen, at Ret til Brændevinshandel ogsaa kan meddeles Samlag, der forpligter sig til at anvende Virksomhedens

mulige Overskud til almennyttigt Øiemed, og hvis Vedtægter ere godkjendte ved en af vedkommende Kjøbstads eller Ladesteds Formænd og Repræsentanter fattet og af Kongen stadfæstet Beslutning. Saadant Samlag kan have Medlemmer, som efter deres borgerlige Stilling ikke i eget Navn kunde erholde Bevilling paa denne Handel.

§ 2

Samlaget kan erholde en, flere eller alle af de for stedet bestemte Rettigheder til Brændevinshandel og uhindret af tidligere Lovbestemmelser udøve hver enkelt af disse paa særskilt Udsalgssted. For ethvert Udsalgssted bliver at antage en paalidelig Bestyrer, hvis Valg maa være godkjent af Stedets Magistrat i Forening med Formændene.

§ 3

Udsalgsstedets Bestyrer har ligeoverfor det offentlige samme Ansvar, som ellers paahviler den, der selv har erhvervet Ret til Brændevinshandel.

Det norske ordet samlag ble satt inn istedenfor det svenske "bolag". Enkelte sentrale ledd i bolagsordningen ble ikke uttrykkelig fastslått i de norske reglene. Det gjaldt bl.a. det begrensede utbyttet til aksjonærene. Overskuddet skulle anvendes i "almennyttig Øiemed". Dermed var mulighetene lagt til rette for en utvikling som skulle gjøre samlagene til ettertraktede "kommunale Melkekjør".

I byene var handel med vin forbeholdt handelsborgere.

Kristiansands brennevinssamlag ble, som det første i landet, meddelt kongelig approbasjon (godkjenning) 16. september 1871. I 1872 ble det opprettet samlag i ytterligere fire kjøpsteder. Utenom samlagsordningen av 1871, ble det i begynnelsen av dette tiåret ikke foretatt endringer av større rekkevidde i produksjons- og omsetningsreglene for brennevin.⁴¹

Det ser fortsatt ut til å ha vært ganske vanlig at flere konsumenter slo seg sammen og kjøpte 40 pottes (1 pott = 0,9651 liter)⁴² brennevin eller mer og etterpå fordelte varen seg imellom. Denne måten å unngå salgsavgiften på var blitt erkjent som lovlig ved dom. Vanligvis ble det også ansett som forenlig med gjeldende lov, eller i alle fall i praksis tolerert, at en mellommann opptrådte som kjøper av større kvanta brennevin, forutsatt at han ikke hadde fortjeneste av kommisjonen og at varene var bestilt på forhånd av hver enkelt kjøper.⁴³

I 1869 ble det vedtatt to lover om "Udskjænkning og Udsalg af Øl og Vin". Det viktigste nye ved disse lovene var at de innførte en bevillingsordning for skjenking av øl, vin, mjød og sider. I byene skulle bevilling være obligatorisk for slike næringsutøvere. Bevillingen skulle gis av magistraten sammen med formannskapet, "som ved Valget af Personerne skulle lade de Hensyn, der ere skikkede til at vække Formodning om, at Rettigheden ikke vil vorde misbrugt, komme i fremherskende Betragtning".

I landdistriktene ble derimot innføring av bevillingssystemet gjort fakultativ (frivillig). Det var opp til kommunestyrene å avgjøre om bevillingstvang skulle pålegges utskjenkere av øl og vin (eller begge deler). På den annen side skulle det på landet også kunne kreves bevilling for småsalg av vin (men ikke av øl).

Viktig var også bestemmelsen i § 9 om at kommunestyret skulle kunne vedta innskrenkninger i skjenketiden for de nevnte drikkevarer. Innskrenkningene måtte riktignok ikke gå videre enn til hva som på vedkommende sted var fastsatt for brennevinsskjenking.⁴⁴

I 1872 ble samlagsordningen legalisert også for øl og vin. Loven nøyde seg med å gi brennevins-samlagene rett til å skjenke andre alkoholdrikker. Først i 1876 ble det gitt lovhjemmel for å opprette særskilte samlag for øl og vin. De her nevnte lover omtalte ikke salg av øl og vin. Disse var ikke underkastet noen form for bevillingstvang i kjøpstedene. Men det ble åpenbart forutsett at øl- og vinsamlagene ville kombinere salgs- og skjenkevirksomhet.⁴⁵

En lov av 1882 ga kommunestyrene også i kjøp- og ladesteder adgang til å innføre bevillingstvang for salg i smått av øl, vin, mjød og sider. Tidligere var det gitt adgang til å etablere bevillingsplikt for skjenking av disse drikkevarene.

De økte alkoholproblemene i 1870-årene bidro til å øke interessen for samlagsordningen. De som interesserte seg for den salgsmessige siden ved alkoholproblematikken, kom i første rekke til å rette søkelyset mot de tallrike småkneipene hvor fortjenestemarginen var ledemotivet for virksomheten. I by etter by ble det tatt initiativ til opprettelse av brennevins-samlag, ofte med aktiv deltakelse av de stedlige embetsmenn og kommunepolitikere.⁴⁶

Etter sin ordlyd ga loven av 1871 adgang til å gi nye, individuelle brennevinsrettigheter også der det ble stiftet samlag. Men denne muligheten ble, så vidt vi kan se, ikke benyttet. Samlaget fikk alle steder overdradd det totale antall disponible rettigheter. Tanken var å gi samlaget et faktisk lokalt monopol på skjenking og småsalg av brennevin. De eldre livsvarige brennevinsrettighetene måtte imidlertid foreløpig respekteres, skjønt kommunene i mange tilfeller klarte å få dem innløst på frivillig basis. Først ved lov av 1880 ble det åpnet adgang til tvungen innløsning av slike rettigheter.⁴⁷

De edruskapsmessige følgene av samlagsordningen har hørt til de mest omdiskuterte i den alkoholpolitiske debatten. Innen totalavholdsforeningene var meningene i 1870-årene delte i saken. Men stort sett inntok bevegelsen en negativ holdning til de nye tiltakene. Et hovedledd i kritikken mot samlagene var at denne trafikken tidligere var ille ansett, og det ble

Flere kvinner drev handel i Mandal ved slutten av 1800-tallet. Blant dem var Anna Hegnander (1845-1927). På bildet står hun utenfor sin forretning i Brogata på Malmø i 1905. Over døra står et skilt om "Udsalg af ferdige Klæder for Søfolk". Anna Hegnander hadde også en vinrett som viste seg å være svært verdifull da kommunen ønsket å ekspropriere den i 1910. (Marianne Bessesen)

betraktet som en skam å besøke sjappa. "Nu derimot er det Omvendte Tilfældet, og de pene Udsalgssteder, som Samlaget har opprettet, blive flittigt besøkte; i Forhold til den tidligere lidet indbydende Sjap, maa disse med store Skildter og hyggelig indrettede Huse selvfølgelig være en stor Fristelse for dem, der ligge under Drikkestellets Slaveri". På den andre side ble det hevdet at politikontrollen aldri kunne bli bedre enn med samlagene. "Brændevinshandlerne sælge samvittighetsløst. Bolaget er uegennyttig[...]". I embetsmannsberetninger ble de nye samlagene stort sett viet positiv omtale. I en rekke tilfeller ble det hevdet at de hadde bidratt til å forminske brennevinsdrikkingen og fylleriet.⁴⁸

I tillegg til reguleringene gjennom samlagsordningen, virket kraftige økninger av toll- og avgiftsnivået i løpet av to år på slutten av 1870-årene merkbart på brennevinsprisene. Virkningen ble forsterket gjennom den følgende tids alminnelige prisfall. Dette er en viktig supplerende grunn til det avtakende brennevinsforbruket i slutten av 1870-årene. Brennevinet ble stilt ugunstigere i forhold til de aktuelle alternative alkoholdrikkene øl og vin.⁴⁹

Klokkerbrotet 6 på hjørnet mot Nordgata i Øvrebyen i Mandal. Byens første misjonsforening ble stiftet der i 1840. Skomaker Christen Nielsen eide og bodde i huset og var en av initiativtakerne til foreningen. Huset ble kjøpt til skjenkested av Mandals samlag for brennevinshandel ved etableringen i 1874. (MK)

Mandals Brændevinssamlag – historikk

Mandal var et av seks kjøp- eller ladesteder som startet brennevinssamlag allerede i 1874. Etter at de nødvendige forberedelsene til dannelsen av et aksjeselskap var gjort og den nødvendige kapital (som ble fastsatt til kr 20 000) var fulltegnet, ble aksjonærene sammenkalt til konstituerende generalforsamling 30. juli 1873. Der ble samlagets vedtekter vedtatt. Disse var stort sett sammenfallende med reglene som året før var vedtatt for samlaget i Kristiansand. Samlaget i Mandal begynte sin virksomhet 2. januar 1874.⁵⁰

Mandals Brændevinssamlag fikk enerett til detalj salg og skjenking av brennevin. Virksomheten begynte

med ett utsalgs- og to skjenkesteder. Fra og med 1897 var det bare ett skjenkested. Selv om loven ga rett til å holde skjenkestedene åpne til kl. 22, vedtok samlaget allerede fra starten å stenge kl. 20. På dagene før søndager og andre helligdager stengte samlaget kl. 17 og fra og med 1897 kl. 13. I 1886 begynte samlaget å lukke utskjenkingsstedene kl. 18. I 1894 begynte det å lukke både utsalgs- og skjenkelokalene hele dagen før de store høytidene.

I 1876 ble det foreslått å også få ølhandelen inn under samlaget. Først i 1886 vedtok kommunen å gi samlaget fire ølrettigheter. Bare tre ble benyttet. Ølskjenkingen ble avsluttet i Kleven i 1889. Senere arbeidet samlaget med bare to bevillinger inntil det

i 1896 overtok all ølhandel og fikk bevilling på åtte rettigheter. Seks av disse ble overdratt til private utselgere mot avgift. I 1899 hadde samlaget ni ølbevillinger.

Jørgen Peter Jørgensen (1850-1914) bodde med sin familie i Store Elvegata 61. Jørgensen ble oftest titulert samlagsbestyrer. Han var også agent, dampskipsekspeditor og innehaver av Mandals Telefonselskap (fra 1908). Dessuten hadde han en rekke politiske verv for Høyre. I 1894 kom han for første gang inn i bystyret og ble straks valgt inn i formannskapet. Han ble varaordfører, og etter ordfører Jens Krafts død i 1899 ble han ordfører ut år 1900. Han var også ordfører i perioden 1902-1904. (MK ordførergalleriet)

Samlaget kjøpte eget hus i 1876, Klokkerbrotet 6, nær kirka for kr 3 800. Der foregikk skjenkingen, mens detaljhandel skjedde fra leide lokaler i Store Elvegata 25 midt i byen. I årsberetningen for det første året mente samlaget å ha medvirket til at drikking av brennevin og de negative følgene av slik drikking var redusert.

Fra 1890 bevilget samlaget lønnstilskudd til en ny politibetjent med kr 200 årlig. Samlagets styre besto gjennom årene av noen av stedets mest aktede og innsiktsfulle menn. I 1899 besto styret av skipsreder konsul Martin Pedersen, lensmann Jacob Anton Lund og overrettsasskfører Jens Kraft (som også var ordfører). Agent Jørgen Peter Jørgensen var samlagsbestyrer fra 1882.

Stevelin Urdahl (1830-1901)⁵¹ laget i desember 1898 en historikk over Mandals Brændevinssamlags

historie på samme måte som han gjorde for samlaget i Kristiansand og flere andre steder. I denne historikken ligger også hans egne vurderinger av virksomheten, ikke minst i et edruskapsperspektiv. Ved studier av samlagets årsmeldinger tegnet han et bilde av virksomheten som munnet ut i et forsvar for samlaget. Således fant han ei halvering i salget av brennevin og en reduksjon av det utskjenkede salget til 14 % av det opprinnelige. Han mente dette var bevis for at samlagets virksomhet ble drevet med det for øye å bringe omsetningen mest mulig ned. Han mente at man heller ikke skulle undervurdere verdien av arbeidet til edruelighetens fremme som var utført av totalister i en årrekke.⁵²

Den gjennomsnittlige årlige omsetningen til samlaget var i overkant av kr 75 000. Urdahl mente at de drikkende burde merke seg denne høye summen til en så unødvendig nytelse, selv om den var under gjennomsnittet pr. person i Norge. I gjennomsnitt hadde kommunen direkte inntekt av virksomheten med mer enn kr 7 000 pr. år. Av overskuddets midler ble det, utenom kommunens inntekter nevnt ovenfor, brukt betydelige midler til kjøp av eiendommer slik at kommunen kunne utvide gater. Bl.a. ble det ytt kr 30 000 til Mandal kommunes kjøp av Furulunden med Sjosanden, Aspholmen og Finkelholmen (for samlet kr 40 000 hvor kr 10 000 ble gitt av Mandals Sparebank).

Mandals samlag for brennevinshandel hadde utsalgssted i leide lokaler i Store Elvegata 25 sentralt i byen. Butikken var rundt hjørnet nær Oluf Lohnes forretning. (MK)

I 1893 var Tønnes Wattne villig til å selge Furulunden med Sjøsand, Aspholmen og Finkelholmen til Mandal kommune for kr 40 000. Mandals brennevinssamlag bevilget kr 30 000 av sitt overskudd og Mandals Sparebank de resterende kr 10 000 til kjøpet. "Speilen" ved inngangen til Furulunden var fra slutten av 1800-tallet en mye brukt festplass i forbindelse med bl.a. turnstevner og sangerstevner. Bautasteinen i forgrunnen ble reist i 1901 til minne om Gjert Tørresen Gjertsen, Furulundens skaper. Tribunen bak t.h. ble bygd i 1904. Bak t.v. er Middelskolen med gymnastikklokalet skjult på motsatt side. Bildet er fra 1908. (MK)

Samlaget og sparebanken samarbeidet om tilskudd til flere allmenntilleggsformål.

Av andre allmenntilleggsformål ble det av overskuddet bl.a. gitt betydelige midler til folkeskolene, middelskolen, barnehjemmet, "håndgjerningsskoler", tegneskole og arbeidssamfunnet. Videre ble store summer av overskuddet gitt til bl.a. sykehuset med isolasjonslokale, frivillig fattigpleie, kvinneforeningen for husløse og syke- og understøttelseskasser. Store summer gikk til veier, gater og fiskebrygge, til kirken og bedehus, kloakk- og brannvesen, byselskapet, allmenntilleggsforeninger og lag, avholdssakens fremme, stipender, sang og musikk og folkebad. I tillegg var støtte til mer spesielle formål. Blant disse kan nevnes ut til "konstabelbygningen" (den gamle brannvakta), aksjer i Aaserals Turisthotell, innløsning av en gammel ølrett, vareskur og kreaturbod ved brygga, utklekningsanstalt for ferskvannsfisk, telefonanlegg - og bidrag til ulstere for brannkonstabler med kr 100.⁵³

Den store kamptid begynner

Tiden omkring 1880 markerer på flere måter et vendepunkt i alkoholspørsmålets historie i landet. Det var i de neste årene at totalavholdsbevegelsen fikk sitt tallmessige gjennombrudd og etablerte seg som en viktig maktfaktor i samfunnsliv og politikk.⁵⁴ Den storstilte oppslutningen om totalavholdsbevegelsen og tidens voksende engasjement rundt alkoholpolitiske stridsspørsmål finner ikke sin forklaring i offisielle forbruksstatistikker for alkoholdrikker. Det beskattede alkoholkonsumet var i 1880-årene vesentlig mindre enn i de foregående tiårene.⁵⁵

Tallet på totalavholdsforeninger økte likevel sterkt i disse årene. I 1887 sto 605 foreninger tilsluttet DNT mot bare ca. 50 i 1879. I 1886 hadde Lister og Mandal krets ca. 5 400 medlemmer. Av totalsummen på 62 000 medlemmer var 30 300 menn, 22 700 kvinner og ca. 9 000 barn. En del av barna sto tilsluttet de 36 barnelagene. I 1883 ble det besluttet å gi kvinnene stemmerett i foreningene. Fra 1886 ble de også valgbare til samtlige tillitsverv.⁵⁶

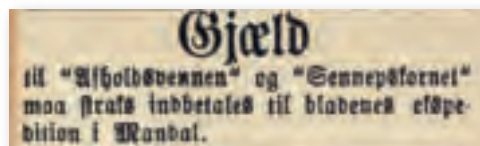
Ved årsskiftet 1897-1898 var det 1 015 foreninger i DNT med opp mot 136 000 medlemmer.⁵⁷ Avholdsfolket nærte optimisme for framtiden og kastet seg med økende selvtilitt og pågangsmot inn i kampen mot alkoholdrikkene. Målet var å bli den avgjørende maktfaktor ved utformingen av den offentlige alkoholpolitikken.⁵⁸

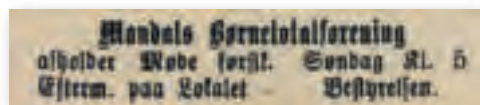
Tilskuddene fra brennevinnssamlagets overskudd til veldedige og samfunnsnyttige formål i byen og distriktet var et av de sterkeste argumentene for å beholde samlaget. Gata ved Fiskebrygga eller Kommunebrygga steinsettes med midler fra samlagets overskudd. Personen t.v. er samlagsbestyrer og agent Jørgen Peter Jørgensen. Hans svoger tok bildet ca. 1895. (Foto: Jens Johnsen. Mbi)

Totalavholdsforeningene hadde en viktig sosial funksjon under datidens mobile og uferdige samfunnsforhold. Sentralt i arbeidet sto felles foreningsmøter og lagsfester med foredrag, diskusjoner, underholdning og bevertning. I 1896 hadde DNT-foreningene 14 000 møter.⁵⁹

Det ble opprettet spesialiserte arbeidsgrener som sangkor, musikkorps og turnforeninger, innredet biblioteker og leseværelser, startet forbruksforeninger og sykekasser. Egne foreninger ble stiftet for kvinner og barn, etter hvert også for ungdom. Flere lag bygde egne hus, gjerne med kafé. Det ble arrangert stevner og turer, av og til på leide dampskip med hundrevis av deltakere.⁶⁰

Den norske totalavholdsforening ga ut bladene "Afholdsvennen" for voksne medlemmer og "Sennepskornet" til medlemmer av barneforeningene.

Mandal hadde egen barnetotalforening.

Det var stor aktivitet i det religiøse foreningslivet og totalavholdsbevegelsen med egen kvinneforening.

Lokaldamperen "Lindesnes" glir sakte fra kai og forbi Tollboden ut elva i 1890. Slik kan man også se for seg andre lokale dampbåter, særlig D/S "Ryvingen", fullastet med medlemmer av Totalavholdsforeningen på utflukter til bl.a. Spangereid, Snik, Skjernøy og Harkmark i tiden rundt samlagsavstemningen. (Lindesnes avis, Minneboken)

Bevegelsens politikk var fortsatt å holde seg nøytral overfor de stridende politiske retningene i samtiden. Det var likevel et begynnende arbeid for å få valgt totalavholdsmenn og andre som stilte seg velvillig til deres alkoholpolitiske program, inn i kommunestyrene.⁶¹

På generalmøte i DNT i 1882 ble det gjort følgende vedtak:

"1. Generalmødet finder det ønskelig at de forskjellige Selskaber som arbeider mod Misbrugen af de sterke Drikke, kunde komme overens om i Forening at virke for Gjennemførelsen af tidsmæssige Reforme i Øl- og Brændevinslovgivningen.

2. Hovedbestyrelsen anmodes om at underhandle med Goodtemplarordenen og Det norske Afholdsselskab, om de vil være med paa et saadant Arbeide."⁶²

DNTs plan ble en målbevisst og etappevis fordriving av alkoholdrikkene og med utrydding på riksbasis som det endelige, men fjerne målet.⁶³

Med den stadig større andel som ølkonsumet hadde i det totale alkoholforbruket, var det å vente at lovgivningen ville bli skjerpet også på dette feltet. Dette skjedde da også under flere

av stortingsamlingene tidlig i 1880-årene. Og forandringene trakk med seg tilsvarende lovendringer også når det gjaldt vin og de øvrige mindre utbredte alkoholdrikkene som i lovteknisk forstand vanligvis ble plassert i samme kategori (mjød og sider).⁶⁴

I 1881 ble det åpnet adgang til i kjøp- og ladestedene å innløse rettigheter til utskjenking av disse alkoholdrikkene som var gitt før loven av 1869. Rettigheter som var gitt etter 1869, gjaldt for ett år om gangen og kunne inndras uten erstatning. Viktige motiver for å gi ekspropriasjonshjemmel var også på dette feltet å oppmuntre til dannelse av samlag og på lengre sikt å lette overgangen til et effektivt samlagsmonopol.⁶⁵

Mens småsalg av øl og vin til avhenting i 1875 var blitt gjort til gjenstand for kommunal bevilling i laddistrikten, var slik omsetning fremdeles i prinsippet fri i kjøp- og ladestedene. Dette var nettopp et av punktene der det fra totalavholdshold ble krevd innføring av like regler for alle alkoholholdige drikkevarer.⁶⁶

Totalavholdsbevegelsen ville også ha bort alkoholholdige drikker til behandling av syke.

Mandal totalavholdsforening arrangerte flere populære utflukter med D/S "Ryvingen".

I 1883 kom en lov om at bevilling til skjenking og småsalg av vin, øl, mjød og sider kunne gis til samlag også i landdistriktene. Noen større praktisk betydning fikk bestemmelsen ikke. Ytterst få øl- og vinsamlag ble opprettet i bygdene, hvor omsetningen av disse i det hele holdt seg på et beskjedent nivå.⁶⁷

I 1884 ble de forskjellige bestemmelser om øl- og vinlovgivning samlet i to lover, én for kjøp- og ladesteder og én for landdistriktene. Samtidig ble det gjort enkelte detaljendringer i den bestående ordningen.⁶⁸

Et interessant innslag i disse årenes alkoholdebatt var at tanken om et statsmonopol for første gang ble lagt fram for Stortinget. I et forslag fra 1885 het det i de to første paragrafene:

§1) Ret til alslags Udsalg og Udskjænkning af Brændevin, Vin, Mjød og Cider samt Øl med større Alkoholstyrke end 3 Procent tilkommer herefter alene Staten og sker for Statskassens Regning.
 §2) Staten kan i Byer og Bygder oprette Udsalgs- og Udskjækningssteder for de i forrige Paragraf opregnede Drikkevarer."

Regjeringen henla saken.⁶⁹

Fra alle hold i Stortinget ble alkoholproblemets alvor understreket og effektive botemidler anbefalt.

Opprettelsen av politiske partier i 1884 åpnet nye muligheter for totalavholdsfolket til å fremme sitt alkoholpolitiske program.⁷⁰ Fra 1880-årene ble det stigende interesse og sterkere motsetninger i alkoholpolitikken. Alkoholproblemet ble et sentralt tema i den politiske debatten.⁷¹

Fra midten av 1880-årene ble det med stigende styrke tatt til orde for en samling av lovreglene for brennevin som det i 1884 var skjedd for de øvrige alkoholdrikkers vedkommende. Selve hovedprinsippene for salg og skjenking av brennevin, slik de var blitt trukket opp ved loven av 1845 og senere modifisert ved legaliseringen av samlagsordningen i 1871, ble for alvor tatt opp til kritisk vurdering.⁷²

Samlagsloven av 1871 virket ikke heldig på alle måter. Når loven bare i liten grad hadde bidratt til å innskrenke drikkeondet, skyldtes det i første rekke at interessen ved salget var overført fra private aktører til bykommunene. Kommunene ble på denne måten selv interessert i å utvide driften. Nettopp derfor mente flere at hensikten med loven var forfeilet.⁷³

Bomiljø i Mandal i 1907. Bildet er fra Fjeldmandsgaden (nå Store Elvegata) i bydelen Støa i Øvrebyen. Hovedtyngden av trafikken fra Mandalen kom inn til byen denne veien. I flere av husene var det bondelosjier. Bedehuset ligger i husrekken på venstre side av gaten. (Foto: Signe Leschbrandt. MK)

Stortingsflertallet siktet seg fra nå i første rekke inn på kampen mot brennevinet. Dessuten gikk man inn på en avgjørelsesmåte med myndighet i kommunene, de kommunale samlagsavstemningene.⁷⁴ Under DNTs generalmøte i 1891 ble det vedtatt et opprop til landets avholds- og edruehetsvenner om å virke for at det ble valgt ”repræsentanter, som sympatiserer med afholdsvennernes arbeide, og som under sin stortingsvirksomhed vil have for øie og interessere sig for hva der kan støtte og fremme ædruehedsarbeidet iblant vort folk”. I oppropet ble det vist til den forestående revisjon av brennevins- og straffelovgivningen.⁷⁵

Den nye brennevinsloven ble gitt sanksjon 24. juli 1894. Den innebar en drastisk utvidelse av rammen for bysamlagenes enerett til brennevinsomsetning. Samtidig ble samlagenes monopol begrenset til

utskjenking og salg i mindre deler enn 250 liter brennevin.⁷⁶ Samlag skulle kunne oppheves av halvparten av de stemmeberettigede i saken. Det var alle kvinner og menn over 25 år. Fordelingen av samlagsoverskuddet skulle fordeles med 15 % til kommunekassen, 20 % til allmenntnyttige formål og 65 % til staten.⁷⁷

Brennevinet skulle som før fritt kunne importeres, produseres og nytes. Det var omsetningen som kunne forbys innen den kommunale enhet. En slik lokal forbudsavgjørelse kunne senere omgjøres ved fornyet avstemning. Muligheten ble åpnet for den enkelte kommune til selv å avskaffe utskjenkingen og detaljomsetningen av brennevin og til samtidig – direkte eller indirekte – å nyte godt av fortjenesten som den omstridte virksomheten kastet av seg.⁷⁸

Opptog i forbindelse med et turnstevne i Mandal i 1906. Tilsvarende hadde totalavholdsforeningen i byen sine opptog med hornmusikk i spissen og med egen fane. I totalavholdsforeningen i Mandal inngikk i tillegg egen barnetotalforening (opp til 15 år), kvinneforening, sangforening og bibliotek. Til venstre ligger festivitetslokalet Olsens sal og Olsens Hotel. (MK)

Den ortodokse liberalismen var i ferd med å gli over i sosialliberalisme. Brennevinsloven av 1894 innebar den mest gjennomgripende forandringen på dette feltet mellom 1845 og lovfesting av brennevinsforbudet i 1921. Den innledet en ny og dramatisk periode i alkoholspørsmålets historie i Norge.⁷⁹

Totalistene og deres syn på samlaget

Det var stor aktivitet i de mange totalavholdsforeningene i og rundt Mandal. De hadde sine "oppbyggelses- og totalmøter". I alle fall hadde Mandal Totalavholdsforening egen kvinneforening og barneforening. Totalforeningen hadde også egen sangforening, hornmusikk og eget bibliotek med leserom.

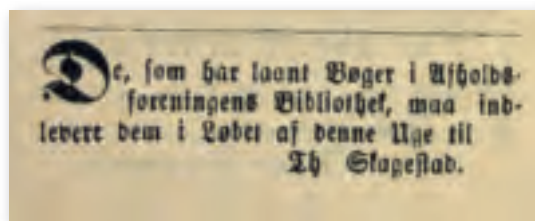
Man var voksent medlem ved fylte 15 år. I juni 1898 hadde for eksempel Mandals barneavholdsforening søndagsutflukt rundt Skogsfjorden med faner og hornmusikk i spissen. Følget talte ca. 300 barn "og ikke så få voksne".⁸⁰

Lysthusest var byens festplass, ikke minst etter at musikkpaviljongen ble satt opp i 1894. Bl.a. gikk 17. mai-toget hvert år fra Malmø skole til Lysthusest på den andre siden av byen. Bildet er fra 1907. (Mbi)

Søndagsutflukten for barneavholdsforeningen hadde stor oppslutning med faner og hornmusikk.

Totalavholdsforeningen hadde eget bibliotek med leseverelse. Også totalister måtte levere bøkene tilbake.

Mandal Totalavholdsforening inngikk i Lister og Mandals Totalavholdskrets som bl.a. hadde kretsmøte i Mandal i 1898 med prosesjon gjennom byen fra Malmø skolehus til Furulunden hvor et større avholdsmøte ble holdt med foredrag om saken. Tallet på medlemmer i kretsen var steget med ca. 350 det siste året. I kretsen lå 16 foreninger i Mandals del og 22 i Listers del. Møtet drøftet hva som burde gjøres for å beholde medlemmene. Til dette kom forslag om utbredelse av avholdslitteratur, små hyggelige fester og at avholdssaken burde legges fram som ikke bare av betydning for den enkelte personlig, men som en stor samfunnsak. En annen måte var å engasjere flest mulig medlemmer i foreningens arbeid med for eksempel underholdningskomité. Det ble kritisert at de som skulle tale avholdssaken, nesten bare holdt religiøse foredrag.⁸¹

På Det norske Totalavholdsselskaps generalmøte det året kom det forslag om at foreningene burde søke bort fra bidragene fra samlagene fordi dette var uverdige penger. Utsendingen lærer Morten Løvdal fra Mandal anså forslaget som høyst på sin plass. En medlemskontingent ble vedtatt. På den måten gjorde foreningene seg også mer uavhengige av samlagene som de ønsket å nedkjempe. Møtet var kritisk til samlagslovgivningen fra 1871 som gjorde at kommunen skulle ha del i samlagets overskudd og derved ble interessert i salget. En resolusjon fra møtet var også formet slik:

”Generalmøtet henstiller til landets avholds- og eruelighetsvenner, hver på sitt sted og på den for stedet heldigste måte, å søke avholdssakens interesse ivarett ved årets kommunevalg.”⁸²

4. klasse ved Mandal folkeskole i 1892. Man kan anta at flere av elevene da var medlemmer av Mandals barnetotalforening. (MK)

Tidlig kritisk røst til Mandals samlag

Sammen med stor aktivitet i de mange totalavholdsforeningene i og rundt ladestedet kom det 12. februar 1898 innlegg i Lister og Mandals Amtstidende med spørsmål til Mandals samlag for brennevinshandel fra en aksjonær i samlaget. I forbindelse med visse påståtte rykter, ønsket han svar på fire spørsmål:

- ”1) Er det slik at ølbryggeriene – et enkelt, flere eller alle – har vegret seg for å levere samlaget øl – eller i alle fall til samme priser som til andre?
- 2) I så fall – hvilke priser oppstilles for samlaget og for andre?
- 3) Får samlaget i denne anledning øl – fra et enkelt, flere eller samtlige bryggerier – ikke direkte fra disse, men ved mellommann (eller mellommenn) i Mandal?
- 4) I så fall – er denne mellommann (eller disse mellommenn) utelukkende bryggeriets (bryggerienes) kommisjonær (-er)? Eller har samlaget (styret eller bestyrelsen) direkte eller indirekte medvirket til denne ordningen? Eller har det, hvis initiativet er utgått fra bryggeriet (-ene), kjent til at en slik ordning kom i stand?”

Da det ikke kom noen reaksjon fra samlaget, ble henvendelsen gjentatt i avisen fjorten dager senere, da under fullt navn, Knut Spilling. I påfølgende nummer ga samlagets styre tilsvaret til ”Hr. Sagfører Knut Spilling” med at han kunne få svar på spørsmålene på samlagets nært forestående generalforsamling som styret anså som det rette forum. Knut Spilling var overrettsakfører (høyesterettsadvokat) og, som nevnt, forhenværende politisk redaktør i den samme avisen (fra 1892).⁸³

Spilling var ikke fornøyd med svarene han fikk på spørsmålene i generalforsamlingen. Han mente at det ikke ble gitt ”aabent beskjed” og heller ikke ”full beskjed”. I avisen etter generalforsamlingen kom hans tanker rundt spørsmålene fordelt på flere nummer. Det må ha vært et anspent forhold mellom styre og aksjonær siden Spilling i møtet ble eksaminert om han opptrådte som aksjonær og ikke for eksempel som engasjert av et bryggeri. Samlaget fant så likevel ikke å ville besvare alle spørsmålene og viste på den måten at noe måtte skjules – for allmennheten og selv for samlagets aksjonærer.

Overrettssakfører Knut Persen Spilling (1865-1953) bodde i Store Elvegata 53. Han var politisk redaktør i Lister og Mandals Amtstidende i en kort periode fra 1892 og var bl.a. formannsmedlem for Høyre. Ved valget i 1904 dannet en fraksjon av Høyre ei "upolitisk liste" som fikk fire representanter. Fraksjonen ønsket å få fram Knut Spilling som ble "viceordfører" (varaordfører). Bildet er fra 1896. Han ble senere sorenskriver og døde i Borre i Vestfold. (Foto: Anna Halling)

Svarene oppfattet Spilling slik: Samlaget har i den senere tid ikke kunnet få øl fra bryggeriene til samme priser som før. Bryggeriene hadde dannet en sammenslutning og satt opp prisen atskillig. I den anledning hadde samlaget bedt kommunen om en ølbevilling til – for en privatmann på stedet. Den nye bevillingen ble så brukt kun til innkjøp av øl. Privatmannen solgte så ølet videre til samlaget. Nettopp denne ordningen ville han som aksjonær stemme mot. Han meldte i møtet at han ville ta spørsmålet opp i avisen. "Når jeg gjør dette, vet jeg meget vel, hvordan mange vil oppfatte det og kritisere det. I generalforsamlingen falt det sterke

ord fra begge sider." Han mente at samlagets framgangsmåte var uverdigg med bruk av stråmenn og i strid med formålet ved på den måten å skaffe seg øl billigst mulig. Manøveren trengte medvirkning fra en offentlig korporasjon til, nemlig formannskapet eller kommunestyret. Disse mente han ikke kunne være klar over hensikten med den ekstra private bevillingen.⁸⁴

Det ble i generalforsamlingen nevnt at når bryggeriene gjorde trekk, måtte samlaget gjøre mottrekk. Dermed skulle det hele være rettfærdiggjort. Spilling mente klart at samlagets ledelse skulle ha hørt på aksjonærenes mening på forhånd når det skulle startes noe så besynderlig som dette. Da kunne man også ha fått en meningsutveksling om hva samlagets formål skal være. Noen mente at samlaget måtte innrette seg som enhver forretningsmann ville gjøre, nemlig å få inn så billige varer som mulig for å kunne selge billigst mulig.

Spilling mente derimot for det første at et samlag skulle ha stor og allmenn anseelse. For det andre skulle det innen sine rammer regulere og derved innskrenke forbruket av "spirituøse" drikker. "*Det gjør man sannelig ikke ved på enhver måte å søke publikum skaffet billigst mulig øl.*" I generalforsamlingen var det påstått at dette ikke var for å selge mest mulig. Samlaget hevdet at vel hadde man siktet på å kunne selge billigst mulig, men det hadde aldri vært tale om å kunne selge mest mulig. Spilling stiller seg spørsmålet om ikke manøveren var for samlaget å tjene mest mulig.

Samlaget uttrykte i generalforsamlingen ønske om å selge billigst mulig av forretningshensyn. Spilling oppfatter forretningshensyn som at god forretning ikke bare krever billigst mulig salg, men også størst mulig salg. Han mener at det også viser seg ved at utselgerne ble lønnet forskjellig i forhold til salgsutsiktene, at samlaget tildelte sine utselgere gratiale av forskjellig størrelse etter utsalgets omfang, at det fra samlaget ble uttrykt misnøye når utsalg et hos den enkelte syntes for lite, at det ble prutet med

utselgerne om deres lønn og at samlaget kort sagt har ønsket å tjene på forretningen og har tjent godt på den. Spilling avsluttet sitt lange innlegg slik:

”Det bør ikke ved påfallende eller tvilsomme skritt uteske opinionen. For derved kan det lett gi sine prinsipielle motstandere våpen i hende.”⁸⁵

Det vil vise seg om ikke nettopp det ble tilfelle.

I kommunestyremøte 26. september 1898 behandlet Mandal kommune reglene for samlagsavstemning i Mandal i 1899. Disse ble gjennomgått paragraf for paragraf og enstemmig vedtatt.

”Samlagsspørsmålet i Mandal” – Amtstidendes balanserte vurdering

Lister og Mandals Amtstidende tok gjennom året inn flere artikler og notiser som omhandlet de negative sidene med bruk eller misbruk av alkohol. Det ble også referert til arbeid som pågikk andre steder i landet og verden for begrensning av alkoholbruken. I lokalavisen var det lenge liten aktivitet i spaltene med argumentasjon for eller mot opprettholdelse av brennevinssamlag. Etter ovenfor nevnte utfall fra en aksjonær i Mandals samlag for brennevinshandel, var det i Amtstidende ikke noe innlegg om samlagsspørsmålet før et som ble startet 3. november 1898 og skrevet av avisens egen redaktør Næss fordelt på fem nummer⁸⁶ fram til 15. november under overskriften ”Samlagsspørsmålet i Mandal”. På avisens kjente registrerende måte heter det i innledningen:

”Det forlydes at stedets totalister så smått har begynt sin agitasjon til fordel for nedstemming av samlaget, og det tør antas at snart også forkjemperne for samlagets beståen vil la høre fra seg.”

Avisen ville, før den egentlige kamp begynte, kaste et blikk på den aktuelle tilstand og så fordomsfritt som mulig, drøfte hva som kunne anføres til fordel for begge de motstridende meningene. Den viser innledningsvis til de to fraksjonene i den departementale komiteen til revisjon av den gjeldende øl-, vin- og brennevinnslovgivning. Den ene fraksjonen gikk inn for at adgangen til å avskaffe brennevinssamlagene ved folkeavstemning skulle oppheves. Mindretallet med DNTs leder Sven Aarrestad (1850–1942)⁸⁷ i spissen stilte seg positivt til den nye brennevinnsloven og spesielt avstemningsmuligheten. Store deler av landkommunene stilte seg bak mindretallets innstilling, mens de fleste bykommunene stilte seg bak flertallsinnstillingen, slik som Mandal.

Mest mulig objektivt refererer avisen til edruelighetens utvikling i landet med opprømsing av de ulike lovene fram til lov om opprettelse av brennevinssamlag som ble eneberettigede til salg og utskjenking av brennevin. Disse skulle ha en skjerpet kontroll over bruken av brennevinet samtidig med at samlagenes overskudd skulle anvendes til allmenntilgode formål, bl.a. til støtte av totalavholdssaken. Forholdene ble ganske ulike rundt om i landet. Mens man hadde bevilling i en del byer, hadde bevillingsmyndigheten ledet til absolutt forbud over store strekninger på landet. Slikt forbud var bl.a. for tiden rådende i Lister og Mandals amt. Avisen framholder: ”I hele Lister og Mandals amt

Mandals Samlag for Brændevinshandel, som ble åpnet fra nyttår 1874, var et aksjeselskap som hadde enerett på detaljsalg og utskjenking av brennevin i Mandal. ”Cognac” var blant varene som samlaget importerte. (Foto: Øystein Ramstad. MK, Olav Holmegaards Saml.)

med i alt 22 herreder og en befolkning av 58.943 er det ikke så mye som en stasjonsholder som kan selge øl til reisende.” Siden edrueligheten på landet de siste ti årene hadde vært i gledelig framgang, mener avisen at det er naturlig at man på landet ikke har noe mot den nye brennevinslovens bestemmelse om mulighet til nedstemming av samlagene.

Avisen hevder at på den ene siden leder ikke forbud til negative følger. På den andre siden eksisterer det langt fra noen absolutt avholdenhet i landdistriktene hvor forbud gjelder. ”Landbefolkningen henter jo like godt i nærmeste by, hva de ønsker av drikkevarer,[...]” Den departementale komitéen påviste at hjemmebrygging av øl er tiltatt i mange forbudssoner inkl. Mandals fogderi. Redaktøren nyanserer videre med at denne hjemmebryggingen for en stor del er av ikke berusende øl, ”tynnøl” eller ”sirupsøl”. Han nevner at det i den senere tid er registrert spredte tilfeller av smugbrenning.

Redaktør Næss mener alt i alt at det innførte forbudet i landdistriktene har virket meget gunstig til edruelighetens fremme. Det har gått hånd i hånd med en økende edruelighetssans blant folket og med totalistenes arbeid.

Avisen mener videre at nedstemming av brennevins-samlagene i byene ikke vil føre til de samme forbudstilstander som i landdistriktene. Salg og utskjenking av øl vil fortsatt kunne foregå. Og vinhandelen vil enkelt kunne få et oppsving. Men om et absolutt forbud ble innført i byene, ville det ikke være det samme som å innføre en tilstand som har vist seg heldig i landdistriktene. ”Man ville derved komme inn i ganske uprøvde forhold, idet man stengte for den kilde, som dog også landets forbudsdistrikter øser av, nemlig byenes utsalgssteder.”

Redaktøren medgir at et så vidtgående forbud ikke foreligger ennå. ”Spørsmålet er jo kun dette: Skal brennevins-samlaget stå eller falle?” Han refererer så til totalist Sven Aarrestads oversikt over samlagsavstemningenes resultater så langt. Oversikten viser en voksende tilslutning til fordel for opprettholdelse av samlagene.

Anton August Næss var født i Kristiania i 1829. I 1858, kort tid etter at han hadde slått seg ned i Mandal som boktrykker, startet han avisen Lister og Mandals Amtstidende, som han her sitter med på fanget. Med unntak av et par år var han eneredaktør av avisen fram til han døde i 1901. (MK)

Næss forteller at ikke noe annet spørsmål har satt sinnene i så sterk bevegelse i de senere år som spørsmålet om samlagene. ”For første gang i vårt offentlige liv gikk kvinnen med til valget.” Han mener at det således neppe er fare for at manglende interesse for spørsmålet skal komme til å gjøre utslag:

”Det tør sikkert antas at de stemmeberettigede vil være i besittelse av den ærligste vilje til å treffe det valg som, etter deres mening, gagnar edrueligheten mest. Og slik bør det være. For så vidt turde all agitasjon heretter vise seg overflødig.”

Johan Hegnander

Nye Frugter:
 Amerikanske Æbler,
 Italienske Æbler,
 Appelsiner,
 Vindruer,
 Hasselnødder,
 Valnødder,
 Paranødder,
 Krakmandler,
 Confectroisiner,
 Kokosnødder,
 Filbunødder,
 Figen

hos
Johan Hegnander

Theaterconfect,
 Marsipanfigurer,
 Creme Chokolade,
 Dessert Confect,
 Pariser Dropt.

hos
JOHAN HEGNANDER.

Portvin,
 Sherry,
 Madeira,
 Røde Vin,
 Hvile Vin,
 Rhinskvine,
 Bourgunder,
 Desertvine,
 Champagne.

hos
Johan Hegnander.

Egte Mokka Kaffe
 1/2 pr. 1/2 Kg. hos
Johan Hegnander.

Likøretrakter,
 Curacaoextrakt,
 Munkextrakt,
 Chartreuxtrakt

hos
Johan Hegnander.

FINE SPILLEKORT
 hos
Johan Hegnander.

Cigarer
 største Udvalg hos
Johan Hegnander.

Annonsen ser ut til å være for gode viner. Anna Hegnanders tidligere nevnte vinrett som senere ble utøvd av Johan Hegnander & Co., ble økt sterkt i verdi etter opprettelse av et kompaniskap. Den var dermed kostbar å innløse da kommunen ville det i 1914.

Man kan merke seg dette punktet som sentralt i forhold til senere erfaringer i valgkampen.

Avisen mener at grunnen til den omfattende nedstemming av samlagene i den første tiden, var bruken av den beryktede laddevinen. Denne fikk innpass på markedet fra nyttår 1896 og medførte betydelig beruselse. Dette ga inntrykk av at drukkenskapen var tiltagende og virket til fordel for nedleggelse av samlagene. Redaktøren hevder at det ved nærmere undersøkelser viste seg at drukkenskapen tiltok i byene, både med og uten samlag.

Redaktør Næss kommer så inn på et mye omtalt spørsmål. Han mener at man ikke, i alle fall utelukkende, kan skyldte på nedstemming av samlagene når det gjelder den tiltagende drukkenskap i byer og for laddevinens oppreden. Næss mener likevel det er klart at nedstemming av samlagene og den reduserte tilgangen på brennevin har ført til sterk økning i innførsel av billig og dårlig vin.

Her finner samlagsvennene en grunn til å opprettholde samlagene, mens samlagenes motstandere hevder at feilen bør rettes ved hjelp av strengere regler for innførsel av vin fra utlandet. Samlagsvennene peker på at det er økonomisk uheldig for landet å nedlegge samlagene så lenge vin blir innført. I motsetning til motstanderne mener de at denne importen vil vedvare. Redaktøren mener at de ofte dårlige utenlandske vinene gir stor fortjeneste til utlendinger, mens inntekter av brennevinssalg kommer landet til gode. Næss refererer til totalist Sven Aarrestads forklaring på hvordan staten taper penger på laddevinen.

En annen hindring for tilstanden som tenkes nådd ved nedstemming av samlagene, mener redaktøren å finne i en handelstraktat med Frankrike. Etter brennevinnslovens § 13 skulle ingen bestilling på brennevin opptas av andre enn samlagene. Franskmennene mente at de i følge traktaten var berettiget til slik agentvirksomhet. Avisen mente det var fare for opphevelse av traktaten med Frankrike, men at dette ikke ville være noe stort tap for landet.

Bebbyggelsen ved Fiskebrygga sett fra Malmø ca. 1890. Det lange huset midt på bildet lå mellom elva og Store Elvegata. Da det ble ervervet av kommunen og revet i 1894, fikk byen ei skikkelig offentlig brygge. Arbeidet ble finansiert med midler fra brennevinssamlagets overskudd. (MK)

Redaktør Næss er ganske klar på at trangen til brennevin på steder hvor samlag ble nedlagt, ville bli tilfredsstilt ved innkjøp fra nabobyer med samlag. For Mandal ville således slike innkjøp bli foretatt i Kristiansand (som nettopp hadde valgt samlaget til å bestå). Amtstidende mente at det bare av den grunn ville være mange som ønsket å beholde samlaget. En vesentlig side av saken ville da være at samlaget i Kristiansand selvsagt ikke ville kunne ha utskjenking i Mandal. Videre fryktet mange av stedets kjøpmenn en minsket tilstrømning av kunder til byen fra områdene rundt siden disse ville antas å reise til samlagsbyen Kristiansand. Redaktøren er likevel i tvil om det kan være riktig å opprettholde samlaget bare av hensyn til byens kommersielle interesser.

Amtstidende mener at spørsmålet dernest oppstår om ikke samlaget i seg selv er en så stor inntektskilde for byen at man ikke uten de mest tvingende grunner bør gi slipp på det. Den mener at stedet ikke hadde mange større skatteyttere. Dessuten delte samlaget i overensstemmelse med loven en betydelig del av sin fortjeneste til allmenntilgode formål. Mange av disse ble lite støttet på annen måte eller var nærmest å anse som kommunens ansvar. Gode eksempler ble nevnt, bl.a. brolegging i Store Elvegata og byggefond til skolebygning. Redaktøren mener at det på slike områder ville merkes godt om samlaget ble nedstemt. På den annen side ville fordelingen av samlagets inntekter skje etter andre regler enn hittil. Tidligere hadde samlagets generalforsamling fordelt inntektene

ganske vilkårlig. Etter den nye loven skulle bare 15 % av nettooverskuddet tilfalle samlagets kommune. 20 % skulle gå til fordeling blant avholdsforeninger og andre institusjoner og selskaper i byen og omliggende laddistrikt til fremme av allmennyttige formål. Når så 5 % var avsatt til aksjeeierne, skulle de resterende 60 % innbetales til statskassen. Midlene som samlaget selv skulle fordele, skulle ikke gå til formål som kommunen selv pliktet å bekoste. Redaktør Næss medgir at samlagene på denne måten ikke ville bli så viktige i den kommunale forvaltning som tidligere.

Brennevinssamlaget bevilget av sitt overskudd til store og mindre store tiltak i byen og distriktet.

I avisredaksjonens argumentasjon for og mot brennevinssamlag er det ikke alltid enkelt å se hva som er dens oppriktige mening i spørsmålet. Når det likevel kommer til spørsmålet om hvem som vil tape mest på nedstemming av samlaget, finner man en fornøylig vurdering av spørsmålet. Det heter nemlig at:

"[...] det blir totalistene og dem i det hele tatt som ikke har vært samlagets kunder, som vil merke skatteforøkelsen sterkest. Der vil jo nemlig nokså naturlig bevirkes en besparelse i utgiftene i brennevin for dem som tidligere har søkt til samlaget og som nå blir utestengt, og dette vil jo i alle fall delvis kunne oppveie

den forøkede skatt som derimot med all sin vekt vil falle på totalistene. Men disse vil selvfølgelig, i følge sakens egen natur, med glede finne seg i denne sin skjebne, som jo også er fullt fortjent allerede av den grunn at disse dog ikke bør ha noen støtte i form av minskede skatter av et brennevinssamlag som de helt nekter å besøke."

I denne sammenheng kan ikke den beskjedent konservative avisen dy seg for å bemerke at skatteprosenten i byen allerede er økt så sterkt at det kan være på tide å ty til et kommunalt lån slik at byrdene kan bli fordelt på et lengre tidsrom.

På samme vis går redaktør Næss over til å vurdere om en innskrenking av den personlige frihet til å benytte seg av de berusende drikker er overensstemmende med rett og rimelighet. Redaktøren mener at det ikke skal gjøres større innskrenkinger i den enkeltes frihet enn dem som er påkrevd av hensyn til samfunnets velferd. Han vedgår at "brennevinsondet" er et ualminnelig onde og at det derfor rettferdiggjør ekstraordinære forholdsregler. Rettmessigheten av tiltak vil avhenge av i hvor høy grad samfunnet betrakter drikkeondet som et sosialt onde. Et kjerneargument for avisen blir derfor at hvis et forbud skal innføres, "[...] bør det skje i tillit til at folkets økede edruelighetssans på grunn av den stigende opplysning og avholdsmennenes arbeid er tilstrekkelig utviklet til å finne et forbuds innføring rettferdig."

Avisen mener det lokalt allerede er tegn på at folket nødig gir opp sin tidligere frihet på dette området. Det vises ved ganske hyppig smugling og omgåelse av den nye brennevinnsloven ved at ei gruppe går sammen og kjøper et parti over lovens minimumsgrense på 250 liter. Avisen er inne på det alltid juridiske fenomen at det er først når loven faller sammen med den alminnelige rettsoppfatningen, at den vil virke. Redaktøren mener at det således må være en nødvendighet for edruelighetens forkjempere å støtte folkets edruelighetssans ved et iherdig arbeid for avholdenheten der hvor det innføres forbud. Han mener at ved nedstemming av samlaget, bør byens avholdsfolk opprette en tidsmessig og innbydende avholdskafé for Mandal.

Avisredaksjonens avveininger i spørsmålet om opprettholdelse eller nedlegging av samlaget synes balanserte, nøkterne og ikke basert på religiøse overveielser. Man ser en helling mot å anbefale opprettholdelse, men med stor respekt for at samlagsmotstanderne kan vinne fram. Slik synes det siste forslaget om å få samlagsmotstanderne til å opprette en avholdskafé dersom samlaget ble nedstemt, aktuelt og konstruktivt på det lokale planet.

Forberedelser til samlagssaken - og tidsbilder

Av Lister og Mandals Amtstidende kan man se at totalavholdsforeningene er aktive i tiden med møtevirksomhet i alle grupperingene. Et aktuelt emne på møter kunne være: "Hvem har ansvar?". Samtidig gikk det politiske liv sin gang med klargjøring av valglistor til valg av nytt kommunestyre. Venstre og Moderate Venstre stilte med felles liste hvor totalistsympatisører var oppe. På Høyres liste tronet samlagsbestyrer Jørgen P. Jørgensen øverst.⁸⁸ Dette var det første valget etter forholdstallsprinsippet. Høyre vant valget med flest stemmer til overrettssakfører Jens Kraft som ble ordfører, men med samlagsbestyrer Jørgensen på andre plass og som varaordfører.⁸⁹

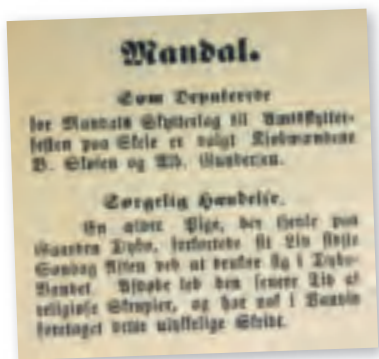
Samlaget hadde praksis med å annonsere stenging foran høytidsdager.

Overrettssakfører Jens Kraft (f. 1858) var ordfører for Høyre fra 1893 til han døde brått av hjerneslag 25. juni 1899 mens han var medlem av styret for Mandals brennevinssamlag og samlagsavstemningen. Han ble 42 år gammel. (MK ordførergalleriet)

1898 ebbet ut med annonse i Amtstidende for 20. desember med melding om at: "Julaften og nyttårsaften vil samlagets utsalgs- og utskjenkingssted bli holdt lukket hele dagen." Et varsel om det som skulle komme, var i samme utgave en annonse om samlagsavstemningen 1899 med melding om gjennomgang av manntallet for valget like over nyttår. 3. januar 1899 ble det sammen med slik annonse også minnet fra Mandals samlag for brennevinshandel om at: "Helligtrekongersdag vil samlagets utsalgs- og utskjenkingssted bli holdt lukket hele dagen". Fra prestene i byen ble det i samme utgave henstilt til byens handlende om å holde forretningene lukket under gudstjenesten denne dagen (6. januar).

De omfattende kampanjene for religiøs oppbyggelse og avhold i tiden kunne nok virke sterkt inn på den enkelte person i sine små og større miljøer. Således melder avisen av 16. august 1898 om en sorgelig hendelse hvor "en eldre pike" (42 år) som arbeidet på en gård utenfor ladestedet "forkortet sitt liv" søndag kveld ved å drukne seg. Avdøde "led i den senere tid av religiøse skruper".

I tider med vekkelsesmøter og press fra totalister kunne man nok få religiøse skruper.

12. januar 1899 blir det meldt om et ulykkestilfelle hvor en beruset mann på tur fra Mandal til Vigeland ble funnet druknet i elva på Vigeland. Henstillingen i leserbrevet er slik: "Dere gode totalister i Mandal, gjør hva dere kan for å få samlaget vekk. Tenk på de mangfoldige ulykkestilfeller som år om annet inntreffer både i denne dalen og i Mandalen." Brevet fra Sør-Audnedal er undertegnet med "X" som skulle utmerke seg som en aktiv skribent i samlagssaken. Forholdet til brennevin viser seg fra en noe annen side i en hendelse meddelt i avisen for 26. januar i avstemningsåret. To menn som sov om bord på ei losskøyte i Kleven var nær ved å dø av kullos fra kaminen. Ved å få dem på dekk og gi dem litt brennevin og kaldt vann, lyktes det nokså raskt å få dem brakt til live igjen.

I avisen for 28. januar blir det referert fra Mandals egen doktor Sigurd Koren Roschers⁹⁰ foredrag i Holums ungdomslag at dette var "interessant, belærende og moraliserende". Det handlet om sykdomsårsaker som kan inndeles i tre: forkjølelse, infeksjon (smittet bakterier) og forgiftning:

"Under siste punkt dro han såre sterkt til felts mot brennevinsdriking og påviste sammes skadelighet.[...] Foredraget ble til slutt hilst med livlig applaus og takk av formannen. Senere på kvelden ble det vekslet med sang, opplesning fra lagets eget blad "Framsteg" samt uskyldig barnelek."

Trolig er referatet ment positivt og ikke harselerende. Det forteller noe om tidens alvorlige og seriøse forhold også i ungdomskretser generelt.

Det var likevel dem som hadde andre interesser. I avisen for 31. januar blir det referert til en rettsak i Mandal hvor en lokal syerske hadde "tillatt 3 løse og ledige personer å samles i hennes værelse og der fortære brennevin, som den ene av dem selv hadde medbrakt". Hun ble idømt en bot på 20 kroner til lik deling mellom anmelderne og Mandals bykasse samt 5 kroner i erstatning til statskassen for saksutgifter. "Straffens fullbyrdelse ble besluttet utsatt i henhold til Lov om betingede straffer."

Tilsvarende syersken ovenfor var det intensitet ut over loven også på den "motsatte" side. 4. februar kan Amtstidende referere fra retten hvor en kaptein i Frelsesarmeen blir idømt en bot på 4 kroner for at han mot politiets forbud hadde holdt møter lenger enn til klokken 10 om kvelden.

Lege Sigurd Koren Roscher (til høyre) ved en pasient som skal opereres ved Mandal sykehus i 1897. Sigurd Roscher ble født i Mandal i 1862. I 1888 startet han privat praksis i Mandal og var lege i byen til han døde i 1953. (Mandal sykehus)

Frk. Elisabeth Edland taler i Bedehuset

I Lister og Mandals Amtstidende for 31. januar 1899 blir det i annonse meldt om: "Nye appelsiner til ytterst billig pris." Lenger ute i bladet følger tilsvarende annonse fra Frelsesarmeen: "Telegram! Telegram! Onsdag aften kl. 8 appelsinfest. God underholdning med sang og musikk!"

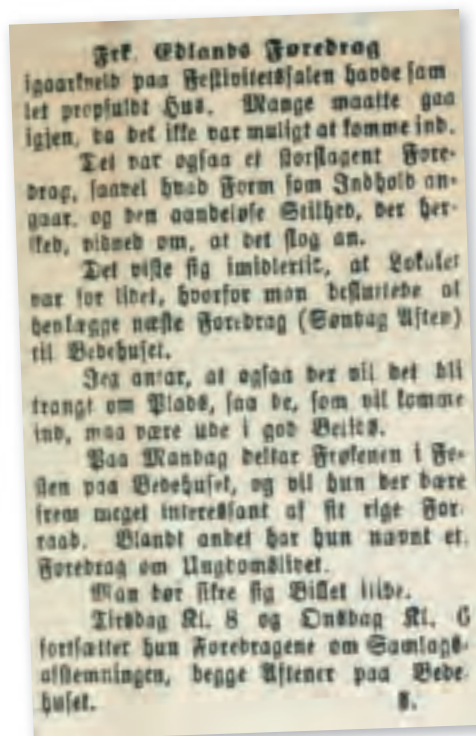
I samme nummer forteller annonse at "Frk. Elisabeth Edland taler i bedehuset i morgen – onsdag – aften kl. 8". I neste nummer finnes tilsvarende annonse for "Fest". Den skulle arrangeres av Mandals totalavholdsforening på Bedehuset med adgang også for ikke-totalister. Det er uthevet at frk. Edland deltar sammen med bevertning som vanlig (kaffe og kringle). "Foredrag, musikk, sang samt annen underholdning." Billetter à 50 øre.

Elisabeth Edland (1869-1901) var født på Rennesøy i Rogaland og var utdannet lærer. Hun spilte en viktig rolle som reisende avholdsagitor i årene rundt 1900. I 1892 talte Elisabeth Edland under Det norske Totalavholdsselskab (DNT) sitt landsmøte i Fredrikstad. For tilstedeværende virket hennes opptreden nesten som en åpenbaring. Både selskapets formann Sven Aarrestad og andre oppfordret henne til å si fra seg lærerposten og virke for avholdssaken på heltid. Etter noe betenkning ga hun sitt samtykke. I sin virksomhet som reisesekretær for DNT var hun stadig på farten som avholdsagitor. I agitasjonen forut for de lokale folkeavstemningene om brennevinssamlag deltok hun med personlig engasjement både som taler og organisator.⁹¹

I avisen blir det i eget leserbrev meldt at Elisabeth Edland kommer til byen for å holde en rekke foredrag. Hun er utsendt fra hovedstyret for Det norske totalavholdsselskap. Hun skal særlig tolke avholdssaken og omtale den forestående samlagsavstemningen i byen. Det heter i innlegget at frk. Edland er en staut kvinne. Hun har en tekkelig framtreten "og et utmerket organ". Og hennes foredrag er klare og tankevekkende. Man antar at hun også her vil samle fullt hus. Undertegnet "X".

Oppbygging og totalavhold var for mange to sider av samme sak.

Elisabeth Edland appellerte stort i totalavholds- og samlagsdebatten.

Elisabeth Edland (1869-1901) var født på Rennesøy i Rogaland og var utdannet lærer. Hun ble en legende som avholdstaler. En sambygding skildrer henne slik: "Ingen tala saka slik som ho. Når ho steig fram på talarstolen staut og vakker, som ho var, med strålende talegåver, sprakande vit og lune og med hjartans eld og glo for saka, laut sjølv den kalde tvilaren gje seg. Det ho sa, vart bore fram så kjenslevart og hjartegripande."

(Foto: Nynorsk kultursentrum)

Større lokaler måtte til for å romme tilhørerne.

”En tilhører” anbefaler også å delta på Edlands foredrag. Det heter at sannhetene hun har å foredra, ikke bare er for totalister. ”De inneholder lærdom og vink for enhver[...]. Jeg henstiller til enhver som vil høre noe riktig sunt, friskt og freidig talt av en norsk kvinne til å benytte anledningen[...].”⁹² Oppfordringen ble fulgt. I alle fall ble det i neste nummer meldt om ”proppfullt hus” i Festivitets salen. Mange måtte gå igjen da det ikke var mulig å komme inn. Det ble derfor meldt at disse foredragene om samlagsavstemningen ville fortsette de neste dagene, men da i Bedehuset. Man antar likevel at det selv med større lokale vil bli trangt om plassen. ”Man bør sikre seg billett i tide.”

Byens festivitetslokale ”Olsens sal” (senere kalt ”Støhlmachers sal”) og Olsens Hotel ligger til høyre i bildet (ca. 1900) ved nåværende Tidemands plass. Flere av debattmøtene i forkant av samlagsavstemningen ble holdt i Festivitetslokalet. Begge bygningene brant i 1911. Foto: Jensens fotoatelier. (Mbi)

Flyttingen av foredragene fra Festivitets salen til Bedehuset for å ha mer plass, ser ut til å ha framkalt reaksjon fra noen. Alfred Olsen forlangte i alle fall offentlig bevitnelse fra formannen i bedehusstyret på at han ikke hadde noe å gjøre med styrets avgjørelse om å innfri ønsket fra avholdsforeningen om å få bruke Bedehuset på søndagen.⁹³ Fullmektig Alfred Olsen (1867–1936) var varamedlem til styret i Mandal og omegns kristelige ungdomsforening.⁹⁴

Innsendt referat fra frk. Edlands foredrag denne søndagen vitner om en formidabel interesse og tilhørerskare blant befolkningen:

”Fullpakket fra dør til dør var Bedehuset ved frk. Edlands foredrag søndag. Der var vel minst et tusen mennesker. En masse måtte stå hele tiden og ble trykket og trengt fra alle kanter. Heten og luften ble fryktelig. Men der var stemning over folk. De sto spent og lyttet, hadde ikke råd til å miste noe, og talerens vektige ord fikk derfor trenge inn til de innerste kroker. Og alle de tåreblanke øyne nedover i folkehavet bar vitnesbyrd om at det gripende og interessante foredraget også fant vei inn til de innerste hjertekroker.

Ja, det var gripende, og jeg har vondt for å tro at noen av dem som hørte henne vil være med på å ta ansvaret for fortsettelsen av brennevinshandelen i Mandal.”

Hun tok utgangspunkt i brennevinssamlaget egne årsberetninger og offentlig statistikk. Hun imøtegikk i foredragene også innvendinger fra samlagsvennene. Arrangørene hadde ønsket å innby disse til diskusjon. Men det ble nektet av bedehusstyret. Totalistene ba om unnskyldning for det.

”Nei, nei, det er nok ikke så greit. Vi er heldigvis kommet så langt i Mandal, at det skulle ikke så lite av både mot og evne til for offentlig å kunne forsvare brennevinshandelen. Den er dømt av folkemeningen. Og når dessuten fortjenesten for kommunen heretter blir så liten av denne forretning, så skal heller ikke det lokke noen til å stemme for opprettholdelsen. Kvinner og menn

i Mandal vil bruke den øks som loven har lagt i deres hånd, og felle "brennevinstreet" ved første anledning. Så får vi da ryddet den stein bort fra våre fedres og sønners vei."

Innsenderen er den godt skriveføre og skriveaktive "X" som tidligere har skrevet fra Sør-Audnedal.⁹⁵

Amtstidende refererte i samme nummer "totalfesten" betydelig mer nøkternt:

"I går kveld ble det holdt en meget hyggelig totalfest i Bedehuset. Den hadde vunnet så stor tilslutning at huset var fullt. Det var for anledningen meget smakfullt dekorert med flagg og grønt. Over talerstolen strålte i rødt på hvit bunn og innfattet i grønt disse ord: "Med Gud for hjem og fedreland." [...] Det var denne gangen få talere. Men man var så heldige å ha frøken Edland som holdt to storartede foredrag [...] Festen sluttet kl. halv tolv med andakt av hattefabrikant Paulsen."⁹⁶

Bedehuset på Støa var et ombygd bolighus som ble innviet i 1861. Da et nytt bedehus i Torjusheigata ble tatt i bruk i 1961, ble huset solgt til menigheten Filadelfia. Foto: Jensens fotoatelier. (MK)

Det er ikke tvil om at den dyktige Elisabeth Edland gjorde en betydelig innsats i arbeidet mot brennevinnssamlaget. Like før samlagsavstemningen var Edland igjen på plass i Mandal for å tale om avstemningen. Dette var like etter at samlagsforsvarer Stevelin Urdahl hadde holdt sine taler om det samme

emnet. Begge holdt talene sine i Bedehuset. Ved å ha frk. Edland til å tale lørdagen og søndagen, fikk hun "siste ord" i saken ved at avstemningen skulle holdes mandag 20. mars. Det ble da annonsert adgang til diskusjon.⁹⁷ Men det er ikke mulig å registrere at det kom noen innlegg for opprettholdelse av samlaget.

Innlegg mot brennevinnssamlag

Når Lister og Mandals Amtstidende refererer fra Det norske totalavholdsselskaps generalmøte (landsmøte) i Bergen i 1898, nevner leder Sven Aarrestad i forbindelse med drøfting av den forestående revisjon av rusdrikklovgivningen følgende argument mot samlagslovgivningen: "I 1871 fikk vi samlagslovgivningen. Loven fikk den motsatte virkning av hva man hadde tilsiktet, idet nå hele kommunen, som skulle ha del i overskuddet, ble interessert i salget, istedenfor som tidligere den enkelte privatmann."⁹⁸

Det var nettopp det Mandals egen overrettssakfører og tidligere politiske redaktør av Amtstidende, Knut Spilling, hadde å innvende i et større innlegg i avisen samme året.

Kraften i avholdssaken vises i Amtstidendes dekning av Totalavholdsselskapets landsmøte hvor det heter at totalistenes demonstrasjonstog i Bergen var meget stort, trolig større enn noensinne. Det talte 46 faner og merker og 5 musikkorps.⁹⁹

I et leserinnlegg 2. februar 1899 merket J. G. går vedkommende sterkt ut mot samlagsordningen. Han mener drikketraffikken er umoralsk:

"Den leder folk i fristelse og fall, fordrer mange mennesker, forstyrrer samfunnets sikkerhet, ødelegger hjemmets lykke og fred og er en stadig kilde til umåtelig mye lidelse og ulykke. Den blir like sort enten den drives av et samlag eller av en enkelt mann."

Han mener at samlaget ikke har reddet noen fra drukkenskap, men derimot selv skapt drankere. Da veier dets bidrag til samfunnsnyttige formål intet i rettferdighetens vektskål. "Menneskeliv og menneskelykke kan ikke betales med gull."

Mandal totalavholdsforening holdt fra 1898 til i leide lokaler i Wattne-gården (nå Lindesnes-gården). Adolf Paludan Ulriksen kjøpte den store bygården av vinhandler Theodor Abrahamsen året før. Skipsreder og avholdsvennen Ulriksen leide eller lånte så ut lokale til totalavholdsforeningen. Totalavholdsforeningen hadde dermed sitt lokale i nabohuset til henholdsvis vinhandler Abrahamsen og Mandal brennevinnssamlags utsalgssted i Store Elvegata. Mandal totalavholdsforening bygde eget hus bak Bedehuset i 1907. (Foto: Mittet. MK)

Innsenderen mener også at samlagene ikke har maktet å bekjempe drikkeondet. Således har "laddevinspesten" opptrådt og utviklet seg også i byer med samlag. Han mener videre at folkets flertall ønsker å stemme over handelen med alle rusdrikker med en gang, men erkjenner at det ikke er anledning til det nå. "Det vil virke tilbake på hele drikketrafikken når folket kommer i store flokker og sier sitt nei til samlagene." Han mener at de kommunale myndighetene mer enn tidligere vil føle seg oppfordret til å benytte retten de har til å innskrenke handelen med øl og vin.

I det følgende er han utrolig sannspådd:

"Regjering og storting vil få et tydelig fingerpek i hvilken retning rusdrikkelovgivningen bør gå her i landet. Og det er mye som taler for at samlagsnedstemningene raskere enn kanskje noe annet, vil bringe vårt folk den dag da det får lov til ved avstemning å si sin dom om alle slags rusdrikker."

En innsender undertegnet G. S. tar i et innlegg i avisen 14. februar 1899 for seg argumentasjonen om at når Mandals samlag blir nedstemt, vil Kristiansand med sine større forhold, sine lettere kommunikasjoner og ikke minst sitt samlag, trekke til seg en hel del av "opplendingene" som nå søker til Mandal. Innsender mener at dette argumentet delvis har sin berettigelse:

"Men hvilke mennesker er det nå samlagene trekker til byen, og hvilke egenskaper hos disse mennesker er det det påvirker? Jeg tror vi kan være enige om at det ikke er de mest intelligente, dannede og edle mennesker som så absolutt foretrekker byene hvor det fins samlag. Tvert imot er det først og fremst de i moralsk henseende lavtstående som gjør dette. Og det er ikke de edle og gode egenskaper i mennesket som samlaget øver sin dragende virkning på, men derimot nettopp de lave, dyriske tilbøyeligheter og lidenskaper."

Innsender kan ikke tenke seg at "riktig pene måteholdsmenn – og der er mange av dem" som bare kjøper en flaske eller to til hver høytid, skulle legge sin handel til en annen by. Spørsmålet blir først og fremst dette: "Er det en rettenkende handelsstand verdig – selv om den kan ha økonomisk fordel av det – å søke opprettholdt en institusjon, som tar sikte på å lokke folk til byen ved å friste deres laveste lidenskaper?" Dernest blir spørsmålet: "Er den nytte som samlaget gjør ved å trekke folk til byen og bevirke økt handel og omsetning større enn den skade den gjør ved å øke drikkekapskapen og den derav følgende åndelige og legemlige fordervelse?" Hans konklusjon er at samlaget er en "anstøtssten" som det er en menneskeplikt å rydde av veien over alt hvor slik mulighet blir gitt.

Innsenderen regner med at edrueligheten i de brede lag av folket vil bli bedre når samlaget kommer bort. Da mener han at kjøpmennene vil ha langt lettere for å få sine varer ordentlig betalt. Dessuten vil den enkeltes innkjøp av varer bli større og hans formuesforhold bli bedre:

"Det er derfor ikke sikkert at det vil få så svært farlig innflytelse på Mandals handel om en og annen eller kanskje mange fra de øvre sogn i Mandalen la sin

handel til Kristiansand.[...] Og kanskje det nærmest er Mandals kjøpmenn selv og deres varer og varepriser som kommer til å bestemme om Mandal skal beholde handelen fra det opplandet det hittil har hatt, mens derimot samlagsspørsmålet vil få en meget liten betydning i denne saken."

Slike spørsmål er vel fortsatt aktuelle og kan kanskje besvares på samme måte som i 1899.

Avholdslokalet ble mye brukt også av andre lag og foreninger i og rundt byen. Således finner man i avisen for 14. februar annonse for Sjølingstad Uldvarefabriks generalforsamling i avholdsforeningens lokale. I neste utgave av avisen (to dager senere) er det innlegg merket "M" med oppfordring til hønseeiere om å møte på årsmøte i Mandal og omegns fjærkre-avlsforening i Mandals avholdsforenings lokale. Dette forteller trolig noe om sympatier med avholdssaken og ledet flere til kjennskap med avholdsforeningens lokaler. Man vet ikke hvordan det virket på spredning av sympati for avholdsarbeidet. Men det kan ikke ses bort fra at totalavholdsarbeidet ble ytterligere alminneliggjort og akseptert på den måten.

Etter reglene for samlagsordningen fikk aksjonærene fast 5 % utbytte.

I etterkant av avholdsforedragene til frk. Edland, følger den aktive skribent "X" opp med innlegg i avisen av 21. februar. Han gjengir ei av hennes fortellinger fra romersk historie. Etter at greske og romerske styrker hadde støtt sammen sju ganger uten at noen ville vike, lot grekerne krigselefantene rykke fram. Disse skremte de romerske hestene og skapte forvirring i den romerske hær. Men romerne var ikke overvunnet med det. Grekerne bød romerne rike gaver for å gi opp kampen. Dette ble straks avvist. Et par år etter kom det igjen til slag. Da vant romerne en fullstendig seier. De visste da at det særlig gjaldt å beseire elefantene. Derfor kastet de tente lysfakler og brennende piler mot dem. Da var det forbi med de fryktelige skremmedyrene. Disse kastet seg mot sine egne tropper, brakte den største forvirring inn i rekkene, og grekerne flyktet over hele linjen. "X" mener historien passer utmerket til samlagskampen:

"For hva er det samlagsforsvarerne kjører opp med for å redde sine dyrebare brennevinsamlag? Jo, det er intet annet enn gull og elefanter, skremslar. Gullet, ja det er den umistelige samlagsskatten og de stakkars 15 % av overskuddet som kommunebudsjettet skal balanseres med. For de 20 % som i følge loven "skal fordeles mellom avholdsforeninger og andre institusjoner og selskaper i byen og omkringliggende landdistrikter, som har til formål å fremme allmenntilgagnlige øyemål", de skal nå ikke byen bli rik av.[...] De 5 % som aksjonærene tjener, mener jeg de kan få flerdobbelt igjen ved å sette samlagsaksjene sine i andre og mer allmenngagnlige næringsgrener.[...] hvis det ikke er selve brennevinet som lokker, så skal i alle fall ikke gullet som flyter av det, gjøre det.

Men så er det elefantene,[...]. Man kjører opp foran hele linjen med fryktelige skremslar.[...] Tenk, byen vil jo gå rent over styr når vi ikke har brennevinspengene å flyte på. Skattene blir så rent overdrevne, slik at alle de største skatteyderne vil flytte fra byen, sier man. Landsfolket vil sky Mandal når de ikke kan få sitt uunnværlige brennevin der."

Bildet fra bydelen Støa i 1930-årene viser Bedehuset som det store hvite huset til venstre for midten. Mandal totalavholdsforening hadde fra 1907 sitt lokale ved Pølsesundet like bak Bedehuset. Kirkegården er til høyre. (Foto: Salvesen & Co. MK)

Han mener at forespørsler til ti kommunestyre i byens oppland vil gi passende svar på en så drøy beskyldning. "De vil visst alle som en kaste en brennende pil mot elefant nr. 2 slik at den både lett og snart blir ekspedert ut av verden.

Men så skal det bli så mye verre med drikkeriet hvis samlaget blir nedstemt. Huff, den elefanten var fæl. Men jeg spør: Er det fornuftig mening i at folk skulle drikke mer når det er færre anledninger?"

Han lover å vise med tall senere at det også i forhold til antall arrestasjoner er blitt mye bedre på steder hvor samlagene er nedstemt og fortsetter:

"Samlagsvennene her i byen kan spare seg møyen med å gå rundt i krokene og skremme folk med de gyseligste "elefanter". Vi skal møte dem med løftet panne og åpent bryst. Lysfaklene skal svinges helt til hver voksen mann og kvinne i Mandal forstår hva det i denne kampen gjelder. Elefantene vil etter hvert bli så små. De vil vende snablene mot sine egne folk. Og på avgjørelsens dag håper jeg at det med grunn vil kunne sies om

samlagsmotstanderne i Mandal: De er uovervinnelige. Ikke lar de seg lokke av gullet, og ikke lar de seg skremme av elefantene.

Og se så til om ikke vår by greier seg, og greier seg bedre, uten brennevinssølet og brennevinspengene. Jeg mener jo.”

I Amtstidende for 2. mars fortsetter signaturen G. S. sin samlagskamp med spørsmålet: ”Skal vi utsette?” Han vil kommentere det hyppige ønsket fra samlagstilhengerne om å vente med å nedstemme samlagene til man kan få med øl og vin med det samme. Han skriver:

”La oss foreløpig gå ut fra at totalistene fulgte denne (velmente?) formaning og ventet med å gå brennevinet inn på livet inntil de kanskje en gang i tiden kunne få det ekspedert sammen med ølet og vinen. Hva gagn skulle de så ha av det? [...] For det første ville derved brennevinshandelen til skade for folket og den enkelte komme til å foregå i lengre tid enn om man går fram som nå. Dernest ville det visstnok bli ganske annerledes vanskelig å skaffe hele drikketrafikken ut av verden på en gang, enn som nå å ta det suksessivt. Vi kan gå ut fra det som en sikker kjensgjerning, at drikkens velyndere, når spørsmålet gjaldt både vin og øl og brennevin, ville reise seg som en mann til en kamp på liv og død, til kamp mot hvilken den nåværende samlagskamp ville være som intet å regne. For nå har de da i alle fall fortrosteningen, at selv om de skulle miste brennevinet, så har de dog ennå igjen sin vin og sitt sterke bayerske øl.

[...]

Men denne deres hensikt ligger alt for mye i dagen til å kunne skjules. Og de oppnår bare å gjøre oss avholdsfolk enda mer sikre på at vår taktikk er den rette. Det må jo også for enhver som vil tenke, være soleklart at det er mye bedre å ta en ting ad gangen enn å forsøke å ta alt på en gang, og derved risikere ikke å få noe.[...] Når man er ferdig med brennevinet, blir oppgaven ved lov å søke dannet en basis for de videre operasjoner med øl og vin. [...]

[...] når vi har fått i vår makt et av de tre herjende udyr i landet, så slår vi det for pannen slik at det aldri våkner mer. Og når vi har anledning til å løse den verste av de 3 lenker som rammer folket, så løser vi den så fort vi kan i forvisningen om at lønningens dag er nær for hånden også for de andre lenker.”

I samme nummer har ”Avholdsmann” et innlegg mot arbeidet og argumentasjonen til samlagsforsvareren Stevelin Urdahl nedenfor. Innlegget er ført i et klart nedlatende og harselerende språk. Det heter bl.a.:

”Det er den samme lekse han har avlevert på de mange steder hvor det har vært samlagsavstemning i de senere år. Hr. Urdahl er jo samlagenes bolde ridder og omtrent deres eneste offentlige talsmann og forsvarer. Og vi får forsøke å ha ham unnskyldt. Her er så mange slags levebrød til, og som kjent er her en del mennesker, som for god betaling, kan få seg til så mangt.

Men når hr. Urdahl er frekk nok til under dette sitt samlagsreddende arbeid å smykke seg med avholdsmasken, må vi protestere. Han verken er eller kan være medlem av noe avholdsselskap i verden. Deres formål er nemlig: ved et hvert hensiktsmessig middel som står til rådighet, å avskaffe bruken av alle slags berusende drikker.[...]

Det var slett ikke min mening i dag å levere noen imøtegåelse av hr. Urdahls artikler. Jeg anser dem ikke å være av den betydning at det lønner umaken. Vi er jo blitt så vant til disse hr. Urdahls påstander slik at ingen tror dem lenger.[...]

De klapp og vennlige formaningsord hr. Urdahl deler ut med så rund hånd til Mandals avholdsfolk, kunne han ganske visst ha spart seg. De vil kun bevirke at avholdsfylkingen og edruelighetsvennene her vil ta seg enda mer sammen for å få ryddet bort fallgruvene og anstøtsstenene som det står i vår makt å få vekk. Og jeg tenker det her, som på andre steder, skal vise seg at hr. Urdahl har vært en av våre beste hjelpere i dette arbeidet.”

I neste nummer for 4. mars får ”En røst fra landsbygden” signert ”-s-l” første del av sitt innlegg på første side i den konservative og egentlig samlagsvennlige Amtstidende:

”Tro ikke at vi her oppe er uberørte av deres samlagskamp. Nei, vi har felles interesse, felles følelse og forståelse av hva det gjelder og således står på deres side – dere samlagsstormere. [...] Tenk bare at byen som både skal og bør leve av samferdsel og samhandel med opplandet, kan drive rusdrikkhandel som i det store og hele er til ruin og forbannelse der den kommer, og så til og med har evne til å margstjele og lenkebinde mennesket slik at det ikke er herre over seg selv.”

Han vil veldig gjerne at man ved avstemningen i byen også tar hensyn til omlandets ønsker:

”Tenk på våre landsbrødre og sambygdinger, og led dem ikke i fristelse, men ta anstøt bort fra folkets vei. [...] For sant å si er her byer som er nokså godt rustet med samlag og sådant, men dessuten drives det en storartet laddevinshandel, og der treffes smughandel også. Og når vi så dertil må se at folk går til brennevinssamlaget og kjøper og drikker så lenge pengene varer, for deretter å tigge – eller kanskje stjele – ½ brød eller en kake for så å gå inn i samme gate og handle den bort i ladd. Så forundres ikke over at vi har mindre tro på den velsignede og velgjørende regulering av drikketrafikken.

Nei, godtfolk, en slår ikke i hjel den ene djevel med den andre.

”[...] er her ingen som tør påstå at landsbygdenes alminnelige forbud mot rusdrikkhandel har fremmet drukkenskapen, men tvert om vært en stor årsak til større edruelighet. En annen ting er også byene – særlig handelsstanden – enig i, at et edruelig, moralsk og økonomisk godt stilt oppland er en livsbetingelse for deres eksistens. [...] Landsbygda trenger levnets- og kulturelle opplysningsmidler fra byene for å vokse seg mer sammen med dem til mer broderlig forståelse av vårt felles mål

og oppgave: mor Norges vel og lykke. Men dertil bidrar sannelig ikke rusdrikktrafikken. [...]

[...] så gale veier går det her oppover, at folk holder på å bedømme rusdrikken etter sine virkninger, ikke etter sine opplysningssteder, og dets forhandlere etter sine gjerninger. Og ubønnhørlig, den veien går det, og den tid vil komme da rusdrikkhandelen må dele lodd og skjebne med sin handelsvare (som drikk betraktet) og bli betraktet med uvilje, forakt og misnøye. Gud gi den tid alt var kommet.

[...] La ikke så små ting som skatteseddel og slikt lenger veie så mye som bønnene og tårene til dere som ligger nedtrykket og dere som nå ubevisst vil komme til å knuses under drikkens redselsåk. Husk! den dag er du dommer og lovgiver! og etter den dag skal du bære ansvaret.

Til slutt et ord til dem som står i den stilling at det kan tenkes at andre ser opp til dere og handler deretter. Her tenker jeg særlig på prester og lærere. Kan du personlig ta ansvar for å drive brennevinshandel i Mandal? Hvis ikke, så gå og stem det ned og få dine med. Sitter du og 24 av dine venner hjemme og ikke stemmer mot, så vinner samlaget 50 stemmer. Og det kan bli avgjørende.”

Te er anbefalt til kurering av ulike lidelser til dags dato.

Som nevnt var prester ikke særlig stemt på totalavholdstanken og trengte nok slike henstillinger til muligens å delta med et nei. Nettopp oppfordringen til å delta med nevnte talleksempel, skulle, som man skal se, vise sin berettigelse.

4. mars finner man også pastor A. Gundersens ”Tanker i anledning av samlagsavstemningen” hentet fra høyreavisen ”Fredrikstads Tilskuer”¹⁰⁰. Han refererer til retten i loven og viser til at det egentlig er en plikt å delta i avgjørelsen om samlaget skal få fornyet godkjennelse av sine vedtekter:

”De som er mot samlaget, må møte fram og skrive ”nei”. De som ikke gjør det eller som ikke, i tilfelle av lovlig forfall sender skriftlig stemmeseddel med et ”nei”, regnes med blant dem som har stemt ”ja” for samlaget, selv om de ikke har avgitt noen stemmeseddel.

[...]

Man kan ikke si: ”Spørsmålet er så vanskelig at jeg tør ikke stemme verken for eller mot”. Har man ikke stemt ”nei”, så har man stemt ”ja”.

[...]

Enda klarere blir saken når det erindres at hvis jeg stemmer for samlaget, da stemmer jeg for et samlag som andre bestemmer vedtekter og regler til, ikke av meg. Jeg gir den saken, så viktig som den er, fra meg og over i andres hender. [...] Det står for meg som ganske uforsvarlig. Jeg tør ikke gjøre det.

Det innvendes at ved å stemme mot den lovlige brennevinshandel, stemmer man for den ulovlige, smughandelen. Jeg svarer: Nei, jeg stemmer mot all brennevinshandel. Til å hemme den ulovlige brennevinshandel har jeg ingen makt. Men de som har makt, må bruke den. Og vil de bruke sin makt energisk og årvåkent, så skal de nå ganske langt. Gjør de det ikke, så er ansvaret deres.

[...]

Jeg innrømmer selvfølgelig at det ives noe kontroll: det skjenkes ikke til berusede, til kjente drankere, til fattiglemmer og til barn. Men det skjenkes til folk inntil de blir berusede. Eller vil noen nekte for at folk har gått fulle fra samlaget og først da er blitt nektet å få mer? Og det har vært skjenket folk i årenes løp, inntil de er blitt

drankere. Eller vil noen benekte at mange av dem som hyppig har vanket på samlaget, omsider er blitt drankere der? Og fattiglemmer – hvor mange av dem er ikke blitt det ved brennevinsdrikk? Har kontrollen kunnet hindre det?

[...]

Vi har jo laddevinstrafikken ved siden av samlaget. Og vi har jo allerede eksempel på at man bestiller brennevin i partier annet sted fra tross samlaget. Alt hva man frykter som følger av samlagets fall, har vi jo allerede. Hva hjelper så samlaget?

[...]

Jeg har det håp at mange som nå slenger inn for selskaps skyld, og sitter og har det koselig på samlaget, vil greie seg og unngå fristelsen som nå legges for dem. I alle fall har jeg gjort mitt for å ta fristelsen bort fra deres vei. Så får vi siden se å komme laddevinen til livs. Det skal undre meg om ikke også innkjøp og deling av partier annet sted fra skulle kunne delvis hindres.

[...]

Jeg tror samlagsinstitusjonen har gagnet edrueligheten. Den var et framskritt fra den private brennevinshandel. Og hvis samlagene var blitt drevet i lovens ånd og etter de løfter som en gang ble gitt, ville de ha virket enda mer. Men det er meget langt fra at det har vært tilfelle på mange steder. Slik som de fleste samlag har vært drevne de senere år, må de vekk.”

Amtstidende hadde i lange perioder fast annonse for whisky på første side. H.O. er forkortelse for Høydahl Ohmes Anonse-Expedition som ble startet i Kristiania i 1897. Rasmus Høydahl Ohme var en av pionerene i norsk reklamevirksomhet.

Det er uttrykk for en åpen holdning til samlags- spørsmålet dersom Amtstidende har tatt inn denne artikkelen på eget initiativ.

I avisen for 4. mars er flere innlegg for og mot samlag. Et innlegg undertegnet av "Stemmeberettigede" og med tittel "Uærlige kampmidler" forteller om påstander i befolkningen om at det er handelsborgere i Mandal som både kan og vil begynne å drive brennevinshandel dersom samlaget ("bolaget") blir nedstemt. Grappa gjør alle oppmerksomme på at det ikke er tilfelle ved at alle handelsborgere eller enker etter slike har fraskrevet seg retten til å drive brennevinshandel. Det var viktig for samlagsstormerne å sikre visshet om at privat brennevinssalg ikke var aktuelt etter en nedstemming av samlaget.

7. mars finner man fortsettelse av pastor A. Gundersens "Tanker i anledning av samlagsavstemningen". Han stiller seg spørsmålet om det virkelig er slik at edrueligheten er verre enn før der hvor samlaget er nedstemt. Det er særlig dette spørsmålet som har fått ham til å levere et innlegg i striden. Han viser til Stevelin Urdahls innhenting av informasjon om arrestasjonenes antall i byene hvor samlaget er nedstemt. Selv mener han at disse tallene fra politikamrene ikke beviser noe. Vitnesbyrdene står mot hverandre, noen steder tilbakegang og noen steder framgang. Han mener man også måtte ha skaffet seg oppgave over arrestasjonene i byer hvor samlaget ikke er nedlagt. I hans by, Fredrikstad, hvor de ennå har samlag, var antallet berusede anmeldte økt kraftig. "Jeg synes at man i en så alvorlig sak som denne bør la så uholdbare beviser fare." Selv viser han til at politivedtektene er endret, noe som kan gi utslag i statistikken.

Han viser videre til at samlagene noen steder har hatt ca. 20 år til å vise hva de kan utrette i edruelighetens tjeneste og at resultatet ofte er skropelig nok. "Døm da ikke samlagsnedleggelsens resultater etter kun 1-2 års prøve. Det er ikke rettferdig." Han gir uttrykk for liten tro på sannhetsinnholdet om saken i aviser. "Det er blader som ikke bare overdriver, men også lyver." Selv viser han til uttalelser for nedlegging av samlagene fra akademikere og ikke minst prester

som var ikke-totalister. Det var viktig i debatten å feste representanter for vanligvis ikke-totalister til nedstemming av samlagene.

På første side i Amtstidende for 9. mars er innlegg "Om Mandals samlag" merket "fra landsbygden av A. B". Innsender sier seg enig i synspunkter under innlegg kalt "En røst fra landsbygden" ovenfor. Han minner, hvis han ikke har misforstått, om at samlagets overskudd skulle brukes til opphjør av både byen og dens oppland til formål hvor kommunene ikke har særlig forpliktelse til å delta. Han mener Mandal kommune har fått omtrent alt og opplandet intet. Han påstår at det i innstillingen de siste år jevnlig har stått om søknader fra distriktet: "Innvilges ikke."

"Hvis det var så vel at ingen på landet drakk, da var det fullt korrekt, men nå er dessverre ikke det tilfellet, og derfor mener jeg at også Mandals oppland har krav på å få en del av overskuddet." Han mener at samlagene ikke har gjort noe for edruelighetens fremme. Han kommer delvis med forslag som i dag er oppsiktsvekkende og peker på at:

"[...] hver innskrenking i salgstiden er bekjentgjort på forhånd slik at drikkelystne derved fikk anledning til å forsyne seg til det igjen ble åpnet. Hadde derimot samlagsbestyrelsen vært så avholdsvennlig som den utgir seg for, tror jeg den ville ha eksperimentert litt her, med for eksempel å ha lukket samlagene i beste trafikktiden 1-3 måneder som prøve. Gikk det an, kunne den ha latt dem stå lukket. I motsatt fall, hadde den jo makten til å åpne igjen når den fant det nødvendig.[...] Aldri har jeg hørt noen si at noen av betjeningen har sagt om det ikke gikk an med 1 liter eller flaske istedenfor 10. Bare pengene kom på disken, så måtte man ubetinget få det inntrykket at jo mer som selges, dess bedre.

[...]

...de fleste av dem som tar en rus, vil nok heller si at jeg reiser helst til den byen som ikke handler med rusdrikk, siden jeg der er fri for fristelsen til å komme på rangel. På landet drikkes det ikke til stadighet, som vel er, men bare ved særlig anledning og helst ved byturer.

Huset i bakgrunnen lå på hjørnet av Grensegata og Vesterveien (nå Gustav Vigelandsvai) og var i mange år losjihus for bønder som kom inn til bydelen Støkkan vestfra. Det nærmeste huset var på slutten av 1800-tallet et losjihus som ble kalt "Heis'an opp". Kunstnerbrødrene Gustav og Emanuel Vigeland er født i huset i midten. Bildet er fra ca. 1950. (Foto: Arne Engebretsen)

Og jeg har ikke hørt uttale annet enn at de alltid befinner seg best når de er edrue. Ja, mange gruer endog for byturene siden de frykter å ikke kunne motstå fristelsen til en rus som angres bittert etterpå.

[...]

Sees det hen på den åndelige og timelige elendighet som rusdrikkhandelen avstedkommer, så veier den langt mer enn alle fordelene til sammen. Tenk bare på de personer som er omkommet i Mandalen i de senere år. Alle, så vidt jeg vet, i beruset tilstand. Hvis de livene kunne vært spart hvis det ikke hadde eksistert noen rusdrikkhandel, da er ansvaret nokså stort på dem som stiller med det, enten det er privat eller samlag.

[...]

De aller fleste som drikker på landet, og kanskje i byene med, betviler jeg ville gjøre noe for å skaffe seg rusdrikkevarer hvis ikke rusdrikkhandelen ble drevet omkring dem.

[...] En ting er sikkert, og det er at et edruelig folk langt bedre vil tåle å bære økningen i skattene som en stans av rusdrikkhandelen vil medføre, enn som nå er tilfellet."

På denne tiden tetnet det seg til med innlegg i samlagsspørsmålet i Amtstidende. I avisen for 9. mars kunne innsender "x." fortelle om erfaringer etter at Flekkefjords brennevinssamlag ble nedstemt året før og byen således ikke hadde slikt samlag fra 1. januar. Innsender referer brev fra en aktet mann i Flekkefjord:

"Da vi arbeidet for å få samlaget nedstemt, var det jo i overbevisning om at det skulle hemme på drukkskapsen som var fryktelig særlig blant den største del av herværende jernbanearbeidere, særlig etter mottatt lønning. Foruten forsterket politi måtte også til dels brannmannskaper gjøre tjeneste som konstabler.

Arresten var ikke tilstrekkelig, så man leide et stort tømret værelse på et pakkhus til å gjemme urostifterne i. Som nevnt håpet avholdsfolket og flere med at ble samlaget stengt, ville det bli bedre da den gode anledning gjør drinkere. Men at det skulle kunne bevirke en så total forandring slik som skjedd, var utenkelig. Her er nå rolig i gatene, ikke et beskjent menneske å se, selv etter jernbaneavlønning. Og tenk – siden 1. januar ikke en eneste arrestasjon for fyll.[...]

[...]

Jeg mener dette må være en sterk oppfordring til Mandals menn og kvinner til å anstrenge seg til det ytterste, slik at det også kunne lykkes for dere. Denne saken gjelder jo ikke Mandal alene, men alle tilgrensende bygder. Hvor sitter ikke der ofte de mange kvinner med engstet hjerte for sine menn eller sønner som ferdes på byreise. Og hvor maner det dere ikke, i hvis hånd det er lagt, til å befri dem fra denne fristelse og sorg, når de skal sende sine til byen.”

Til bevitnelse for de beskrevne tilstander er ført en politibetjent, vaktmesteren ved distriktsfengselet og en større forsamling av menn og kvinner.

I samme nummer fortsatte pastor A. Gundersen sine ”Tanker i anledning av samlagsavstemningen” trykt i Fredrikstads Tilskuere. Han viser til de gode resultatene av forbudspolitikken i Amerika.

”Edruelighet fremmes ikke ved tvang”, påstås det atter og atter. Det synes som om man i det frie Amerika har sporet gode virkninger av tvangsløve, og det både økonomisk og moralsk. Jeg tenker da på den ytre moral. Hjertene forbedres selvfølgelig ikke ved noen slags lov.”

Gundersen er særlig interessert i å få foreningene aktive mot samlagene. Han mener spesielt at arbeiderforeningene bør sette edruelighetens fremme på sitt program. Debattanten mener også at handelsforeningen ville kunne utrette noe virkelig stort ved at de kunne slå et slag mot laddevinen. Han mener det må være feil å anta at nedleggelse av samlaget vil være til skade for stedets næringsliv.

Gundersen viser til Amerika hvor erfaringer bestemt synes å vise at forbud med tiden får skatteevnen til å vokse. Han avviser også argumentet med at brennevinshandlere vil søke til et annet utsalg. Han avslutter: *”[...] og tro meg når jeg sier at jeg har forsøkt etter min evne å veie alle hensyn. Og mitt resultat blir: Jeg må stemme mot samlaget.”*

I samme nummer gir innsender ”G. S.” sin tredje del av innlegget til samlagsavstemningen med overskrift ”Rusdrikkhandelen som næringsvei”. Han innleder med å beskrive ærlige og uærlige næringsveier:

”[...] Uhederlig er den næringsvei som i ”ånd og prinsipp” står i strid med moralens og humanitetens – for ikke å si religionens – grunnsetninger, den næringsvei som regner med menneskelige lidenskaper som driftsfaktorer, og hvis produkter er elendighet og fordervelse. [...] Men dersom følgene av rusdrikktrafikken er onde, så får trafikken også finne seg i å være av det onde. Det er grei skuring.

[...] Jeg tenker at utfallet ikke skulle bli til å ta feil av. Rusdrikktrafikken ville bli et moralsk fallittbo så desidert som tenkes kunne. For de onde følger av trafikken ville være mangfoldig flere enn de gode.”

Innsenderen har problem med å se at brennevinssamlaget i det hele tatt har noen gode følger. Hans betraktninger er interessante og bygger på prinsipielle konsekvensvurderinger som nok, i ytterste konsekvens, kunne være vanskelige å argumentere mot:

”For jeg vil alltid gjerne sammen med virkningen også betrakte årsaken. Og jeg har vanskelig for å forstå at noe godt kan komme av noe ondt. La oss ta et aktuelt eksempel. Samlaget selger brennevin. Dette frambringer nød og elendighet, kort sagt: onde virkninger der hvor det kommer. Men samtidig skaffer det penger i samlagets kasse. Av disse pengene bevilges en liten del til veldedige formål. Dette siste skulle etter den gjengse oppfatning være en helt igjennom god virkning. Men saken er at den onde virkning nødvendigvis må gå forut for den gode (såkalte). Det vil si: Brennevinet må selges, må forbrukes

av folket, før det kan utdeles av samlagets overskudd. Det onde må altså med nødvendighet gjøres, dersom det gode skal framstå. Når så skjer, og det er det som skjer hvert år, der hvor man har samlag, da mener jeg at det gode (utdelingen av overskuddet) ved å gjøres avhengig av det onde (brennevinsforbruket) ikke lenger kan være godt, men er ondt fordi det er en virkning av en ond årsak.

[...]

...Men denne trafikk benytter mennesker som – næringsvei – levevei! Leve av andres ulykke og fordervelse! Leve av å spre sorg og elendighet ut blant sine medmennesker! En nydelig næringsvei! En human levevei, fullt verdig til å skaffe sin innehaver storkors og offentlig anseelse! Er det riktig dette? ”Nei”, vil man svare. Men svarer man slik, da må man også ville gjøre noe for om mulig å skape bedre forhold. Og det kan gjøres noe. For ved lov er vi hjemlet rett til å gå til kamp mot denne landsfordervelige næringsveis hovedsetning – samlaget.[...]”

Også 14. mars var det flere innlegg mot og for samlaget. Innsender ”X.” tar for seg skattespørsmålet i tilknytning til samlagskampen. Han mener at saken om samlag i bunn og grunn er et moralsk spørsmål. Han vil likevel ta for seg den økonomiske siden av saken. Debattanten viser til en tidligere innsender ”som uten beviser naturligvis” slynger ut påstanden om at ”skatten vil bli likefram umulig, og byen kanskje gå sin undergang i møte”. Han viser til hvor mye det er kjøpt brennevin for og at de fleste av disse pengene er sendt ut av byen til brennerier, destillatører og til utlandet:

”Jeg sier, pengene er tapt og verre enn tapt. For hva har vi fått igjen for dem?[...] Pengene er nok tapt mange ganger. Tenk bare på de mange menneskeliv Mandals samlag har på sin samvittighet! - Det hadde sannelig vært bedre om disse svimlende pengesummer var kastet på elven. Og hva kunne det ikke ha vært gjort for alle disse pengene i byen og landdistriktene? Jeg synes virkelig det er grunn til å tenke på det. For størstedelen ville vært spart, hadde ikke anledningen til å få brennevin vært så bekvem.”

Totalister mente annonsering for lukking før høytidsdager virket som reklame.

Han beregner i tillegg hvordan skattetapet vil bli uten samlag. ”Og jeg spør alle dem som ikke er blinde av samlagskjærlighet: Ville dette slå noen mann av hesten eller knuse byen?” Han viser til at man uten samlag beholder kapitalen i byen, og kanskje med et par små skipsrederfirmaer tilfører byen både ære og fortjeneste. ”Bare et par heldige dampskip vil kunne legge like mye i kommunekassen i form av skatt som hele inntekten av samlaget.” Han mener at ”i pengeveien vil samlagsnedleggingen neppe merkes”.

Tilsvarende leverte ”Y.” et innlegg om ”Samlagets edruelighetsarbeid”. Innsender er kritisk til at Stevelin Urdahl gir Mandals samlag æren for at det er solgt mindre brennevin med årene, selv om Urdahl også mener avholdsfolkets virksomhet har vært av betydning. Innsender mener at samlaget ikke har vært drevet etter sin egentlige hensikt, nemlig å selge minst mulig og ikke mest mulig, slik som han mener tilfellet er. Han mener det kommer ut på ett om samlaget lukker sine utsalg en time eller to før eller senere når man har monopol og folk vet om tidene. Innsender er inne på samme – i dag noe fremmede-tanker som nevnt ovenfor og fortsetter:

”Og med hensyn til lukningen helligaftener, så stikker omsorgen for nestens ve og vel litt fram der. 14 dager i forveien har man nemlig den glede å se i begge byens blader med fete bokstaver: Samlaget holdes lukket jul, påske og pinseaften. Det betyr utlagt: Kjære medvandrere på land og i by! Vi har alle våre tønner og flasker fulle og venter bare på at dere skal komme og forsyne dere riktig dyktig til den anstundende høytid. For et syns skyld holder vi lukket helligaftenen, men kom da endelig dagen i forveien! Glem endelig ikke at uten brennevin blir det jo ingen fest! Ja, slik ser det ut for alle andre enn kanskje samlagsdireksjonen og samlagsredderen hr. Urdahl.”

Innsender synes at samlaget skal ”sette tapp i tønne” på avstemningsdagen. Man har ventet på annonsering av slik stengning. I sarkastiske ordelag heter det at:

”Det kunne jo komme landsfolk til byen, og det ville jo være alt for sørgelig dersom de ikke skulle få vite om de lukkede dører og slik at de kunne hjelpe samlaget av med noen flasker i forveien. [...] Men ta det nå endelig ikke ille opp at vi i vennskapelighet minner om dette. I stridens hete kan man så lett glemme slike bagateller.”¹⁰¹

I samme utgave av avisen har innsender ”d.” et innlegg til forsvar for totalistene og deres framgangsmåte i valgkampen. Han viser til samtale med tidligere prost Ellefsen i byen hvor denne roste totalistene for ikke å ha forvoldt splittelse i menighetene. I samme innlegg var det viktig for innsender å få med at denne prosten, etter å ha flyttet til Tønsberg, deltok i nedvoteringen av samlaget der sammen med byens andre prest. Som nevnt var ikke alle prestene tilhengere av totalforbud.¹⁰² Jens Kristian Ellefsen var sogneprest i Mandal 1879–1890.¹⁰³

I disse dagene like før avstemningen ser man en topp hva gjelder antall leserinnlegg – og kanskje også i styrke eller kraft. I alle fall finner man et innlegg merket ”Daa dei vært kvit samlaget” som er en fortelling i tre akter og undertegnet ”H.” Den sterke fortellingen er om en far (Jørn) som kommer drukken og sent hjem til sin seksårige datter som ligger tørst i sengen. Kona var død av tæring

(tuberkulose) frambrakt av sorg og savn fire uker tidligere. ”Brennevinet var hans lidenskap, og med denne skyllet han sorgen ned.” Han tok ei flaske brennevin og tvang barnet til å drikke. Fortellingen fortsetter:

”Så sjanglet han ut igjen. Ingen hygge og gleder noen steder, måtte ha en flaske av samme sorten før samlaget ble stengt i kveld, drev så utover gaten utenfor bygrensen, drakk en snaps av og til og ruslet så langt om lenge hjemover igjen. – Tåken hadde lagt seg klam og mørk. Folk i byen var gått til ro, og Jørn stavret i retning av hjemmet, som han trodde. – Et plask, Jørn var styrtet utfor allmenningen og i elva som rant strid med en skumdott av og til på den mørke overflaten.

Om morgenen ble hans lik funnet nede ved elveleiet, og hjemme var datteren gått hjem til sin mor.”

Dette er innledningen til en billedlig fortelling som først gir til kjenne totalavholdsfolkets strategi med å nedkjempe de ulike rusdrikkene etter tur. Som i liknelsen skjer at samlagstilhengerne står ganske stille og ser på at samlaget blir stemt bort. Videre tilbakeviser fortellingen at bøndene uten samlag vil handle i andre byer. Den største handelsvaren, tømmeret, vil uansett følge elva til byen, og økonomien og kjøpekraften mener han vil øke blant folk i byens oppland uten samlag og tilgang til brennevin. Bare enkelte vil dra til nabobyene etter en dunk av slik vare og ta varer på kreditt der slik som i Mandal tidligere. ”Ja, min santen så man ikke noen savn i det heller.” Handel på kreditt var svært utbredt, og mang en gang kunne penger være vanskelige å få inn til kjøpmennene.¹⁰⁴

Et innlegg kalt ”Smughandelen” undertegnet ”N.” i samme nummer tar for seg ”en bunke beviser” som hr. S. Urdahl har ”glemt” å ta med i sine opplister over drukkenskap og lignende. Det vises til at det i fire byer som i lange tider ikke har hatt brennevinshandel, er det i de siste ti år anmeldt 22 tilfeller av ulovlig brennevinssalg. I fire andre og litt mindre byer med brennevinssalg er det tilsvarende anmeldt 193 tilfeller av smugsalg. Tilsvarende var det

i de fire første byene til sammen 572 arrestasjoner for fyll mot 3588 arrestasjoner i de fire byene med brennevinssalg.¹⁰⁵

Urdahls bruk av tall og statistikker ble imøtegått også med andre eksempler. Det heter i nok et innlegg merket "N.": "Hvorfor tier hr. Urdahl med dette?"¹⁰⁶

Samme sted er tatt inn en kort notis undertegnet den tysk-østerrikske psykiater og professor dr. Richard von Krafft-Ebing (1840-1902)¹⁰⁷. Han var sin tids mest kjente seksualforsker og skriver: "Ethvert vertshus tilføyer folkelegemet et sår. I sivilisasjonens navn og for våre etterkommeres skyld bør de berusende drikker over alt bekjempes."¹⁰⁸

I avisen for 14. april har Lars Heiberg et innlegg kalt "'Ad overbevisningens vei"!'. Selv tenker han at "den stille kjærlighets overbevisende vei har sannelig tatt seg god tid her i landet, så vel som i de øvrige land ute i verden, overfor drukkenskapslasten og årsakene til den".

Han fortsetter:

"Men fruktene? Å ja, de er magre, de. I stedetfor å hemmes i sitt løp og stenges ute fra samfunnslivet har denne ville, utemmede, rivende rusdrikksfoss vokst seg sterkere og større, villere og mer rasende, inntil dens brøl rystet alle samfunn i deres innerste sammenføyninger og dens giftige strømmer fylte jorden med sin forbannelse.

Mandal sykehus ble tatt i bruk i 1879. Hovedbygningen inneholdt tre sykestuer i første etasje og en sykestue på loftet. I fløyen til høyre bodde det sykepleiere. Isolasjonslokalet, "Smitten", helt til venstre hadde to sykestuer. Dette ble etablert med tilskudd av midler fra overskuddet til Mandals brennevinssamlag. (Mbi)

Å overbevise folk om nytten og nødvendigheten av å avstå fra nytelsen av rusdrikk, siden glassets berme, dets følger, vil bite som en giftslange og stikke som en brannorm, forgifte til døden, uthule den enkeltes og de manges moralske marg og knekke viljene som stormen knekker de tørre strå. Det er den blodigste ironi som tenkes kan så lenge disse "overbevisningens" arbeidere direkte eller indirekte støtter og forsvarer institusjoner i samfunnets midte, som, istedenfor de navn de bærer, rettelig burde hete drankerfabrikker."

Ut fra dette kommer et indignert utsagn og oppfordring på avstemningsdagen:

"Alt som har makt og innflytelse i vårt folk skal drikke trafikken støtte seg til som dens gjeveste forbundsfeller og håne oss som kjemper der nede og ber om hjelp til å redde vårt folk! [...] Stem samlagene ned, - slå for fote med lovens klubbe, hvor man har adgang til det. Og det vil tale sterkere enn tusen kjælne taler "ad overbevisningens vei!""

Vel hadde avisen Amtstidende ventelig en holdning av å opprettholde samlaget. På den annen side ser den ikke ut til å gjemme bort innlegg mot samlaget og tok gjerne inn notiser som kunne virke "mot sin hensikt" like før avstemningen. Således finner man følgende notis kalt "Farlig medisin":

"I en landsby i Jylland fikk forleden en mann som var sterkt plaget av influensa, det råd å blande konjakk, brennevin og bayerøl sammen, koke det og så drikke et par store glass av det. Mannen fulgte, i følge avisen, rådet og drakk en stor porsjon av "medisinen". Han falt straks i søvn, ble kort etter likblek, og døde få timer etter å ha drukket det skrekkelige brygg."¹⁰⁹

Innsender "T. S." minner i samme utgave av avisen om at "du den 20. mars 1899 gjør en barmhjertighetsgjerning når du sier nei, at brennevinssamlaget vil jeg skal nedlegges:

Vi skal også stå vår neste bi i all legemlig nød. Ved å ikke hjelpe i legemlig nød når man kan, overtrer man det femte bud. De nødlidende blir da i deres nød og kunne ta skade på deres legeme. De som sier ja, vil altså at drankerne og deres kone og barn skal være i den nød en drikker har ført dem i. Sier du nei, er du med på å avhjelpe den nød en dranker er kommet i. De som stemmer for at et samlag skal nedlegges, gjør en samaritans gjerning. Det er nok dem som sier at det hjelper lite når vi har øl og laddevinen igjen. Jeg sier, hva nytter det å avskaffe øl og vin når samlaget skal bli stående.”

Et ”Menighetslem” har innlegg i avisen for 16. mars med tittel ”Veldedige øyemed”. Han medgir at mye av veldedighetsarbeidet i byen har hatt støtte av midler fra samlaget, men at nettopp dette er et alvorlig tankekors:

”Men er det ikke nokså trist å tenke på at de fleste av disse virksomhetsgrener som er født og framvokst av det frivillige menighetsliv, er uadskillelig bundet til en virkelig kristens samfunn, at disse skal være så avhengige av samlagspengene at de like fram blir interessert i drikke-trafikken. Jo, det er både sårt og trist.

[...]

Og er det rett og forsvarlig av en kristen menighet å la brennevinssamlaget for en vesentlig del holde opp dens kjæreste barn, den kristelige kjærlighets skjønneste blomster, de heter nå barnehjem, fattigpleie eller hva annet av stort og godt vi har blant oss.

[...]

Er det i det hele forenlig med kristelig moral at vi bygger opp samfunnet på umoralitetens bekostning – på ruinene av våre falne medmennesker?

[...]

Skal vi gjøre det onde for at det gode skal komme av det?”

I et ”Tilsvaer” undertegnet ”Flere” i avisen for 16. mars blir innlegget fra en samlagsvenn betegnet som ”så gutteaktig, at det eneste verdige svar på noe så uvederheftig tøys ville være å tie”. Men siden samlagsvennen kommer med ”rå og likefram

løgnaktige utfall mot totalavholdssaken og deres forkjempere”, vil han likevel protestere:

”[...] Vi har dessverre ulykkelige drankerhjem også i Mandal. Hvor er hyggen og lykken brennevinet skulle ha skapt der? Eller gå til et bedrestilt hjem hvor man har råd til å drikke. Hvor mang en virkelig hyggelig stund kan man tilskrive brennevinet der? De mange forlorne sønner som vår by har hatt skuffelse og sorg av ut gjennom årene, skulle her kunne tale et nokså tydelig språk.

[...]

Og kan De som brennevinets forsvarer med hånden på hjertet stå fram og si: Jeg er uten skyld! Det er jo nettopp det De forsøker idet De ved en hel del fordreininger og like fram løgn vil få det slik til at vi avholdsfolk bruker en kampmåte som fører til nederlag for vår sak, mens brennevinsforsvarerne er inne på den rette vei mot større edruelighet.

[...]

For den slags avholdsfolk og avholdsarbeid som De skildrer, kjenner vi ikke. At hr. biskop Bang kan ha truffet en enkelt kanskje vel ivrig totalist, beviser vel likeså lite at alle avholdsfolk er blinde, uvitende, fanatiske, kort sagt umulige mennesker, som at et grovt fall innen prestestanden beviser at denne stand gjennomgående er umoralsk og råtten.”

Barnehjemmet for jenter på Malmø fra 1882. Den første tiden bodde det seks jenter der. Men antallet steg etter hvert. Jentene var fra ca. to år til konfirmasjonsalderen. Barnehjemmet ble tildelt midler fra Mandals brennevinssamlags overskudd. Hjemmet var i bruk til et nytt sto klart på Sanden i 1967. (Foto: Jensens fotoatelier. MK)

I avisen for lørdag 18. mars er hentet en artikkel fra bladet "Menneskevennen"¹¹⁰ med tittelen "En avholdsmann". Artikkelen er en reaksjon på uttalelse i avisen Aftenposten fra en påstått avholdsmann som uttaler: "I det store og hele tatt kan samlagsordningen ikke sies å virke til verken moralsk eller økonomisk forderv for noen." Innsender lurer på om noen for fullt alvor tror at en virkelig avholdsmann kan få seg til å si noe slikt, selv for betaling:

"Selv S. Urdahl senior ville visst be Gud bevare sin munn for en slik kraftsats, i hvor høy grad han enn har vært samlagenes bolde ridder.[...] Våre motstandere burde være forsiktigere med de "avholdsmenn" som de ved passende anledninger finner å presentere sitt publikum. De burde overveie bedre ordene som de finner bekvemt å legge i munnen på dem."

Stevelin Urdahl var selve denne "avholdsmannen".

I denne avisen like før avstemningen på mandag 20. mars er det naturlig nok flere slike innlegg, både for og mot samlag. Kraftsalver mot alkoholen og dens virkninger gjengis i et innlegg hvor den amerikanske jurist og forfatter Robert Green Ingersoll (1833–1899)¹¹¹ har uttalt seg i en jursak angående brennevinnsbrenning:

"Jeg vet at det råder en uvilje mot folk som befatter seg med å lage alkohol. Og jeg tror den forderver enhver, som rører den like fra dens kilde til dens utløp – like fra den utspys fra brenneriets buktede giftslanger til den uttømmer seg i dødens og skjenselens, ja, forbrytelsens hav."

Ofrene blir beskrevet dypt og inderlig:

"Betrakt ofrene som begge bredder av floden er bestrødd med; æreløs død, selvmord, vanvidd, nød, uvitenhet, elendighet, forhungrede barn som klynger seg til gråtende mødres uttærede bryst og forgjebes ber om brød, nedbrutte genier [...] og lenger oppe på breddene: fengsler, asyler, fattighus og skafotter[...], og det undrer deg ikke mer

at ethvert tenkende menneske nærer uvilje mot dette ulykksalige stoff som vi kaller alkohol. Drikk feller ungdommen i hans blomst, mannen i hans kraft og oldingen i hans svakhet. Den knuser farens hjerte, gjennomborer morens ømme barm, slukker den naturlige hengivenhet, kveler ektekjærligheten, utsletter den sønnlige frykt, tilintetgjør foreldrenes håp og legger deres grå hår med sorg i graven. Dens virkning er svakhet istedenfor kraft, sykdom istedenfor sunnhet, død istedenfor liv. Hustruer forvandler den til enker, barn til faderløse, fedre til djevler, rike til betlere. Den ammer reumatisme, nærer gikten, rekker epidemiene hånden, byr kolera til gjest, omfavner svinnsotten. Den vekker landet med dovenskap, armod og forbrytelser. Den overfyller fengslene, dærekistene og fattighusene. Den tenner tvebrakt, vekker trette, hisser til oppløp. Den oppmuntrer tyven, styrker røveren, stålsetter brannstifteren. Den smiler til løgneren, ærer skurken og høyakter gudsbepotteren. Den bryter løfter, brysker seg av bedrageri, og sin ære setter den i skjensel. Den baktaler velgjørenheten, hater kjærlighet, spotter dyden og bakvasker uskyldigheten.

Den byr faren å slakte sine uskyldige barn, hjelper ektemannen å drepe sin hustru, lærer barnet å slipe fadermorderens økser. Den brenner opp menn og fortærer kvinner, avskyr livet, forbander Gud, forakter Himmelen. Den bestikker vitner, maner til mened, krenker jurykammerets hellighet, besudler dommersetet. Den nedverdiger borgeren, gjør lovgiveren samvittighetsløs, statsmannen æreløs og patrioten våpenløs. Den bringer skam istedenfor ære, frykt for trygghet, fortvilelse for håp, elendighet for lykke. Med djevlesk ondskap overskuer den likegyldig sitt fryktelige ødeleggelsesverk, og umettelig i sin fordervelsestrang forgifter den livets kilde, dreper freden, ruinerer moralen, undergraver tilliten, snikmorder aktelsen og drukner nasjonens ære, - så forbanner den verden og ler av dens ruin. Alt dette gjør den mer og mer; - den myrder sjelen. Den er ugudelighetens sønn og forbrytelsens far, vederstyggelighetens mor, djevelens beste venn og Guds verste fiende."

I samme utgave er en sang med tittel ”Nei!” forfattet til melodien ”Sønner av Norge”. Den er også sterk i innholdet og lyder slik:

”Ser du det huset, hvor unge og gamle
søker at finde en bod for sit savn,
til de i drukkenskap ravende gamle?
- Brændevinssamlaget lyder dets navn.
Hvad har de vundet?
Hvad har de fundet?

Trøsten de søgte, den fandt de nok ei.
Er deres sorger ved glasset forsvundet?
Derpaa vi trøstigt kan svare dem: Nei!

Ser du hin mand med de sløvede blikke,
laset og fillet paa gaden han gaar.
Samlaget lærte ham engang at drikke;
dengang var manden i ungdommens vaar.
Nu er han drunker,
ødelagt vanker

han gjennem byen paa drankerens vei.
- Tror du, at hjemmet han bærer i tanker?
Derpaa vi trøstigt kan svare dig: Nei!

Ser du hin kvinde i armodens pjalter,
kinderne furet af sorger og nød?
Manden har ofret paa samlagets alter
alt, hvad han eiede; nu mangler hun brød.
Børnene græder,
moderen beder,
manden er død, han svarer dem ei.

- Tror du, at drikken om hjemmene freder?
Derpaa vi trøstigt kan svare dig: Nei!

Ser du de mange hvor brændevinsdrikken
rentud har ødelagt legem og sjæl?
Se disse følger af samlagstrafikken!
Visselig maa du betænke dig vel.

Husk, at din stemme
ondet kan hemme,
borttage stenen fra folkenes vei.
Vil du trafikken da længere fremme?
Derpaa du sikkerlig svarer et: Nei!

Ædrue sønner og døtre af Norge
bygger mod lykken den beneste bro.
Du da til kamp imod samlagets borge,
kjæmp for vort formaal i tillid og tro.

Døtre og sønner!
Kampluren drønner!
Op, mandalitter – I sover vel ei?
Børnenes taarer og kvindernes bønner
byder jeg alle at sige et: Nei!

Nei! Vi vil ikke ha samlaget lenger!
Nei! Den trafikken bør være forbi.
Nei! Det er nok nu, og døren vi stænger.
Nei skal vor stemme mod samlaget bli.

Døtre og sønner!
Kampluren drønner!
Op, mandalitter – I sover vel ei!
Børnenes taarer og kvindernes bønner
kræver af eder et tonende: Nei!”

Også resten av Amtstidendes siste utgave før avstemningen er preget av flere store og små innlegg mot samlag. Således er innlegg fra doktor (distriktslege) Ingvald Hansen i Flekkefjord som (etter sigende) har sendt et innlegg til Mandal totalavholdsforening. Han viser til erfaringer gjort i Egersund og Flekkefjord hvor Egersunds samlag står og med mye fyll blant arbeiderne. Flekkefjords samlag opphørte fra årsskiftet. Øl- og vinsamlag ble opprettet og med betydelig bedring av edrueligheten blant arbeiderne. Forklaringen blir framstilt slik:

”Når man taler om at folk bestiller brennevin hjem, må man ikke glemme hva en jernbanearbeider sa: ”Når vi skriver etter brennevin, er vi fastende og derfor vokter oss for å ta for meget. Men når vi har bolaget og er fulle, da øser vi penger ut og drikker alt for mye.” Det er en velgjerning mot mange svake å stemme bolaget ned.”

Således følger følgende opprop fra innsender:
”Mandals kvinner og menn! Avgjørelsens dag er kommet!” med påminning om valgsaken og måten å opptre på:

Mandalø kvinder og mænd!
Afsjorelsens dag er kommen!
 Sidder du hjemme, da stemmer du
 for brændevinshandelens fortsættelse i byen.
Tør du tage det ansvar paa dig?
 Vil du have brændevinshandelen borte,
 saa maa du gaa til gymnastikklokalet og
 stemme.
Kom og vær med!
 Tag fristelsen bort iro de svage!
 Vær med at værne om hjemmene. Og
 hindre fordærvelsen blandt de unge!
Paa mandag har du anledningen.
 Vil du, at samlaget skal nedlægges,
 da maa du skrive nei paa stemmeseddelen,
 bare nei. Ikke navn under, ingen til-
 føjelser, bare
 nei.
**Kvinder og mænd! Ingen maa sidde
 hjemme!**
Opp til kamp!
Med Gud, for hjem og fædreland.

Totalistene motiverte velgerne til å stemme nei helt til det siste.

*”Sitter du hjemme, da stemmer du
 brennevinshandelens fortsættelse i byen.
 Tør du ta det ansvaret på deg?
 Vil du ha brennevinshandelen vekk,
 må du gå på gymnastikklokalet og stemme.
 Kom og vær med!
 Ta fristelsen bort fra de svake!
 Vær med på å verne om hjemmene.
 Og hindre fordærvelsen blant de unge!
 På mandag har du anledningen.
 Vil du at samlaget skal nedlegges,
 må du skrive nei på stemmeseddelen,
 bare nei. Ikke navn under, ingen tilføjelser,
 bare nei.
 Kvinner og menn! Ingen må sitte hjemme!
 Opp til kamp!
 Med Gud, for hjem og fedreland.”*

I samme utgave er et spørsmål fra ”En kvinne” til Laurits Nilsen etter et folkemøte med samlagsforsvarer Urdahl:

”Kan De bevise at drikketrafikken i det hele har avtatt i den grad som Urdahl opplyste, at den hadde tiltatt etter brennevinbolagets nedleggelse, da vil jeg på mandag være en av de første som går ut og stemmer samlaget ned med mitt nei. Men hvis ikke, hvilken grunn har De da for all agitasjonen mot bolaget? Er det fordi De ønsker en forøkelse av drikketrafikken?”

Hvorfor jeg personlig henvender meg til Dem, er fordi jeg tror at De er den mest hukommelsesrike mann innen Totalen. Jeg har ikke gaver til å tale i en offentlig forsamling, ellers hadde jeg spurt på tirsdag. Men jeg var redd for at jeg hadde vakt en større lattersalve hos forsamlingen enn De gjorde, og det er en avskyelighet for meg. Vær så vennlig å svare på Bedehuset på søndag.”

**Indremissionsbevne
 i Christianssand.**
 Indremissionsvenner inden Mandalø
 & Christianssands Fællesforeninger af-
 holder et Fællesmøde i Christianssand
Søndag den 14de August.
 Biskopen prædiker om Formiddagen
 i Domkirken. Om Eftermiddagen holdes
 Indledningsforedrag af Laurits Nilsen
 over 1 Timoth. 4, 16. Derefter Samtale.
 Sognepræst Ewanholm holder Slut-
 ningsforedrag.

Laurits Nilsen var en etterspurt taler også utenfor distriktet og medvirket til et godt forhold mellom den offisielle kirke og lekmannsbevegelsen.

I samme utgave har innsender "X" under overskriften "Samlaget og skattene" et innlegg som kommentar til innsender "E"'s imøtegåelse av hans inserat om skattene og samlaget. Det er en regneteknisk gjennomgang.

I samme nummer skriver en landsprest: "Til lykke i kampen mot samlaget. Ikke minst vi landsfolk takker Gud for hvert samlag som faller!"

På samme vis er innsendt uttalelse fra advokat J. E. Lous: "Jo mer fjernet folkets interesser holdes fra brennevinet, jo mindre det vennes til gjennom det å søke sin ære eller fordel, desto klarere vil det se og desto varmere vil det føle all den elendighet som utbres i utallige familiekretser ved denne drikk."

Innsendt til samme nummer er videre referert sitat fra en uttalelse av den økonomiske liberalist og professor Anton Martin Schweigaard (1808-1870)¹¹²:

"Hva brennevinskjelen suger opp, er stoffer av verdi. Hva den gir fra seg, er stoffer uten verdi. Hva den produserer, er armod, ikke rikdom. En kilde til fordervelse er denne drikk hvis utbredte misbruk er en hovedårsak til de sorgeligste åpenbareelser i samfunnet. Den fyller våre fengsler med forbrytere, forgifter og oppløser familielivet, utbrer armod og fortvilelse. Den kveler i vide kretser spirene til gudsfrykt, sedelighet og velstand.

Opp da, venner, til kamp -! opp hver kvinne og mann! Huff, det gjelder for hjemmenes fred. Og fra hjemmene bygges vårt fedreneland. Og just derfor bør alle gå med!"

Videre finner man innsendt:

"Løsningen på mandag for hver rettenkende mann og kvinne: Ned med samlaget! Hjemmets vern, den oppvoksende slekts beskyttelse (skal) være en stemmeseddel med nei!"

Religiøs oppbyggelse og totalsaken gikk hånd i hånd. Laurits Nilsen var svært aktiv for saken i mandalsdistriktet og på sin hjemmebane Toftenes i Halse sogn.

Siste lørdagen før avstemningen mandagen har avisen en stor tospalters annonse for taleserie ved frk. Edland i Bedehuset om samlagsavstemningen. Taleserien starter denne gang lørdag kl. 20 og fortsetter søndagen kl. 14 og 20. Det annonseres med fri entré og adgang til diskusjon.¹¹³

I den anledning har "Avholdsfolk" annet sted i avisen et innlegg med overskrift "Innbydelse". Der heter det seierssikkert:

"Vi har denne gang den glede å kunne innby til diskusjon. Ved frøkenens forrige besøk hadde bedehusbestyrelsen nektet dette. Vi venter da å se Bedehuset fylt med noenlunde det samme publikum som tirsdag og onsdags aften. Spesielt innbys våre motstandere til meningsutveksling. For det er jo også de enige i, at saken er best tjent med å bli belyst fra begge sider. Gjør oss derfor den tjeneste å komme. Er dere bare ute i tide, skal dere få de beste plassene. Dere skal – innen rimelighetens grenser – få tid til å få sagt hva dere ønsker. Og dere må tale så høyt dere bare kan."¹¹⁴

Innlegget har trolig en bakgrunn i anklager om fanatisme og usaklighet mot avholdsfolket. På denne måten vil de klart vise seg åpne for andres tanker. Men sarkasmen er tydelig. Det var vel snaut noen som våget å motsi avholdsfolket på slike samlinger. Og seierssikkerheten ser, som nevnt, ut til å lyse fra de undertegnede "Avholdsfolk".

Var det bedehusledelsens nære forbindelse til byens prester som gjorde at den i første omgang hadde nektet diskusjon om samlagsavstemningen? Jamt over prøvde presteskaper å holde en avstand til totalavholdsbevegelsen. Dette er noe av bakgrunnen for innholdet i et innlegg i avisen samme dag som ovenfor. Det er merket "Avholdsbevegelsen" og undertegnet "S".:

*"Foraktet av de store, men elsket av de små, - si, er det ikke veien som det nye må gå?
Forrådt av dem som dem som vakt burde være,
just av dem, - si er det ikke slik,
at en sannhet står fram?"*

*Begynner som en susing
i kornet sommerdag og vokser til en brusing
gjennom skogenes tak, - inntil at havet bærer med
tordenrøst den fram, så intet annet høres
uten den, uten den.*

Samlagsspørsmålet er blitt et alvorlig spørsmål for de fleste, og saken har vakt en storm i hele byen, så stridens bølger går høyt. Det snakkes ikke om annet. Men la det nå ikke bli bare med snakk! Ta et ordentlig tak, Mandals menn og kvinner, så vi kan sette lemmer for samlagets vinduer fra 1. januar. Landsfolk ber oss om det, mødrene ber om det, barna ber om det, slekten som skal bygge samfunnet etter oss ber om det. Kjære, hjelp dem da til at de kan bygge byen uten brennevin. Du kan det! Så gjør det da på mandag!"¹¹⁵

Under spalten for lokale saker i Mandal er dagen etter samlagsavstemningen et innlegg fra lærer Morten Løvdal av 21. mars stilet til "Hr. Redaktør!":

"Da man mener at det er meg hr. J. P. Jørgensen har siktet som forfatter til det av ham i dette blads nr. 33 pågående inserat i "siste følgeblad" undertegnet "Flere", så skal jeg tillate meg å be dem bevitne at jeg ikke er forfatter verken til nevnte eller noen annen til deres ærede blad skrevne artikler i anledning samlagskampen."

Innlegget viser at det også i samtiden kunne være vanskelig å identifisere debattantene. De var i høy grad anonyme.

Fra redaksjonen heter det nedenfor: "Den forlangte bevitnelse meddeles."¹¹⁶

I denne artikkelen er det nevnt og hentet stoff fra innholdet i ca. 30 leserinnlegg fra ca. 20 debattanter fra byen og distriktet mot opprettholdelse av brennevinssamlag i Mandal. De aller fleste av disse er undertegnet med enkeltbokstaver som kode, to forbokstaver som initialer eller med betegnelser som "avholdsmann", "en prest fra landsbygden", "stemmeberettigede", "menighetslem", "flere", "en kvinne" eller "en landsprest". Dette gjør at det, i alle fall i dag, er vanskelig eller umulig å finne ut hvem som skjuler seg bak signaturen eller betegnelsen. Det er sannsynlig at den like skriveføre som taleføre avholdsmannen Laurits Nilsen står bak en av de hyppigste signaturene.

Innleggene er levert av godt skriveføre personer. De er ført i pennen på en levende og inderlig måte, enkelte ganger i verseform. Argumentene går naturlig nok igjen i flere av dem. Spørsmålet om økonomien rundt samlagene er behørig kommentert med bakgrunn i at en del av overskuddet derfra hvert år ble fordelt til veldedige og allmennyttige formål. For det første ble det påvist at lite av samlagets overskudd

var gått til Mandals oppland hvor mange av samlagets kunder kom fra, og lite til edruskapsarbeidet i området. Avholdsfolket ville heller ta økte skatter som følge av nedleggelse av samlaget enn å beholde det. Et edruelig folk ville tåle slike skatter bedre. Man mente at brennevinsspengene i høy grad ble sendt ut av byen – til brennerier, destillatører og til utlandet. Det ble hevdet at bare et par heldige investeringer i næringslivet i byen ville kunne legge like mye i kommunekassen i form av skatt som inntekten av samlaget.

Totalavholdsfolket mente at pengene ved brennevinshandelen ikke bare var tapt, men også verre enn tapt med tanke på all lidelse som den fører med seg. For den onde virkning går nemlig forut for den gode ved utdeling av samlagets overskudd. Det vises til at det fins ærlige og uærlige næringsveier. De uærlige regner med menneskelige lidelser som driftsfaktorer. Konklusjonen ble at hvis følgene av rusdrikke trafikken er av det onde, er også selve trafikken (handelen med brennevin) av det onde. Noe godt kan ikke komme ut av noe ondt.

Debattantene framholdt sterkt at samlagsspørsmålet var et moralsk spørsmål. Man må tenke på dem som ligger under for rusdrikken. Det var et stort ønske om å få bort samlaget for å gjøre tilgangen til brennevin vanskeligere. Det ble påstått at samlagene generelt, og Mandal spesielt, ikke hadde bidratt nok til å begrense tilgangen. Debattantene mente at tilhengers beviser for samlagenes effekt til reduksjon av drikkfeldigheten var for uholdbare.

Enkelte debattanter pekte på at samlagstilhengers strategi for å redusere alkoholbruken ”ad overbevisningens vei” ikke gikk raskt nok og viste til gode virkninger av tvangslover i utlandet. De hevdet at forbud fikk skatteevnen til å vokse. Samlagsstormerne rettet også en spesiell bønn til prester og lærere om å si nei med den innflytelsen som det ville gi.

I datiden knyttet det seg i landdistriktene rundt byen stor angst for menn og sønner på byreise. Avholdsfolket mente det ville være en stor fordel for

bønder å ikke bli fristet av brennevin på byturer. Man viste til at alle som var omkommet på slike reiser, hadde vært beruset. Saken kunne framstilles slik at ved ikke å hjelpe i legemlig nød når man kan, overtrer man det femte bud. Man hadde plikt til å hjelpe disse ut av deres nød slik at de ikke skulle ta skade på sitt legeme. Det ville være ei velgjerning for mange svake å stemme samlaget ned. På den måten var man med på å verne om hjemmene og hindre fordervelse blant de unge.

Mot slutten av perioden før avstemningen ser det ut til at noen argumenter var de mest sentrale. Man pekte på at det er trist at det kristne veldedighetsarbeidet var så avhengig av samlagene at det faktisk ble avhengig av drikketrafikken og dermed kunne bli interessert i denne. Spørsmålet ble altså om man skulle gjøre det onde for at det gode skulle komme ut av det. Dette spørsmålet var totalavholdsfolket klare til å svare nei på. Det samme gjaldt påstanden om at man ved å stemme for opprettholdelse av samlag, var å regne som brennevinshandler. Spørsmålet ble da: Hvem vil gå inn i evigheten som brennevinshandler?

Slik som debatten utviklet seg i intensitet og bruk av argumenter, ble det viktig for avholdsfolket å poengtere at ikke alle avholdsfolk var blinde, uvitende, fanatiske eller kort sagt umulige mennesker. Slik som noen av innleggene var formet, kunne samlagstilhengerne nok ha grunn til å vurdere sine motdebattanter som ganske ekstreme. Bl.a. som følge av at samlagsstormerne arbeidet med plan, grundighet, entusiasme og glød for saken, framsto de som seierssikre i debatten og kommenterte ofte motargumentene med hovmod.

Henvendelse fra avholdsfolkets arbeidskomité til kommunestyrene

Totalavholdsfolket gjorde en systematisk og omfattende jobb i forkant av folkeavstemningen om opprettholdelse av brennevinssamlag i Mandal. I Lister og Mandals Amtstidende for 9. februar 1899 er ført sakslisten til møte i Halse og Harkmark kommunestyre.

Der er som sak ført opp: ”Henvendelse fra avholdsfolkets arbeidskomité i Mandal om uttalelse for eller mot samlagets nedvotering.” Slik henvendelse ble gjort til alle kommunestyrene i regionen. Resultatene skal senere refereres. Ordfører Laurits Nilsen i Halse og Harkmark var som nevnt bl.a. en svært aktiv og anerkjent forkynner og totalavholdsleder.¹¹⁷

I ordfører Laurits Nilsens eget referat til avisen noterer han innledningsvis til saken:

”Litt mer broket ble det da man skulle til å ”ta samlagets skjebne i sin hånd”. [...] Et forslag om ikke å behandle saken ble ”vist vinterveien” med 17 mot 11 stemmer. Derpå ble med 22 mot 16 stemmer vedtatt slik uttalelse: Samlagets nedvotering anses heldig for edrueligheten, og enstemmig at ”man antar ikke at folk innen herredet velger Kristiansand til handelssted istedenfor Mandal for brennevinets skyld”.”

Laurits Nilsen påstår at han ikke vet hvor mye slike uttalelser vil ha å si for samlagsvennene eller ”samlagsstormerne” i Mandal. Men han mener at de i alle fall bør være ”et fingerpek for dem – mange eller få – som kan ha i tanke å ”få et samlag utenfor bygrensen, hvis det ramler innenfor”.¹¹⁸

Tydeligvis har dette siste vært uttalt som en mulighet blant befolkningen. Totalist Laurits Nilsen utelukker nærmest denne muligheten etter avstemningen. Strategisk nok blir også et hovedargument mot nedleggelse av samlaget i Mandal lagt dødt i vedtaket, nemlig faren for overføring av handel til Kristiansand. Voteringen viser at også mulige samlagstilhengere støttet den delen av vedtaket.

18. februar er innsendt ”Hva landsfolk mener” undertegnet ”s.” Det blir meldt fra Øyslebø herredsstyre at det med 10 mot 6 stemmer ble vedtatt: ”Herredsstyret ønsker samlagets nedleggelse.” De 6 stemmene var for slikt forslag: ”Herredsstyret finner seg ikke beføyet til å avgi noen uttalelse i denne anledning.” Mindretallet ser med dette ut til å ha en passiv eller defensiv stilling til spørsmålet. Deres forslag var nok det beste de kunne håpe på flertall for.

23. februar ble følgende referert fra herredsstyret i Holum:

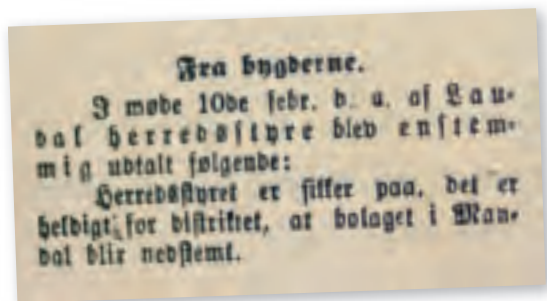
”Skrivelse fra P. Valvik på avholdsfolkets vegne hvor det anmodes om herredsstyrets uttalelse om hvorvidt man anser det heldig om brennevinssamlaget i Mandal nedlegges.” Et forslag om ikke å svare på henvendelsen ble klart nedstemt. Med 11 mot 3 stemmer ble vedtatt: ”Herredsstyret uttaler seg for at brennevinssamlaget i Mandal nedlegges.” De andre stemte for at: ”Herredsstyrelsen har intet imot at Mandals brennevinssamlag nedlegges, men anser ikke nedleggelse å være av noen stor betydning for edruelighetens fremme så lenge øl- og vinhandelen er så ubunden som den er nå.”

Paulus Gerhard Valvik (1863-1955) var født på Skjernøya og var lærer i Mandal fra 1893 til 1928. Han var opptatt av avholdssaken, sang og musikk og ønsket om å gjøre byen vakker. Valvik plantet bl.a. blodbøka ved busten av Adolph Tidemand og har fått Paulusparken ved Ungdomslokalet oppkalt etter seg. (Kunstner: Norvald Valand. Eier: Elise Kristine Valvik)

Mindretallet i Holum er dermed mer defensivt i sitt forslag enn tilsvarende i Halse og Harkmark og lefler med muligheten for totalt alkoholforbud.

Avholdsfolkets Paulus Gerhard Valvik (1863–1955) var lærer i Mandal fra 1893 til 1928. I tillegg til lærergjerningen var han opptatt av avholdssaken, sang og musikk og ønsket om å gjøre byen vakker.¹¹⁹

Politikerne i Laudal var sikre i sin sak.

28. februar kunne følgende enstemmige uttalelse meldes fra Laudal herredsstyre: *"Herredsstyret er sikker på at det er heldig for distriktet at samlaget i Mandal blir nedstemt."*

I Laudal var det altså ikke noe mindretall i det hele.

I samme nummer refereres også fra herredsstyremøte i Søndre Undal (Sør-Audnedal). Der ble derimot følgende besluttet med 9 mot 5 stemmer:

"Noen uttalelse fra Søndre Undals herredsstyre formenes ikke å utøve noen innflytelse. Spørsmålet anses oss uvedkommende."

Minoriteten stemte der for en uttalelse for nedleggelse av samlaget.

9. mars har "s." innlegg med tittel: *"Hva sier landsfolk om samlaget?"* Svaret er: *"Jo, de ber oss stemme det ned."* Innsender viser til at også Bjelland og Grindheim herredsstyre har besvart de innsendte forespørsler ved med 15 mot 1 stemme å vedta følgende:

"Herredsstyret ønsker Mandals brennevinssamlag nedstemt. Herredsstyret føler seg forvisset om at befolkningen i Bjelland og Grindheim ikke er så drikkfeldig at den for samlagets skyld forsyner seg med varer fra Mandal."

Amtstidende for 11. mars følger opp med å gi en oversikt over uttalelsene fra *"Alle herredsstyrer i Mandalen"*. Det heter at de *"med en merkelig samstemmighet"* har dømt brennevinssamlaget til døden. Alle sammen roper de: *"Bort med fallgruven! Hele opplandet står seg best på det."* Nå også fra Finsland med følgende uttalelse:

"Det ligger helt utenfor herredsstyrets begripelse at et brennevinssamlag kan ha noen som helst gagnlig innflytelse på edrueligheten i vedkommende bys eller ladesteds oppland. Derimot synes det å være en ubestridelig kjensgjerning at en hvilken som helst form av brennevinshandel befordrer fyll og unødig bruk av brennevin."

Etter herredsstyrets oppfatning kan en nedstemming av samlaget i Mandal derfor ikke ha annet enn en gagnlig innflytelse på edrueligheten her i herredet."

Når det antydes at hvis samlaget ble nedstemt i Mandal, ville dette virke til å dra folk fra Mandals naturlige oppland til Kristiansand, så savner en slik påstand etter herredsstyrets oppfatning, ethvert spor av grunn hva dette distrikt angår."

Dermed kunne innsender konkludere:

"Der har man altså hele Mandalen på ett brett mot samlaget. Vi er altså i godt selskap, vi samlagsstormere, [...]. Marsj fremad! alle venner av edruelighet. Mange øyne er rettet på oss. Vi må og skal seire – med Gud, for hjem og fedreland."

I Amtstidende for lørdag 18. mars, siste avisutgivelse for avstemningsdagen mandag 20. mars, er innlegget "I en sum" undertegnet "X." satt på første side i avisen. I innlegget refereres vedtakene

i herredsstyrene rundt Mandal hva gjelder synet på samlaget i byen. Ut fra vedtakene i Halse, Holum, Øyslebø, Laudal, Bjelland og Grindheim, Åseral og Finsland fører innsender opp som ”Summa summarum”:

”Hele Mandalen roper: Vekk med bolaget! Der har vi den egentlige grunn til det gledeligvis sterkt synkende brennevinsforbruk på våre kanter. Landsfolk er gjennomgående edruelige, ja avholdsvennlige. Bolaget har visst strevd hva det har klart for å selge mest mulig. Men de forrige kunder, og kanskje særlig på landet, sier: Nei takk! Ta det helst helt bort. Vi ønsker bolaget dit hvor pepperen gror! Vi har fått mer enn nok av det. [...]

Mon ikke nå den elefanten skulle ha fått nådestøt?”

Det er ikke utenkelig at det nettopp er Laurits Nilsen som står bak signaturen ”X.” og har skrevet dette og tidligere innlegg under denne. I alle fall var det ikke tvil om hva den politiske og trolig folkelige opinionen i landdistriktene rundt Mandal mente i samlagsspørsmålet.

Stevelin Urdahl og innlegg for opprettholdelse av brennevinsamlag

Ikke siden Lister og Mandals Amtstidendes eget balanserte innlegg som en orientering om argumenter for samlag og tilsvarende mot samlag i tida 3.-15. november 1898 var det mulig å lese annet enn argumentasjon for nedstemming av Mandals samlag i avisen. 23. februar 1899 rykket Stevelin Urdahl inn en oversikt over Mandals brennevinsamlags historie fordelt på tre nummer fram til 28. februar. Hans historikk er i avisen og på annet hold datert til desember 1898 og har således ligget en stund før den ble publisert slik. Den er delvis gjengitt tidligere i artikkelen.¹²⁰

Stevelin Urdahl (1830–1901) var født i Fredrikstad og døde i Asker. Han var forretningsmann, agent, gartner og avholdsleder. Han var gift med Helene Sophie Koren, datter av sogneprest Laurentius Stub Koren. Stevelin Urdahl brakte i 1882 den kristne avholdsbevegelsen Det blaa Baand¹²¹ til Norge.

På slutten av 1800-tallet kjøpte kommunen flere hus i området nedenfor broa. Disse ble revet for å bedre trafikkforholdene og legge til rette for ei god offentlig brygge. Den ble kalt Kommunebrygga eller Fiskebrygga. Mandals Sparebank og Mandals brennevinsamlag bevilget relativt store deler av sine overskudd til dette formålet. Bildet er tatt etter 1910. (Foto: Oppi. MK)

Han var en engasjert, men omstridt avholdsagitor som bl.a. forsvarte den organiserte brennevins-handelen gjennom samlagene. Han lanserte tanken om et statlig alkoholmonopol.¹²² På grunn av uenighet med de andre avholdslederne trakk han seg i slutten av 1880-årene tilbake fra det aktive avholdsarbeidet. Men han opptrådte igjen etter 1895 da kampen om brennevinsamlagene begynte. Urdahl skrev avisartikler og holdt offentlige foredrag rundt om i hele landet. Han holdt bl.a. sterkt på den personlige frihet i spørsmålet om berusende drikker.¹²³

Urdahl gir i historikken uttrykk for at han, ”som en gammel avholdsmann – fra et avholdsvennlig standpunkt – må framføre at samlaget:

1) ved sin strengt kontrollerende virksomhet, 2) ved de i årenes løp fattede bestemmelser for innskrenkninger i salgstider og 3) ved sin skjønnsomme anvendelse av forholdsvis store beløp av sitt overskudd så vel til avholdssaken som andre allmenntilgittige formål utvilsomt har etter evne arbeidet til edruelighetens, opplysningens og moralens fremme. Jeg nærer heller ikke tvil om at Mandals sannhetskjærlige og tenkende menn og kvinner skal erkjenne at drikkeforholdene er betydelig forbedret etter samlagets opprettelse i 1874.”

Urdahl viser til lovbestemmelsen om mulighet for avstemning ”som et virksomt middel til å innskrenke drikkeondet[...]”. Han påstår at avholdsfolket har heftet seg ved denne lovbestemmelsen i fire år og utfoldet en iverdig og ofte hensynsløs agitasjon mot samlagene. ”Men med hvilke følger?” Han svarer selv at inntekten til kommunene som tidligere hadde samlag, ved nedstemming av disse kun er flyttet over til en eller annen naboby.

”Den større omsetning som Mandals samlag har hatt i 1897 og 1898, skriver seg vesentlig, for ikke å si utelukkende, fra salg til Farsund.”

Han påstår videre:

”Øl- og vinforbruket, særlig de simple, sterkt berusende og billige vinsorter, er betydelig forøket i byene hvor samlaget er nedstemt, og det foreligger tallrike eksempler på at kvinner og ungdom har fått smak på disse søtsmakende surrogater for brennevin.

I stedet for samlagets lokaler oppstår det smughuler hvor den personlige frihet verner og hvor de drikkende uten all kontroll tilfredsstiller sitt begjær for sterke drikker. I de siste 3 år har det derfor reist seg en opinion av forstandige, framsynte menn og kvinner mot samlagenes nedleggelse.”

Urdahl viser til den stadige økning i avstemningsresultater for opprettholdelse og opprettelse av samlag. Han mener denne opinionen er et utslag av overbevisningen om at samlagenes nedleggelse ikke har bidratt til edruelighetens fremme og at det ”så lenge en overveiende del av folket ennå vil ha brennevin, er det langt å foretrekke å ha en ordnet og kontrollert brennevinshandel enn den som ad ulovlig vei kommer istedenfor.”

Urdahl legger kraft bak følgende argument: ”Så lenge den enkelte har rett til å fortære brennevin eller andre berusende drikker, så lenge har han også rett til å skaffe seg dem i hvilken som helst mengde og form.”

Han argumenterer videre slik:

”Kan han eller hun ikke skaffe seg brennevin, nøyer man seg med øl og vin, som det er lovlig nok adgang til. Ja, selv den usleste laddevin forsmås ikke; endog Eau’de Cologne, politur og denaturert sprit blir brukbar. [...] Kan han eller hun ikke drikke sitt brennevin på et samlag, drikkes det i egne eller andres hjem, hvor frihetsretten finnes og hvorved hjemmene mer enn noen gang før omskapes til drikkebuler.”

I følgende argument gir han seg inn på et viktig forhold, men ei kanskje uheldig nedvurdering:

”Kvinnene, som ved disse folkeavstemningene for første gang i vårt land har fått offentlig stemmerett, er lett bevegelige og lytter til alle framstillinger som brukes for å framkalle stemning mot samlagene.”

For første gang ser man så at noen argumenterer direkte mot argumentene for nedstemming av samlagene og viser til uttalelse fra biskop, presteskap og samtlige medhjelpere i Kristiansand som sier det slik:

”Spørsmålet ”samlag eller ikke samlag” har ikke noe med kristendommen å gjøre. Den som stemmer for opprettholdelse av samlaget i overbevisning om at opphevelsen av samlagsordningen vil gjøre drikkeondet og dets følger verre og farligere, kan være en like god kristen som den som stemmer for samlagets nedleggelse i den tro at han eller hun derved fremmer edruelighetens sak.”

Følgende påstand er et hovedpoeng for Urdahl, men var trolig vanskelig å hente bifall for i det daværende kristne lekmannsmiljø: ”Guds bud eller hans ord hjemler oss ingen rett til å framtvinge en forbudslov, for den ville være et brudd mot den kristelige frihet.”

Urdahl klargjør sin personlige posisjon i spørsmålene: ”Min interesse for totalavholdsbevegelsen er like usvekket. Men jeg fastholder at en kristen har rett til å bruke og rett til å la det være. Samvittigheten må være vår dommer. Det er kun misbruket som er forbudt.”

Etter at den nye Kommunebrygga var ferdig midt i 1890-årene, begynte flere av de lokale rutebåtene å legge til der. Når disse kom, slik som dampskipet "Lister" her, var det folksomt på brygga. Kanskje var det bestillinger fra andre byer å hente. Bildet er fra 1912. (Mbi)

Han imøtegår også et annet mye brukt argument for å få nei-stemmer ved samlagsstriden. Det er *”at man fraskriver enhver som stemmer mot samlaget, ansvaret for følgene dersom de blir verre med hensyn til edruelighet etter samlagets nedleggelse”*.

Urdahl mener dette er en falsk og uberettiget påstand eller forklaring av den stemmeberettigtes plikt. Han mener selv at de som stemmer mot samlag, har et større ansvar for følgene av stemmegivningen dersom de gjør det uten å lytte til de mange advarende røster som hever seg fra forstandige og tenkende menn og kvinner.

Stevelin Urdahls uttalte kongstanke er dermed:

”Den eneste, men også sikreste vei til å innskrenke og muligens med tiden å avskaffe så vel brennevin som all handel med berusende drikker, er ad overbevisningens vei og ved eksempel å vise at man ikke bare kan unnvære bruken av slike nytelsesmidler, men at de er aldeles unødvendige for livets opphold og at man befinner seg mye bedre uten dem enn med dem. [...] Ved tvangslover og forbud av selv et lite flertall, oppdrar man ikke drikkens velyndere og forsvarere til edruelighet.”

Fra sin bopel i Asker langt utenfor Mandal retter Urdahl til slutt følgende henstilling:

”Til avholdsfolket i Mandal vil jeg derfor rette den innstendigste og vennligste bønn om rolig å fortsette det hittidige avholdsarbeid med å påvirke medmennesker og se tiden an hvordan den nåværende brennevinslov med sine innskrenkninger og bestemmelser for samlagene virker i de kommende år. [...] Jeg har det håp at avholdsfolket i Mandal må ha fått en klar forståelse av at det ikke vil være til edruelighetens fremme å forsøke på og muligens ved hensynsløs agitasjon til og med å oppnå å få samlaget nedstemt.”

Parallelt med at avholdsfolket innhentet uttalelser om samlagene fra kommunene i distriktet, innhentet Urdahl uttalelser fra politikamre i byer hvor samlaget ble nedstemt i 1895 og 1896 med følgende spørsmål:

*”1. Forholdet mellom arresterte for drukkenskap i 1897 og foregående år,
2. Om brennevinssamlagets nedleggelse har hatt sin tilsiktete virkning, dvs. edruelighetens fremme, eller om det har vist seg at resultatet er i motsatt retning.”*

Det kom ikke svar fra Risør. Fra Farsund ble meldt følgende: *”Jeg har inntrykk av at samlagets nedleggelse ikke har hatt den tilsiktete virkning på edruelighetens fremme, idet brennevin i forholdsvis store mengder forskrives fra andre byer eller av de mindre velhavende erstattes ved nytelsen av billig vin.”*

Det ble påpekt at oversikten over arresterte for drukkenskap som viser en fallende tendens, må anses som en tilfeldighet.¹²⁴

I Amtstidende for 2. mars er tilbakemeldinger fra flere byer hvor samlaget er nedstemt. Fra Gjøvik rapporteres at antallet arresterte for drukkenskap er økt, men at strengere politivedtekter kan være noe av årsaken. Det heter imidlertid: *”Den alminnelige mening er visstnok den at samlagets nedleggelse snarere har vist seg å virke skadelig enn gagnlig. Jeg skulle – etter det kjennskap jeg tror å ha til forholdene – være tilbøyelig til å anta at det, så snart det blir anledning, vil bli gått i gang igjen med å få samlaget opprettet.”*

Fra politimesteren i Namsos ble det bl.a. referert følgende:

”Hvorvidt nedvoteringen av samlaget i det hele tatt har bidratt til edruelighetens fremme, er ikke et så enkelt spørsmål å besvare, særlig etter så kort tid.[...] Det rekvireres nå alminnelig fra utlandet og sydlige byer hva som før ble anskaffet i Namsos, hvorved varen også fordyres, samt overdreven og utidig drikking også av og til foregår.”

Fra Skien heter det på samme måte: *”Drukkenskapen her i byen kan ikke sies å være avtatt etter at samlagets drift er opphørt.[...] Salg av dårlig vin er visstnok tiltatt.”*

Tabell viser at tallet på arrestasjoner for drukkenskap er økt merkbart. På samme måte kunne politi-

mesteren i Tønsberg rapportere om en svak nedgang i arrestasjoner. Derimot kunne driftsbestyreren på jernbanestasjonen melde at tallet på arrestasjoner ville bli betydelig redusert dersom man kunne få slutt på laddevinstrafikken. Således var vinhandlerne der blitt enige om ikke å føre portvin, sherry eller sherry-punch av dårligere kvalitet enn til åtti øre pr. flaske.

Av Ålesund politikammers statistikk er det ikke mulig å se om drukkenskapen er blitt verre eller bedre. Man mener der at samlagets nedleggelse ikke har økt drikkestrafikken og heller ikke avtatt. Men sikkert var det at *"graden av beruselse har tiltatt, en omstendighet som vel kommer av de moderne drikkesorters ondartede karakter"*. Man mente trolig laddevinen.

Fra Lillesand politikammer innhentet Urdahl en uttalelse som nok falt i smak. Tallet på arresterte for drukkenskap var økt betydelig etter nedstemming av samlaget. Politibetjent N. N. ga følgende vurdering og uttalelse: *"Med hensyn til brennevinssamlagets nedleggelse finner jeg at det ikke har hatt sin tilsiktede virkning da edruelighetens fremme er gått i motsatt retning. På tross av at jeg selv er totalist, finner jeg, og tror jeg bestemt at det hadde vært mye bedre å ha brennevinssamlag."*

I Amtstidende for 4. mars er flere tilbakemeldinger om edruelighet fra byer med nedstemt samlag. Fra Sogndal melder lensmannen om ganske upåklagelig edruelighet. *"Noen vesentlig slik forandring er heller ikke lett å påvise idet samlaget er avløst av et utsalgssted og et utskjenkingssted for øl og vin."* Fra Molde politikammer blir meldt at den tilsiktede virkning av nedleggelse dessverre er gått i den motsatte retning. Også fra Stavanger politikammer blir det meldt at erfaringen mener å gå i motsatt retning av den ønskede. Fra fogden i Jarlsberg blir meldt at edrueligheten blant de fastboende antas å være omtrent den samme som før samlaget ble nedlagt.

7. mars er flere tilbakemeldinger om edruelighet fra byer med nedstemt samlag. Fra Arendals politikammer blir det meldt om markant økning i antall arrestasjoner for uorden i forbindelse med drukkenskap. Fra Breviks politikammer blir det meldt om en klar motsatt tendens. Fra Grimstad blir det

meldt om markert økning i tallet på arrestasjoner for drukkenskap etter nedleggelse av samlaget.

Mange av tilfellene det ble referert til, viste en forverring av drikke- og ordensforholdene etter opphør av brennevinssamlag. Men tendensen var ikke entydig.

Redaktøren i Amtstidende registrerte nok klart den store skriveaktiviteten blant samlagsstormerne i forhold til samlagstilhengerne. I avisen for 4. mars rykket den således inn en artikkel fra "Ørebladet" hvor deres representant har latt biskop Anton Kristian Bang (1840-1913) uttale seg om samlagsavstemningen og forbudsspørsmålet mer generelt. "Ørebladet" (1891-1924) var dagsavis i Kristiania og representerte en krets av "yngre konservative".¹²⁵ Bang var en av de mest markante skikkelsene i Den norske kirke i tiårene rundt 1900. Han var professor i teologi og ble i 1893 utnevnt til kirkestatsråd i Emil Stangs annen regjering. Hans eget motiv for å gå inn i den var hensynet til unionen med Sverige, noe som også hang sammen med hans vennskap med Oscar 2. Da regjeringen gikk av i 1895, hadde stortingsflertallet som straff inndratt midlene til hans professorat. I 1896 ble han utnevnt til biskop i Kristiania og prekte under kroningen av kong Haakon 7. i Nidarosdomen. Bang representerte en merkelig blanding av folkelighet, konservatisme og kulturinteresse som ble holdt sammen av sterk selvbevissthet.¹²⁶

I artikkelen blir biskop Bang betegnet som kirkens høyeste autoritet. Bang uttalte å ha sympati med avholdsbevegelsen og hadde støttet den personlig ved å holde foredrag om kulturelle emner i en avholdslosje. Han anerkjente med takknemlighet de gode frukter som bevegelsen har båret. Han mente likevel at totalt avhold ikke er det moralsk fullkomne standpunkt:

"Det er tvert imot et nødvendig begynnerstandpunkt for de mange som ikke har moralsk kraft til å overholde de etiske måteholdsregler.

[...]

Den fribårne kristelige manns standpunkt er det som uttrykkes i apostelens: Alt er eders.

[...]

Det må energisk protesteres mot å gjøre totalavhold til kristelig plikt. Å bringe inn andre religiøse motiver her enn hensynet til alminnelig nestekjærlighet, forekommer meg å være utilstedeilig. Dersom man stempler nytelsen av vin som like fram synd i seg selv, vil det føre til hva man virkelig har sett i Amerika, at totalistene likefram ikke har villet motta nattverdens sakrament slik som den foreligger i stifterens egen form. Det er til og med gått så vidt at de har produsert egne bibelutgaver hvor skriftens uttalelser om vin simpelthen er strøket ut.

[...]

Når arbeidet med å fremme folkets edruelighet fra totalistenes side tar form av krav om å etablere et absolutt forbud mot salg av rusdrikker, tror jeg det er et stort feilgrep. Det lar seg ikke gjøre med bruk av tvang å få en hel nasjon verken edruelig eller totalavholdende.

Vi får nøye oss med – ved alle midler som står til vår rådighet – å arbeide for å heve og løfte nasjonen litt etter litt i moralsk henseende, slik at det rette avhold kan komme innenfra som følge av virkelig indre framskritt på religionens, moralens og kulturens område. Vi får finne oss i at enhver vekst må ha sin tid.

[...]

Med tvangsbestemmelsene kan man visst nok i noen grad hemme nytelsen av ett eller flere rusmidler, men hemme dрукkenskapen kan man ikke.”

Han slutter seg fullt ut til uttalelsen som i sin tid kom fra Kristiansands geistlighet med den slagferdige og stridslystne debattanten biskop Johan Christian Heuch (1838–1904)¹²⁷ i spissen, nemlig:

”Det spørsmål det her gjelder, kan ikke besvares ut fra en prinsipiell religiøs betraktning, men må avgjøres med samfunnsmessige hensyn for øye, - slik at man kan være like god kristen enten man er med eller mot, når det gjelder arbeidet for å drive forbud gjennom.”

I Amtstidende for 7. mars har avisen et klipp fra avisen ”Fredrikstad Tilskuer” hvor det påpekes at det dessverre ikke ser ut til at samlagets nedleggelse i Fredrikstad har medført at brennevinsdrikkingen er

blitt mindre. ”Nå drikkes brennevinet i flaskevis, og så drikkes det så mye mer om gangen i hjemmene. Samtidig har laddevinen vunnet terreng.” Notisen i Amtstidende kan tolkes som et bevisst mottrekk i avisen for å balansere innleggene for og mot. Amtstidende siterer Fredrikstad Tilskuer på følgende: ”Arbeidet for edruelighetens fremme bør skje på annen måte enn ved samlagsnedstemming.” På slutten blir det vist til at ”Fredriksstad Blad”¹²⁸ redigeres av en avholdsmann. (Men det var den konservative ”Fredrikstad Tilskuer” notisen var hentet fra.)

Det er tydelig at menneskene i tiden la merke til at det så langt stort sett hadde vært leserinnlegg mot samlag. I avisen for 9. mars finner ”e.” tiden inne til følgende advarende notis om samlagsavstemningen:

”Om noen dager skal samlagets skjebne avgjøres her i vår by. Hovedmengden av innleggene som har vært framført i begge stedets aviser, har vært for nedstemming. Og når det hittil ikke har reist seg mange røster fra samlagsvennernes side, ser det ut som om disse helt har gitt opp håpet om å se samlaget bli stående.

Det skal innrømmes at avholdsfolket har vektige argumenter å føre i marken. Men som i enhver agitasjon for en sak, framføres bare sakens ene side. For også denne saken har en bakside som det kan være bra å se litt på. Nå er det jo rikelig erfaring fra andre steder av landet hvor samlagene er nedstemt, og hvordan denne foranstaltning har virket. Nesten uten unntak har det virket aldeles motsatt av forutsetningen.”

Innsender viser til at drikkeriet har tiltatt. Det har tatt andre former med et sørgelig oppsving av laddevinsdrikk. Han mener at denne drikken vil få et ”uhyre oppsving” dersom samlaget blir nedstemt og ytrer:

”Meg forekommer det – når ondet ikke helt kan rykkes opp med roten – bedre å ha en i lyset arbeidende og strengt kontrollert brennevinshandel enn mange lumske fallgruver hvor laddevinsflommen flyter ukontrollert ut blant folk fra.

Jeg mener at brennevin er et onde for mange mennesker som ikke kan styre sine lyster. Men av to onder velger forstandige mennesker det minste. Og det minste av to onder er i dette tilfellet sannelig det velstyrte brennevinssamlaget vi har her i byen. [...]

Han legger Urdahls opplysninger til grunn for påstanden om at samlaget har bidratt mye til å minske drikkingen i byen og vil fortsette med det.

Han fortsetter:

"Jeg vil herved ikke forsvare brennevinsdrikk som sådan. Men hva jeg vil framholde, er den hemmende virksomhet som samlaget utfolder. Når vi nå altså ser at nedstemming ikke formynsker drikkeondet, men tvert imot forverrer det, turde det også være verd å se litt på den økonomiske side av saken og spørre: "Har vi råd til å nedstemme samlaget?" Jeg ville ubetinget ha svart ja dersom vi derved fikk mindre drikking. For da ville vi tjene inn mer enn vi tapte i skatter og andre inntekter ved at vi kunne spare på bruk av penger til vin og brennevin.

Men når vi nå bare bruker de samme, ja kanskje flere penger til vin og brennevin etter nedstemming av samlaget, så sparer vi ikke noe på den kanten, men taper inntektene som kommer så mange til gode.[...]"

Innsenderen nevner også påstanden om at hvis samlaget blir nedstemt, vil en meget stor del av samlagets handel gå til Kristiansand hvor samlaget står. Han mener ethvert tenkende menneske må svare nei på spørsmålet om Mandal har råd til det:

"Med de gode forbindelser mellom byene, er det en lett sak å skaffe seg brennevin både fra Kristiansand og Kristiania.

Vi sparer altså intet ved å stemme ned samlaget, men taper mye og får et verre drikkeonde i laddevinen."

Innsenderen presenterer videre utsiktene for skatteøret i Mandal. Han mener det kan komme til å øke

fra ca. 15 % til 20 % av inntekten. Da følger følgende problem som ikke tidligere er poengtert så sterkt:

"Er det nå tenkelig at de av byens borgere som på noen måte kan flytte ut, vil finne seg i å betale 1/5 av sin inntekt i skatt? Ganske sikkert ikke. Og det er flere – særlig eldre skatteborgere – som lett kan flytte ut, og som da trolig vil gjøre det. Når det skjer, vil skatten bli likefram umulig og byen kanskje gå sin oppløsning i møte."

I innsenders argumentasjon ligger de positive mulighetene med nedstemming ikke langt bak slik som her:

"Hvis Mandal var en fremadgående by, ville nok en nedstemming av samlaget kunne tåles uten nye følelige byrder. Men da byen heller er i tilbakegang, kan man ikke vente at den noensinne vil komme seg ved stadig å legge nye skattebyrder på næringslivet. Det er dog næringslivet som er byens livsnerve, og når den svekkes, går det tilbake."

Dette er kjent argumentasjon opp til dags dato.

I innlegget som skal balansere i behandlingen av to onder, gir han følgende konklusjon: *"Av to onder tar vi det minste, og det er å beholde samlaget."*

I samme nummer følger nok et innlegg for å beholde samlaget. Under overskriften "Samlagsavstemningen" innledes det med en lovprisning av Mandals samlag:

"Denne institusjon som i sin tid ble stiftet av forsiktede, sindige og hederlige folk, ble stiftet for å være en motarbeider av drukkenskap – en institusjon som over alt i landet, og ikke minst her i Mandal – sett med nøkterne og kalkulerende øyne – har utrettet overmåte mye godt – denne institusjon skal også her forsøkes bortryddet.

Selv om man ikke på noen måte kan anklage samlaget for at det noensinne har hatt annen tanke enn hva det er i edruelighetens tjeneste, så er det likevel en hop av uvitende blinde mennesker som for enhver pris vil ha samlaget vekk.

Det nytter ikke å forklare dem at brennevinet innføres fra utlandet til private nå mer enn noen sinne. Det nytter ikke å henviser til våre autoriteters embetsmessige meddelelser om at det er flere arrestasjoner og mer dрукkenskap nå enn før, ikke heller til den norske regjeringens offentlige statistikk. Nei, de utsendte predikanter fra avholdskontoret har simpelthen ved intetsigende snakk, å benekte korrekte meddelelser og preke om den ulykkelige dranker og hans hjem som om samlagets mål var å utbre det, istedenfor hva det er og har vist seg å være, en motarbeider og innskrenkning av dрукkenskap.

Det må og skal protesteres mot slik trafikk og mot måten som disse totalpredikanter behandler og omtaler folk med andre meninger om den beste måte å fremme edrueligheten på, selv om disse ikke er totalister.”

Dette viser at innsender er fra Mandal og at samlagsforkjemperne opplever en stor og selvbevisst kraft i samlagsmotstanderne og deres energiske framgangsmåte. Innsender finner grunn til å minne om følgende:

”Det er enhver hederlig manns plikt etter overbevisning og evne å være med på å rense sitt samfunn, - søke å hive ut lasten og skape hyggelige hjem i stedet.

Men det ser ikke ut til at våre totalister skal bidra til det når de i sin fanatiske framgangsmåte, ikke ser til høyre eller til venstre, ikke innseende klartalende alvorlige kjensgjerninger, kun stirrende på det ene punkt, samlaget, til syvende og sist renner sine horn så grundig fast at utenforstående fornuftige folk må se til å redde situasjonen.”

Han viser til at biskop Heuch, mange andre prester og nylig biskop Bang, har uttalt seg mot tvang i synet på avholdssaken, men for den personlige frie overbevisning. Biskop Bang går så langt som å advare mot avholdsfanatismen siden den skal ha vist seg å redusere søkningen til kirken.

”Dette er ikke spor av underlig. For i den daglige omgang med totalister treffer man så mye av åndens hovmod og så lite av ekte barmhjertige følelser og gjerninger, at hr. biskopens iakttagelser nok har grunn under føttene.

[...]

Den gamle prektige avholdsmann S. Urdahl sen. har vært utrettelig med statistikk og andre bevis for å få rettet på den gale kursen som totalstyret har antatt.

Men hans bunker av bevis nytter ikke mot fanatismen. Frukten av hans arbeid har visst bare vært mistenkeliggjørelse – sjelden anerkjennelse av hans varme iver og arbeid for edruelighetens fremme.”

Innsender ønsket å få trykket Urdahls artikkel om følgene av brennevinssamlagets nedleggelse i neste nummer.¹²⁹

Var samlagstilhengerne usikre på om Urdahl ville trekke nok folk til to foredrag?

I Amtstidende for 11. mars følger således Stevelin Urdahls artikkel kalt ”Følgene av brennevinssamlagets nedleggelse”. I artikkelen er resultater av hans spørsmål til kommuner med nedlagte samlag. Slike resultater har vi referert ovenfor.

I samme avis er "Følgene av samlagsavstemningen" referert fra høyreavisen Fredrikstad Tilskuer. Der spiller man på kjente argumenter:

"Blir samlaget nedstemt, vil ganske visst vår by ikke bli noen unntakelse, men som andre steder: Forverring av edrueligheten, større skatter og ganske sikkert en utvidelse av smugghandelen. Samlagets nedleggelse vil med andre ord si en ulykke for byen vår."

I avisen for 11. mars er også en annonse for foredrag med Stevelin Urdahl på Bedehuset "14. og muligens 15. mars" i anledning samlagsavstemningen. Den gir fri adgang for alle stemmeberettigede og med mulighet for diskusjon etterpå. Foredraget kan oppfattes som å skulle gi en motvekt til foredragsserien til Elisabeth Edland tidligere. Det ubestemte tidspunktet kan tyde på at man var usikre på hvor stor interesse foredragene ville ha. Dette er vel å merke mindre enn ei uke før avstemningen. Annonseren blir gjentatt i avisen for 14. mars da avisen kom ut med dobbeltnummer, altså to ganger 4 sider.

I Amtstidende for 14. mars er leserinnlegg med tittel "Samslag eller ikke samlag?" Innsender peker på hva følgene av en nedleggelse vil bli, men har sett seg lei av hvordan debatten har utviklet seg:

"Og hva vi først og fremst vil betone, er at spørsmålet er av praktisk natur, et samfunnsspørsmål som ikke har noe spesielt med politikk eller religion å gjøre. Vi vil skarpt framheve dette da det både i skrift og tale fra enkelte hold drives et skammelig misbruk i den retning."

Debattanten mener at samlagene har svart til sin hensikt, nemlig å innskrenke bruken og særlig misbruket av berusende drikker. Han viser til at forbruket (salget) i Mandal er sunket med 50 % siden starten med samlag i 1874. Han stiller seg derfor spørsmålet:

"Når det altså viser seg at man ad den naturlige utviklings vei stevner så godt mot målet, er det da noen fornuftig grunn til å gripe forstyrrende inn og med et slag

ødelegge et gjennom årrekker prøvd og skarpt kontrollert system som har så mange fordeler framfor den private bedrift?"

Søknad om tildeling fra samlagets overskudd måtte være begrunnet. Tildelinger av overskuddet var et mye brukt argument for opprettholdelse av samlaget.

Han stiller også spørsmålet: *"Kan noen overbevise oss om at nedstemningen av samlaget vil bidra til å fremme edrueligheten i sin alminnelighet, da skal vi øyeblikkelig stille oss i "samlagsstormernes" rekke, til tross for at det er så mye i kampmåten som byr oss imot."*

Innsender mener man må gå varsomt fram i saken, for ellers kan et påregnet framskritt bli et bedøvende tilbakeskritt: *"Det vil nok dessverre gå som med kjerringen som satte seg på grytelokket for å holde dampen av vannet i gryten. Hensikten var god, men hun brente seg!"*

I samme avisutgave er annonse fra Mandals samlag for brennevinshandel om ekstraordinær generalforsamling for valg av to menn blant aksjonærene som sammen med bestyrelsen skal avgjøre innstilling om anvendelse av overskuddet for året før. Tidspunktet fantes trolig beleilig til like før samlagsavstemningen å markere disse midlene som et gode med samlaget.

I avisen for 16. mars er dens egen omtale av "Samlagsmøtet tirsdag aften". Urdahl mener folk må

ha anledning til å stemme samlaget ned der hvor det er et stort misbruk. Men bare på slike steder. Han sier:

"[...] totalistene forsøker å innføre fullstendig forbud. Men dette er for tidlig. Folk er ennå ikke modne til det. De vil ha brennevin. Vi som vil opprettholde samlaget, ønsker også å hemme drikkeondet slik som de andre. Uenigheten gjelder bare middelet. Avholdsfolket sier: "Alle har en plikt til å nedstemme samlaget." Jeg vil bestemt protestere mot det, for man blir ikke kvitt drikkeondet med det. Erfaring taler i motsatt retning. [...]"

Han viser i kjent stil til statistikker i innland og utland. Amtstidende konkluderer:

"[...] Ved denne statistikk som taleren forklarte vidløftig, har han bevist at brennevinsforbruket etter samlagenes nedstemning langt fra å ha avtatt tvert imot har tiltatt. Men da er nedstemningens fornuftige grunnlag ikke til stede. Brennevinsforbruket har ikke avtatt, ølet har tiltatt, og vinflommen er storartet. Brennevinssamlagene har derimot ubestridelig virket fremmede for edrueligheten. Dette har vært erkjent fra totalistenes side. Og utlendinger som har studert dette systemet, har rost det. [...]
Taleren tør trygt forutsi smughandel i Mandal om samlaget nedstemmes. Så ærlig er ikke hele handelsstanden at ikke en eneste ville forsøke å selge i smug."

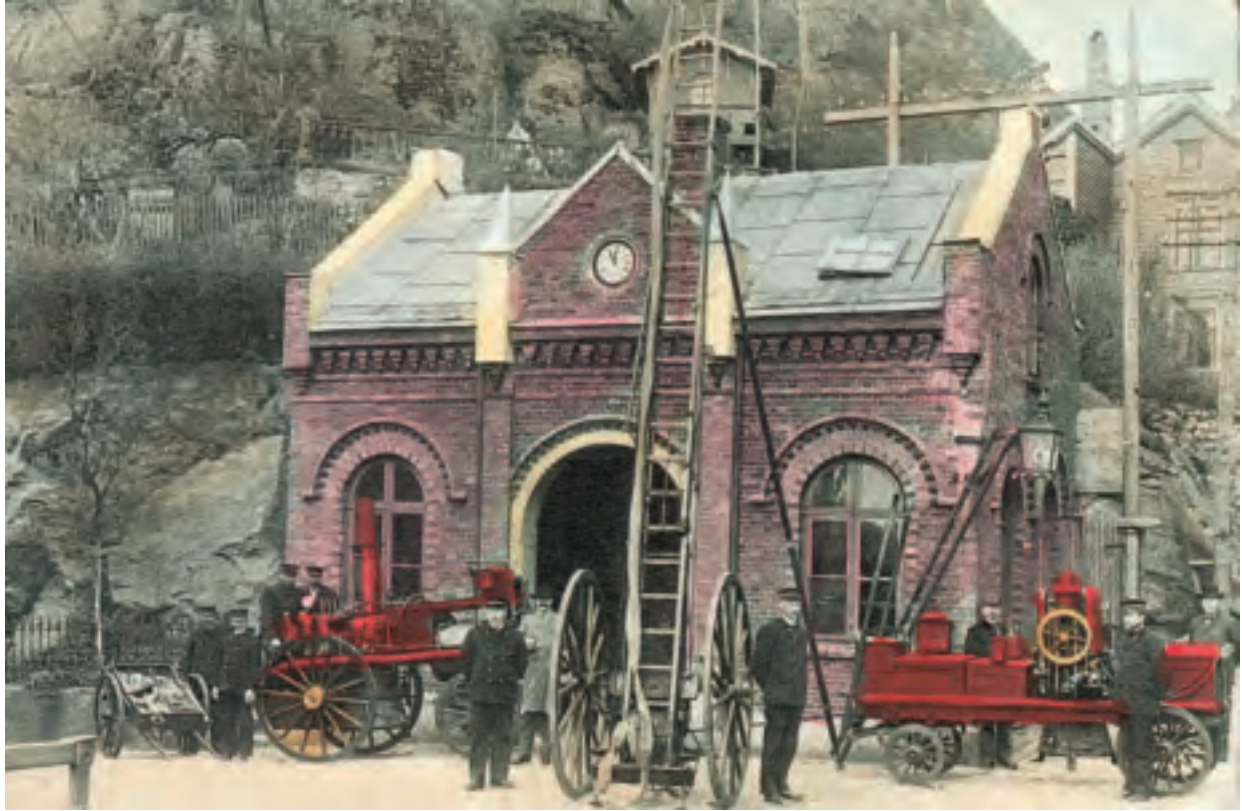
Sakfører Jens Kraft (ordføreren) dirigerte diskusjonen etterpå. Det blir referert at totalist Laurits Nilsen spilte på sine morsomheter (på Urdahls bekostning) til publikums store fornøyelse. Dette viser at det var flere samlagsmotstandere til stede. Nilsen minnet om at samlagets beståen ikke var avhengig av pengenes makt, men bare av "jaer". Derfor ville han tilrå at alle stemte: "nei sier nei". En kjøpmann tilbakeviste Urdahls påstander om smughandelen. Kjøpmannen spurte om Urdahl som medlem av Det blå bånd, har til regel at man kan selge, skjenke og by andre, men

bare ikke må drikke selv. Dette bekreftet Urdahl. Lærer og totalist Morten Løvdal talte strategisk nok også til kjøpmennenes forsvar. Til å etterforske evt. smughandel hadde byen en konstabel "som var liten, men god". Derimot var Ansgar Wathne ikke redd for ansvaret som han påtok seg ved å opprettholde samlaget: "Tørsten etter brennevin var som en bekk. Man kunne demme den opp. Men demningen ville bryte, og da ble ulykken verst."

På samlagsmøtet dagen etter imøtegikk Urdahl først Laurits Nilsens uttalelser fra første møte og kritiserte hans opptreden som ikke var sømmelig på et slikt sted (i Bedehuset). Han var fortsatt redd for smughandelen og fryktet at hus- eller hjemmedrikkingen ville tilta etter nedleggelse av samlaget. Til slutt sa han noen ord til kvinnene: "at de endelig vil la seg lede av fornuften". Flere hadde innlegg i diskusjonen som fulgte. Mest viktig var trolig innlegget til Laurits Nilsen som fastholdt at de som ikke stemte mot samlaget, var brennevinshandlere. Og han advarte mot at noen ville gå inn i evigheten som brennevinshandler.¹³⁰

Mandals konstabler ca. 1895. De hadde ansvar for både brannsløkking og polititjeneste. Sittende fra venstre: Nils Andreas Spetland, Ola Mindrebø, Elias Nilsen og Eivind Stoveland. Stående: Thore Øslebø, Syvert Kristensen, Ola Svinagel og Andreas Wilhelmsen som var maskinist på dampsprøyta. (Mandal brannstasjon)

Konstabelbygningen (brannvakta) på bildet fra 1907 ble bygd i 1860-årene. Midler til uret i bygningen ble bevilget fra overskuddet i Mandals brennevinsamlag. Da brannvesenet fikk bil, ble det i 1929 bygd en ny etasje og satt inn to kjøreporter i bygningen. (Foto: Signe Leschbrandt. MK)

I samme nummer er et langt leserinnlegg med tittel "Samlagskampen" hentet fra den konservative avisen Christianssands Tidende¹³¹. Der står bl.a.:

"Der er ikke bare fra nåtiden og fra vårt land det lyder advarende røster mot en alt for hensynsløs pågåenhet overfor brennevinet.

Det engelske ukeskriftet Spectator¹³² anser således forbud mot alle sterke drikker som ugjennomførlig og utilrådelig. Ukeskriftet anbefaler statsmonopol på sprit, slik at det offentlige kan kontrollere varenes beskaffenhet og sørge for at varene blir så kostbare som mulig – når det ikke går så vidt at smugbrenning derved direkte framtvinges."

Det vises i samme artikkel til uttalelse fra legevitenskapelig hold:

"Allerede nå er det tilstrekkelig erfaring fra andre byer om at man ikke ved å nedvotere samlaget kan hindre misbruk av berusende drikker. Tvert imot synes det som om dрукenskap og derav følgende onder opptrer i mer både moral- og helsenedbrytende former nettopp på de steder hvor samlagene er falt. Man erindrer bare hvordan den motbydelige laddevintrafikk har tatt rivende fart siden kampen mot samlagene begynte – for ikke å tale om "politur", "skåp", "naftatoddy" osv. – Jeg vil ikke være med på å skaffe slike rusdrikker utbredelse. Men det tror jeg at jeg gjør hvis jeg stemmer samlaget ned. [...]

Samme lege siterer deretter avdøde professor Winjes ord under en forelesning: "Vi eier ikke noe bedre febermedsettende middel enn alkohol" og finner det derfor av stor betryggelse fra legene at det finnes et sted "hvor utsalg av sprit står under offentlig kontroll", hvor altså legene har garanti for at varen som utleveres til pasientene, er ren og god.

Deretter tilføyer nevnte lege: "Sykekonjakken som hentes på apoteket, må leveres etter resept og nødvendigvis falle mye mer kostbar enn på samlaget. Dermed blir den vanskeligere å skaffe pasientene som kanskje trenger den mest.
[...]

La oss først arbeide for å beholde i vår by et hovedutsalg for brennevin som står under offentlig kontroll og som er forpliktet til av sin inntekt å gi byen vederlag fordi det får lov til å eksistere – så kan vi senere rekke totalistene hånden til et ærlig samarbeid for å fjerne ulempene ved salg av sprit, nedleggelse av utsalgssteder, diskedrikken osv. Derved gjør vi avholds- og måteholdsarbeidet en større tjeneste enn ved å stemme samlaget ned."

Det var særlig disse linjene innsender ville henlede lezers oppmerksomhet på. Han mener avholdsfolket har et ansvar for nettopp ved sin framferd ikke å åpne dørene for brennevinets avløser, nemlig laddevin og den billige, men sterke naturvinen. Dermed flyttes også drikkingen fra de kontrollerte utskjenkestedene til hjemmene hvor det drikkes foran øynene til barn og umyndige. Det kan videre føre til smugbrenning og forakt for lovene:

"Det begynner igjen å bli et karstykke å kunne narre tollvesenet. [...] Det er på tide, på høy tid, at avholdsfolket tar rev i seilene. Skjer ikke det snart, vil de ha forspilt et femtiårig velsignelsesrikt arbeid og ført det dit hen at det må opptas fra grunnen av og under forhold som tør være vanskeligere enn de var da måteholds- og avholdsmenn begynte sin gjerning første gang.[...]"

Han henvender seg ikke til dem som er fast bestemt på å stemme ned samlaget, men til dem som er i tvil med følgende:

"Gå ikke hen og anstill et tvilsomt eksperiment i den tro at det kanskje kan gå bedre her enn andre steder.

[...]

Avstemningen som foregår mandag 20., er ikke avgjørende for alle tider. Om 5 år skal det igjen være avstemning over spørsmålet: Samlag eller ikke samlag. Da vil det være innvunnet ytterligere erfaring fra andre steder. Da kan det være lettere å ta standpunkt."

Innsender prøver å få velgerne til å utsette avgjørelsen i spørsmålet om nedleggelse av samlaget. Han viser videre til hvor enkelt disse kan forholde seg ved avstemningen og ikke la seg presse av samlagsmotstanderne:

"Samlagsstormernes agenter går nå omkring og sier at alle må gå og stemme. Vi forstår ikke hvorfor de sprer denne usannhet, men de må jo ha en hensikt med det. Sannheten er jo den at den som vil stemme for nedleggelse av samlaget, han (eller hun) må møte fram og stemme.

Den, derimot, som ønsker at samlaget skal bli stående, fordi han (eller hun) tror at det virker til gagn for kommunen, eller den som ikke vil være med på å nedvotere det fordi han (eller hun) ikke er sikker på at en slik nedvotering vil være til gagn for kommunen, kan helt rolig bli sittende hjemme."¹³³

I samme nummer er innsendt artikkel merket "g." I motsetning til flere av innleggene fra samlagsstormere og samlagstilhengere, er denne relativt nyansert og avveid. Han mener fanatismen og sammenblandingen av avholdssaken med salighetssaken er feil og ikke egnet til å vekke sympati for en sak som er god i seg selv. Selv er han ingen tilbeder av berusende drikker, men heller ikke tilhenger av forbud og tvangslover som frister til omgåelse:

"Det er dessverre nok en gang slik at menneskenaturen har trang til stimulanter i en eller annen form. Og blant de mange fins også slike som i sin virkning og sine følger kan avstedkomme større onde og være vanskeligere for det enkelte individ å beseire enn othylalkohol (etylalkohol = vanlig alkohol)¹³⁴ og dermed beslektede drikker."

Han ser for seg at totalistenes plan er å først fjerne brennevinssamlagene for så å utdrive den ”demon som fra samme hold og så smakfullt også er kalt for ”brennevinsdjevelen” – naturligvis sammen med alle dens beslektede følgesvenner.

Tror man kanskje dermed at verden er kureret for overtredelse av Guds bud med hensyn til bruk og misbruk av hva han har gitt oss. Fri oss dog fra sju onde ånder, ”verre enn den første!”

Han mener at den moderne vitenskapen vil være i stand til å lage nye former for rusmidler: ”Om det så skulle fattes noe av hva man i daglig tale kaller for en ”oppstiver”, så ber man en kjemiker gå seg til hånde.”

Selv regner han med at det er fallgruver og anstøtsstener som har sitt utspring i menneskets egen barm og at kampen mot disse vil måtte føres til ”dagens ende”. Om vitenskapen mener han:

”Den sannhetssøkende granskning, av hvilken som helst type, er av guddommelig opprinnelse og står som sådan i samsvar med hva mennesket har fått i oppgave, underlegge seg naturen og gjøre seg til herre over den. [...] Gud har ikke villet beskjære mennesket dets frie vilje, selv om det ligger nær å anta at han som det altseende, allvitende vesen jo nok på forhånd måtte vite hva utfallet ville bli den gang han satte mennesket i paradiset. Ved siden av denne gaven, som er det ypperste eie, er det på bunnen av menneskesjelen lagt et angerens frø. Og dette er da igjen et trinn på stigen som fører opp til forsoning for den falne menneskehet!”¹³⁵

I avisen for 16. mars forsøker innsender ”E.” å tilbakevise totalist og innsender ”X.” sine beregninger av skattetrykket ved ikke å ha brennevinssamlag. Han mener at stigningen er atskillig større enn hva ”X.” anfører:

”[...] tillater jeg meg å anføre at uetterretteligheten her er på hr. X’s side. Han har innlatt seg på saker og beregninger som han faktisk er ukjent med. Sikkert er

det, at hvis hr. X beregnet en offentlig ligningsliste på samme måte som han nå har beregnet i avisen, og noen da gjorde seg umaken for å se ham etter i sømmene, ville han sikkert få den tvilsomme fornøyelse å måtte ”regne det hele om igjen”.”

Uttalelsen kan tyde på at innsender ”X” regnes å være Halse og Harkmarks ordfører, Laurits Nilsen.

Amtstidende for lørdag 18. mars, den siste før avstemningen mandag 20. mars, har et klart innlegg med sterke argumenter for at mandalsfolk bør beholde samlaget. Innlegget er skrevet av en kristiansander. Det er tydelig at debattnivået er høyt og saklighetsnivået delvis noe lavere: ”Kanskje vil det vise seg at Mandals befolkning i egen gode interesse ikke lot seg dominere av fanatiske totalister hos hvem størstedelen av de ledende menn langt fra stemmer mot samlagets beståen av overbevisning for saken, men ene og alene av maktbegjær!”

Han mener at den kvinnelige delen av befolkningen kan være med på å sikre fortsettelse for samlaget ved å holde seg borte fra avstemningen. Han mener at De bør gjøre det ut fra et økonomisk perspektiv på saken: ”Nedvotering av samlaget vil ene og alene si at man påfører den arbeidende del av befolkningen større skattebyrde. Det vil siden medføre at Mandals handel, som allerede er truet av Kristiansands fingre, ytterligere vil bli lammet og ytterligere vil bli overført til nevnte sted.”

Man finner igjen kjente argumenter også fra egen samtid: ”Brennevin kan nemlig fås overalt for dem som vil ha det. Og skal det først kjøpes utenfor byen, følger det gjerne av det at annen handel også går til det nevnte sted.”

På samme måte som til alle tider også senere, var det ulike meninger om den rene alkoholpolitiske strategien:

”Det kommer nå videre til disse foreteelser de hensyn at man faktisk og beviselig ikke noe sted hvor bolag er opphørt, har sporet den aller minste bedring i rusdrikken. Tvert imot burde det blant tenkende folk i Mandal ikke være tvil om at den kontrollerte brennevinshandel i samlagsform langt er å foretrekke for den skadelige og hemmelige laddevinsdrikk.”

Samlagsbestyrer Jørgen Peter Jørgensens hus i Store Elvegata 61 t.v. for stolpen ved inngangen til Klokkerbrotet hvor Mandals brennevinnssamlags utskjenkingssted var. Fotografiet er tatt kort tid før huset ble revet i 1959. (Mbi)

I samme avis (18. mars) er også et opphetet motsvar fra samlagsbestyrer J. P. Jørgensen. Det heter innledningsvis:

"I anledning det like så rasende som smussige angrep på meg i siste følgeblad til Amtstidende skal jeg herved opplyse at jeg ikke er forfatter av artikkelen i nr. 29 som det formodentlig siktes til. Visstnok har artikkelen brukt sterke uttrykk om totalfanatismen, men ikke et eneste ord til forsvar for brennevinsdrikk. Det var kun totalistenes framgangsmåte i de siste år som skarpt ble kritisert, ikke noe annet."

Samlagsbestyreren benytter samtidig sjansen til å sparke tilbake og i overbevisning komme med følgende advarsel:

"- Når man har lest dette rå overfallet på meg, må enhver sannhetskjærlig mann og kvinne medgi at her dessverre er et hav av fanatisme til stede, som ikke lover godt for framtiden.

Hvis de "Flere" har lest nevnte artikkel på den måten at den skulle være et forsvar for brennevinsdrikk, vil jeg tilrå vedkommende å gå til sparebank eller samlag med søknad om en liten bevilgning til noen timers undervisning i norsk innenatlesning samt begrepsutvikling. Da det muligens kan være en skolemester blant de "Flere", er det full grunn til å anta at en slik bevilgning vil bli ytt da den jo således kom stedets folkeskole til gode."

Totalavholdstanken ser ut til å ha hatt god oppslutning i lærerkretser. Således var skoleinspektør Ole Johannes Riise¹³⁶ styremedlem i totalavholdsforeningen og antatt en av de "flere".¹³⁷

Fra avisens side følger denne bekreftelsen i saken: *"I følge foreviste dokumenter kan redaksjonen bevitne at hr. J. P. Jørgensen ikke er forfatter av nevnte artikkel."*¹³⁸

Tilhengerne av samlaget var ikke helt uvirksomme i avisen. I innlegget med tittel "Samlag eller ikke Samlag?" heter det bl.a. følgende:

"Som bindeledd mellom denne og vår forrige artikkel, vil vi gjenta det som var hovedtanken: Kan nedstemmingen av samlaget bidra til å fremme edrueligheten i sin alminnelighet, så la det ryke. Vi skal være med. Men hva man i disse dager har vært vitne til, har ikke på noen måte bidratt til å styrke troen på nedstemmingens saliggjørende virkninger. Hele avholdsfolket, så stort og edelt som det er, har fått en knekk som ikke er lett å lege. Det er nemlig kommet inn på fremmede baner og har tapt en stor del av sin sympati i den allmenne bevissthet som tidligere har vært avholdssakens sikreste

og beste støtte. Den glødende fanatisme som har rådet grunnen innen avholdsretser i disse dager, gir lite håp om at selv en engel fra himmelen kunne bringe folk til med ro og sindighet å overveie følgene av sine handlinger.

Er det ikke mulig å få en avholdsmann til å begripe at misbruket ikke opphever bruken. Hvor mye måtte man ikke unnvære hvis den enkeltes misbruk opphevet bruken for andre. – Det er ikke tvil om at vi innen en nær framtid vil være kommet over denne ”samfunnssykdom”. Men den må med en naturlovs nødvendighet ha sin utvikling. Og når tidens fylde i kraft av denne er kommet, vil den forsvinne av seg selv.

Men nå er saken gjort til et både religiøst og politisk spørsmål og er derved brakt inn i et galt spor.

Ole Johannes Riise var født på Jæren i 1843 og ble ansatt ved Malmø skole i 1865. I 1875 ble han lærer i Flekkefjord, men kom tilbake til Mandal som skoleinspektør i 1881. Riise var leder av folkeskolen i Mandal til 1919, samme år som han døde. Han var en aktiv totalavholdsmann og bl.a. kirkesanger og styremedlem i Mandals barnetotalforening. (MK)

Er der her i byen et så stort misbruk av alkoholholdige drikker at man kan kalle det en nødstilstand som krever en så radikal kur som nedstemming av samlaget? Etter en nokså nøyaktig beregning er vi kommet til resultatet at omsetningen som Mandals samlag har år om annet, omtrent vil utgjøre en dram i uken til hvert individ av befolkningskretsen som kan antas å hente sin forsyning fra Mandal. Er det noen som vil påstå at dette kan kalles misbruk. Misbruk fra enkelte individers side vil alltid finne sted, selv om det kom en forbudslov. La derfor utviklingen selv greie saken. Tvangsmidler har aldri vist seg å virke hellbringende verken i den ene eller annen retning. – Når nå totalistene vil nedstemming, handler de stikk mot hva sunn fornuft tilsier og tilføyer dessuten byen et økonomisk ulivssår som utvilsomt vil strekke sine virkninger langt ut i framtiden. Dette bør også komme i betraktning på mandag, når saken vil se sin avgjørelse for den kommende femårsperioden.”¹³⁹

Innlegget inneholder klare liberalistiske synspunkter om at samfunnet ordner seg selv og hører således den politiske høyresiden til.

Lister og Mandals Amtstidende ser i hele perioden før avstemningen ut til å ha gitt god plass til begge siders synspunkter. Den gikk, som nevnt, også tidlig ut med en ganske balansert vurdering av saken. I dette siste nummeret før avstemningsdagen er likevel en uthevet og tydelig notis å finne i øvre hjørne på annonsesiden. Den har overskriften ”Samlagsavstemningen”, men er ikke merket ”innsendt” og må derfor regnes som redaksjonens egen henstilling i forbindelse med valget:

”Man kan på avstemningsdagen mandag den 20. mars enten stemme ”Ja” eller la være å stemme; begge teller for samlaget. – Helst bør man sitte hjemme.”¹⁴⁰

Innleggene for opprettholdelse av Mandals samlag for brennevinshandel var i høy grad basert på Stevelin Urdahls undersøkelser og argumentasjon. Amtstidende tok også inn artikler fra andre aviser til fordel for samlag, de fleste trolig på eget initiativ. I tillegg hadde avisens redaksjon innlegg til fordel for brennevinssamlaget. Dermed var det bare ca. 5

andre debattanter og omtrent like mange innlegg for opprettholdelse av samlaget. Av disse var ett fra en uttalt kristiansander og et nødvendig motsvar fra samlagsbestyrer Jørgensen for et innlegg som han beviselig ikke hadde skrevet. Man kan lett påstå at Stevelin Urdahl i Asker tok ansvar og med energi talte og skrev samlagstilhengernes sak i Mandal. Den lokale aktiviteten med innlegg i den til en viss grad konservative Lister og Mandals Amtstidende var laber i saken. I tillegg til at avisens redaktør hadde klare avholdssympatier, delvis viste til andre aviser med avholdsredaktør og tok inn artikler som kunne virke mot opprettholdelse av samlag, viste de lokale samlagstilhengerne liten aktivitet i spaltene for saken. Totalavholdsfolket hadde dermed et betydelig overtak i samlagsdebatten.

Dette er trolig redaktør Næss sin siste oppfordring før valget.

Argumentasjonen til fordel for samlagene og til å opprettholde det i Mandal gikk i høy grad igjen fra det ene innlegget til det andre. Det gjaldt beviser på og påstander om at drikkeforholdene var betydelig forbedret i årene med brennevinssamlag i Mandal fra 1874. På samme måte ble det forsøkt bevist at nedleggelse av samlaget ville føre til økt drikking, ikke minst av den såkalte laddevinen og enda simplere varer. Smugling ville oppstå. Dessuten ville inntekten til kommunen og veldedige formål reduseres og flyttes over til en naboby med samlag i drift. Følgen ble angivelig større skattebyrde.

Et hovedpoeng fra de liberale var at så lenge en overveiende del av befolkningen vil ha brennevin, bør handelen være ordnet og kontrollert. Tilsvarende ble det poengtert at spørsmålet ikke har noe med kristendommen å gjøre. Tvert imot ville en forbudslov være et brudd mot den kristne frihet. Det ble hevdet at det bare er misbruket som er forbudt for en kristen. De som drikker brennevin, blir ikke oppdratt ved forbud og tvangslover. Avskaffelsen burde skje "ad overbevisningens vei". Noen mente at man innen nær framtid ville komme over denne "samfunnssykdommen" som man mente måtte ha sin utvikling – "med en naturlovs nødvendighet".

Det ble pekt på at totalt avhold ikke er det moralsk fullkomne standpunktet. Det er tvert imot et nødvendig begynnerstandpunkt for de mange som ikke har moralsk kraft til å overholde de etiske måteholdsreglene. Med et totalavhold ville det være problematisk å gjennomføre nattverden. En annen praktisk sak var at det ble påstått å ikke være noe bedre febernedsettende middel enn alkohol. Sykekonjakk på resept fra apoteket ville falle dyrere enn fra samlaget.

På den andre siden hadde flere av debattantene for samlag sympati for avholdssaken. Således var den viktigste forsvaren for Mandals samlag avholdsmannen Stevelin Urdahl. Han mente det var for tidlig å innføre fullstendig forbud. Folk var ikke modne for det. For egen del uttrykte han at uenigheten bare gjelder middelet. Andre vedgikk at avholdsfolket hadde vektige argumenter, men at de selv ville beholde brennevinssamlaget som det minste av to onder. Flere ville stemt ned samlaget dersom de var overbeviste om at det førte til mindre drikking. Enkelte la ikke skjul på at hvis noen kunne overbevise dem om at nedstemming av samlaget ville bidra til å fremme edrueligheten, ville de øyeblikkelig gå inn for det.

Forsvarere av samlaget pekte på fanatismen som de opplevde blant totalavholdsfolket. Den kunne gjøre at debatten ble polarisert med steile synspunkter mot hverandre. I et innlegg nevnte samlagsbestyrer Jørgensen at et slikt hav av fanatisme ikke lovet godt for framtiden.

Samlagsafstemningen 1899.

Mandag den 20de Marts 1899 fra kl. 9 formiddag til kl. 1 eftermiddag og fra kl. 4 eftermiddag til kl. 8 aften afholdes i herredet til løn om beendelse af valg og afslutning af 24de juli 1894 § 6 afstemning, hvorved skal afgøres, om forslaget drift af samling til salg og afslutning af beendelse af løn om beendelse af valg. — I disse nævnte bestemmelse kan samlaget ikke paa nogen godkendelse af sine vedtægter, derjens bestallet af de i lagen stemmeberettigede er lovd det.

Afstemningen foretaar i middelstødens gymnastiksal. Mandtallet er udlagt i vedtægtslovet i distriktsforslaget i Mandat i tiden fra og med mandag den 20de februar til og med søndag den 5de marts d. a. — alle dage indtil kl. 8 aften.

Mandtalsførerne ligger udlagtes i samme tidrum hos dem, hvor for sin herred's vedkommende, nemlig for:

- 1ste herred hos guldmed Gaardhuus,
- 2den herred hos Georg Svendsen,
- 3die herred hos lærer P. Baloff og
- 4de herred hos S. B. Sommer,

der paa anmodning vil forevise listerne og give fornødne oplysninger.

Stemmeberettigede ere ifølge § 3 i de af Mandals kommunestyre ved beslutning af 20de september 1898 vedtagne og ved resolution af 31de oktober næstfølgende approberede bestemmelser: "alle inden kommunen bosatte mænd og kvinder, som inden kl. 12 den nat, der gaar forud for den til afstemningen berammede dag, vil have fuldt 25 aar".

Reglerne om mandtallet er indtøget foran i de hos mandtalsførerne udlagte lister.

Kan de i mandtallet opførte få afgive stemme. Klager over at være uretlig enten indført i eller udført af mandtallet må indgives skriftlig senest mandag den 5de marts d. a. til vedkommende mandtalsfører. Til senere indførte klager kan der ifølge bestemmelserne ikke under nogen omstændighed toges hensyn. De, som senere medder sig eller anmeldes til optagelse i mandtallet, har selvfølgelig ikke adgang til at afgive stemme. Derimod er der lige til afstemningsforretningens afslutning adgang til at afslutte af mandtallet personer, om hvem det godtgøres at de uretlig er indført i samme.

Stemmegivningens her hemmelig paa sedler, der autoriseres af magistraten, og hvorpaa des, der stemmer, skriver "ja", hvis han (hun) stemmer for samlagets bestaelse, og "nei", hvis han (hun) stemmer mod samlaget.

Fofoalet aabnes kl. 9 formiddag og lukkes kl. 8 aften, saaledes at ingen eller dette klokkeslet indlades for at stemme. Klokkeslættene anvendes paa galleriet. Opraad finder ikke sted. Den stemmeberettigede indfinder sig ved magistratens bord og opgiver bopælsgade og hus no. —, navn og — om forlanges — fødselsaar og erhverber en stemmebillet og en med magistratens stempel forsynet konvolut. Han (hun) gaar derefter ind i det afslutte, der anvendes horn (hønde), og hvori er anbragt et bord med fastgjorte blyanter. Der skriver han (hun) "ja" eller "nei" paa stemmebilleten, der forøvrigt ikke må påføres noget navn eller merke, og lægger det efter ledelsen i konvolutten. Han (hun) begiver sig derefter ud af sluttet og nedlægger i påsyn af de kontrollerende medlemmer af valgstyret konvolutten i urnen.

Trukne stemmebiller må ikke benyttes.

Ukrævedelige gives adgang til at stemme ved stempler, hvorpaa er gravert "ja" eller "nei".

Stemmeberettigede, der har forfald, og som ønsker at afgive stemme, skal lægge sin ikke underkrevet og uoverført stemmebillet, der skal være af hvidt papir, i en læstikket kuffet konvolut og fremsende den til valgbestyrelsen paa afstemningsstedet i en kuffet folio-skrivelse, indeholdende oplysninger om forfaldet og ledsaget af behørig bevidnelser herom.

Forfald godkendes alene, naar den udeblevne ikke kan møde formelst forbud eller militærpligt, eller vedkommende ikke uden at forsamme sig og uoprettelig pligter eller udsætte sig for voldsudøvelse har kunnet indfinde sig. Forfaldet må være attestet af 2 hvide, troværdige personer, hvis stilling og bopæl må være oplyst.

Mandtalsførerne, 17. februar 1899.

T. Nielsen.

Alt i alt framsto flere av samlagsforsvarerne med nyanserte holdninger i forhold til motstandernes argumenter. Man kan anta at dette svekket samlagstillhengernes sak når det kom til avstemningen.

Kirkens innstilling

I Lister og Mandals Amtstidende for lørdag 18. mars 1899 er en artikkel merket "Protest" som ble forfattet av Kristiansands biskop, presteskap og samtlige medhjelpere i anledning samlagsavstemningen i Kristiansand året før avstemningen i Mandal. I artikkelen heter det at de undertegnede føler det som en plikt å nedlegge en bestemt protest mot den ufordragelighet som det på enkelte hold kjempes med for nedleggelse av samlaget i Kristiansand: "Særlig vil vi uttale vår beklagelse over måten man i striden tar Guds ord og kristendommen til inntekt for samlagsnedleggelsen."

Kirkens folk var spesielt provosert over sitater fra et lite skrift hvor det heter:

"Man må kun ynkes over den kommune og det medlem av kommunen som ved å misbruke sin stemmerett bringer Guds forbannelse over seg. Vil du personlig holde deg utenfor denne forbannelse, må du ikke sitte hjemme på avstemningsdagen", eller "som brennevinshandler må enhver betraktes som har adgang til å stemme over et samlags nedleggelse og forsømmer det. Våger du det, min leser? I så fall er det dårlig bevendt med din tro på Bibelen og en rettferdig Gud", - da føler vi oss oppfordret til å betegne slike uttalelser som utilbørlige og urettferdige."

Kirkens folk ville ikke uttale noen dom over spørsmålet om edruelighet eller orden i byen ble best fremmet ved å beholde samlaget eller ikke:

"Derom er det innenfor vår egen krets delte meninger. Men hvilken mening man enn har i den saken, bør man dog kunne vise så pass fordragelighet overfor annerledes tenkende, at man ikke benytter seg av slike eller liknende uttalelser som sitert ovenfor."

[...]

Spørsmålet "Samlag eller ikke samlag" har over hodet ikke noe med kristendom å gjøre. Den som stemmer for samlagets beståen i overbevisning om at opphevelse av samlagsordningen vil gjøre drikkeondet og dets følger verre og farligere, kan være en like god kristen som den som stemmer for samlagets nedleggelse i den tro at han derved fremmer edruelighetens sak. Det bør enhver kunne erkjenne."

Mandal kirke ble innviet i 1821. Men det gikk mange år før den var helt ferdig. Bildet er tatt like før baldakinen ble bygget over hovedinngangen i 1890. (MK)

Mandals brennevinssamlag bevilget i 1891 kr 1 000 av sitt overskudd til kjøp av tre lysekroner i Mandal kirke. Bildet er trolig fra 1890-årene. (Mbi)

Middelskolen med gymnastikklokale t.h. sto ferdig i 1865. Borgerskolen, som flyttet inn fra starten, gikk over til 6-årig middelskole i 1876. Fra 1896 til 1920 huset bygningen den 4-årige middelskolen. Gymnastikklokalet, senere kalt "Blåsalen", ble valgt til stemmelokale ved samlagsavstemningen i 1899. (Mbi)

Kirkens syn på saken skulle dermed være klart. Man kan ikke se at det kom tilsvarende uttalelser fra presteskapet i Mandal i anledning avstemningen om Mandals samlag. Det er ikke utenkelig at de har vært under et stort press fra totalistenes leir. Bl.a. var Laurits Nilsen kjent for å ha god kontakt med kirkens representanter i byen og distriktet.¹⁴¹ På den annen side ble det meldt fra en "totalfest" i 1899 som samlet ca. 400 deltakere: *"Begge byens prester var innbudt til festen, men – kom ikke."*¹⁴²

Avstemningen mandag 20. mars 1899

I Lister og Mandals Amtstidende for 18. februar 1899 henleder avisen på stor annonse om "Samlagsavstemningen 1899" undertegnet Mandals magistrat¹⁴³ ved T. Nickelsen. (Georg Theodor

Nicolai Nickelsen var fogd¹⁴⁴ i Mandal 1895–1904.¹⁴⁵) I annonsen blir det opplyst at det mandag 20. mars kl. 9–13 og kl. 16–20 skal holdes avstemning i henhold til lov om brennevins salg og utskjenking av 24. juli 1894 § 6. Ved avstemning skal det avgjøres om fortsatt drift av samlag til salg og utskjenking av brennevin skal være tillatt i Mandal. *"I følge nevnte lovbestemmelse kan samlaget ikke få fornyet godkjenning av sine vedtekter dersom flertallet av de stemmeberettigede i saken er mot det."*

Avstemningen skal foregå i middelskolens gymnastikklokale. Manntallet er lagt ut i rettslokalet i distriktsfengselet. Manntallsførernes lister ble lagt ut på navngitt sted i de fire stemmekretsene. Stemmeberettigede er *"alle innen kommunen bosatte menn og kvinner som innen kl. 12 den natt som går forut*

for den til avstemningen berammede dag, vil ha fylt 25 år". Bare de som er ført opp i manntallet, kan avgi stemme.

Viktig er videre: "Stemmeavgivningen skjer hemmelig på sedler som autoriseres av magistraten, og hvor den som stemmer skriver "ja" hvis han (hun) stemmer for samlagets beståen og "nei" hvis han (hun) stemmer mot samlaget."

Seddelen må ikke påføres noe navn eller merke.

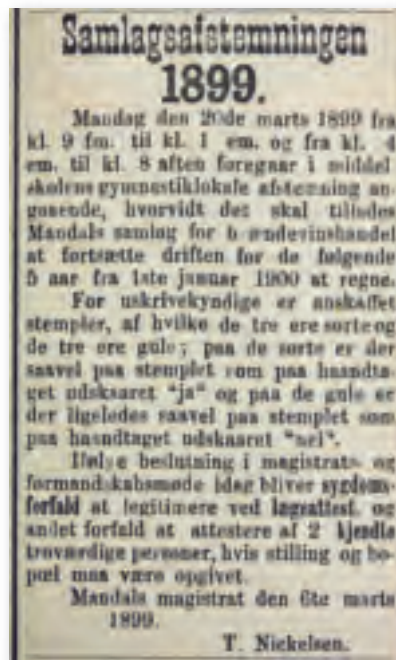
"Trykte stemmesedler må ikke benyttes. Uskrivekyndige gis adgang til å stemme ved stempler hvorpå er gravert "ja" eller "nei". Avisreferenter anvises plass på galleriet.

Viktig allerede nå kan være å notere følgende fra valgets bestemmelser:

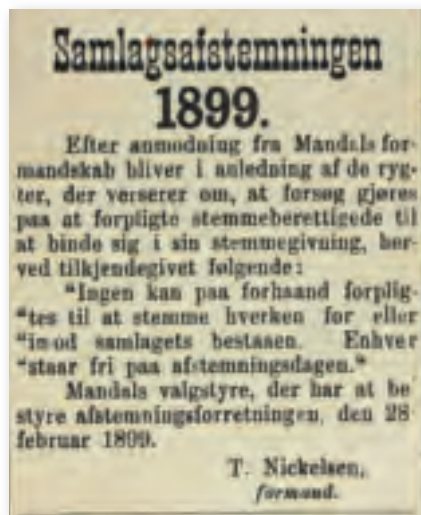
"Stemmeberettigede som har forfall, og som ønsker å avgi stemme, skal legge sin ikke underskrevne og umerkede stemmeseddel, som skal være av hvitt papir, i en særskilt lukket konvolutt og sende den til valgstyret på avstemningsstedet i en lukket følgeskrivelse, inneholdende opplysninger om forfallet og ledsaget av behørig bevitnelse om dette.

Tingstua med arrestlokale ble bygget på Sanden i 1776. Formannskaps- og representantskapsmøter (kommunestyremøter) ble holdt der fra 1837. I 1862 ble arresten gjort om til distriktsfengsel. Bygningen har en spesielt høy dobbeltløpende trapp opp til tingstua og rettslokalet i andre etasje. Der kunne man henvende seg for kontroll av manntallet ved samlagsavstemningen. (Foto: Anna Halling)

Reglene for avstemningen skulle være klare. Noen mente at de også var strenge.

Presset på enkeltmennesket kunne være stort foran valget.

Forfall godkjennes bare når den uteblitte ikke kan møte på grunn av sykdom eller militærtjeneste, eller vedkommende ikke har kunnet innfinne seg uten å forsømme viktige og uoppsettelige plikter eller utsette seg for øyensynlig tap. Forfallet må være attestert av 2 kjente, troverdige personer som stilling og bopel må vært oppgitt for.”

Håndhevingen av disse siste bestemmelsene ble viktige ved opptellingen etter valget.

2. mars henleder avisen oppmerksomheten til fogd T. Nickelsens annonse om samlagsavstemningen som formann i valgstyret:

”Etter anmodning fra Mandals formannskap blir i anledning de rykter som verserer om at forsøk gjøres på å forplikte stemmeberettigede til å binde seg i sin stemmegivning, herved tilkjennegitt følgende: Ingen kan på forhånd forpliktes til å stemme verken for eller mot samlagets beståen. Enhver står fri på avstemningsdagen.”

Dette tyder klart på at velgere har følt seg presset. Det er ut fra intensiteten i opinionsarbeidet nærliggende å anta at presset fra totalavholdsfolk kan ha vært betydelig på familiemedlemmer og andre for å stemme nei til samlaget.

7. mars har Mandals magistrat v/T. Nickelsen igjen inne annonse om samlagsavstemningen om *”... hvorvidt det skal tillates Mandals samlag for brennevinshandel å fortsette driften for de følgende 5 år å regne fra 1. januar 1900.”* Det viktige nye i annonsen er informasjonen om at:

Adolf Paludan Ulriksen var født i Fredriksværn (Stavern) i 1850. Han vokste opp i Kleven, ble sjømann og senere kasserer på parafinfabrikken på Risøbank til den ble nedlagt. Han startet egen handelsvirksomhet og engasjerte seg i skipsfart. Fra midten av 1890-årene var han en av de ledende skipsrederne i Mandal. Han var ordfører i 1901 og døde i 1926. Ulriksen var medlem av styret for samlagsavstemningen og utgjorde mindretallet der sammen med Torkild Tonstad. (MK) (ordførergalleriet)

”For uskrivekyndige er anskaffet stempeler, av hvilke tre er sorte og tre er gule. På de sorte er det så vel på stempelet som på håndtaket utskåret ”ja” og på de gule er det likeledes så vel på stempelet som på håndtaket utskåret ”nei”.

I følge beslutning i magistrats- og formannskapsmøte i dag blir sykdomsforfall å legitimere ved legeattest og annet forhold å attestere av 2 kjente og troverdige personer, hvis stilling og bopel må være oppgitt.”

Ved å velge ulike farger på stemplene trengte man ikke å kunne verken lese eller skrive for å stemme riktig. Men de strenge reglene om bl.a. legeattest vakte straks reaksjoner.

Som en mulig fristelse til å stemme for opprettholdelse av samlaget er i samme avis annonse fra Mandals samlag om at begrunnede søknader om bidrag av samlagets overskudd til allmenntilgitt formål kan innleveres på samlagets kontor innen 15. mars.

I Amtstidende for 11. mars ser kjøpmann, reder og formannskapsmedlem for Moderate Venstre Adolf Paludan Ulriksen (1850–1926)¹⁴⁶ seg tjent med å kommentere og gi en utskrift av protokollen for hva det i siste kombinerte møte av magistrat og

formannskap ble forhandlet angående den forestående samlagsavstemning 20. mars. Det er tydelig at han er bitter for hvordan hans synspunkter er nedstemt i formannskapets møte:

”Det er neppe lovens mening, som det synes å være flertall for innen formannskapet, at de stemmeberettigede ikke bør gis alt for god anledning til å stemme i dette viktige spørsmål, brennevinssamlagets liv eller død i vår by. – 2 avstemningslokaler måtte på ingen måte tillates, selv om det jo hadde vært mye lettere for gamle og svake folk i Kleven og på Malmø, istedenfor å gå den lange vei til byens ytterste utkant, til middelskolens gymnastikklokale i Mandal. – Mange blir nå hjemme, og samlaget har den fordel at disse som ville ha stemt ”nei”, nå blir regnet for ”ja”.

Reglene for samlagsavstemningen i Mandal er skrevet av etter de vedtatte regler for avstemningen i Kristiania. Der krever man kun at sykdomsforfall attesteres av 2 kjente troverdige personer. Men da hr. samlagsbestyreren antakelig fant at det i vår by sammenliknet med Kristiania ville ha vanskeligere for å kjenne de attesterende 2 personer enn man ville i hovedstaden, så vil det ses at hans forslag om legeattest for slike tilfeller måtte kreves her. Og forslaget ble selvfølgelig vedtatt med stort flertall. Verre gikk det med voteringen over mine forslag som alle ble forkastet med stort flertall. Likevel må jeg med samlagsbestyreren si: Også jeg er valgt til å ivareta byens interesser. Men synet på det er jo så forskjellig. Min sanne mening er at byens interesser ivaretas best ved å stoppe samlagets brennevinsskraner og snapseskjenking. Det er en umoralsk trafikk som alltid har båret kun onde frukter.

Det ble i møtet avgjort ved votering at samlagsbestyreren ikke er personlig interessert i samlagsspørsmålet og som følge av det habilt medlem av valgstyret. Men jeg er fremdeles av den motsatte mening.”

Dette indikerer at det kan ha ligget alkoholpolitisk bevisste handlinger bak forhold ved samlagsavstemningen. Forholdene gjelder på flere punkter til fordel for samlagsvennene. Det må trolig ses i lys av forbi-

treelse og poenget med at samlagsbestyreren kunne være habilt medlem av valgstyret, at han selv ga sin oppriktige mening til kjenne om spørsmålene i avisen.

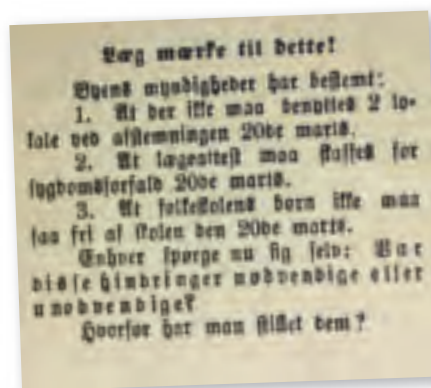
I Amtstidende for 11. mars er en annonse om samlagsavstemningen med presisering av at sykdomsforfall må legitimeres med legeattest. Annet forfall må attesteres av to kjente troverdige personer. Stilling og bopel til disse må da oppgis. De skjerpede bestemmelsene ved sykdomsforfall kan tyde på mistro til og angst for misbruk blant samlagsstormere. Kanskje var det blant disse også et stort antall eldre som hadde vanskelig for å komme seg til det ene valglokalet ”i byens ytterste utkant”. På den andre siden kan nevnes at valglokalet var i gymnastikksalen (senere kalt ”Blåsalen”) til middelskolen. Denne lå like ved kommunehuset ”tingstuen” (med arrestlokale i 1. etasje) og var således et politisk og administrativt sentralt sted i byen.

I avisen for 16. mars er ganske enkelt tre punkter ført opp under overskriften ”Legg merke til dette!”:

”Byens myndigheter har bestemt:

- 1. At det ikke må benyttes 2 lokaler ved avstemningen 20. mars.*
- 2. At legeattest må skaffes for sykdomsforfall 20. mars.*
- 3. At folkeskolens barn ikke må få fri fra skolen den 20. mars.*

Enhver spør nå seg selv: Var disse hindringer nødvendige eller unødvendige? Hvorfor har man stilt dem?”

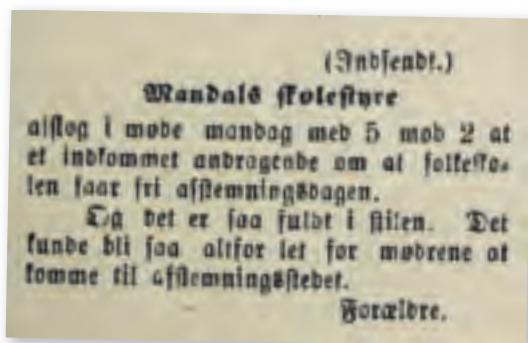

Det er usikkert hvem som står bak dette kritiske innlegget.

Notisen er ikke merket med innsendt eller undertegnet. Man kan anta at sympatisører for samlagsstormerne står bak. Ellers kan det være den aldrende redaktør Næss.

I samme avis er den siste av to annonser om ekstraordinær generalforsamling i Mandals samlag for brennevinshandel til valg på to menn blant aksjonærene som sammen med bestyrelsen skulle avgi innstilling om bruk og fordeling av overskuddet for året før. Slike annonser like før avstemningen kunne som nevnt virke påminnende om midlene som ble fordelt til gode og veldedige formål i byen og distriktet.

Lørdag 18. mars blir det referert at Mandals skolestyre i møte mandag av slo med 5 mot 2 stemmer et innkommet krav om at folkeskolen skulle ha fri på avstemningsdagen. I notisen, som er undertegnet med "foreldre", heter det at vedtaket er fullt i stil med annet rundt avstemningen: "Det kunne bli så alt for lett for mødrene å komme til avstemningsstedet."

Tidene har endret seg på dette punktet.

I dag ville trolig argumentasjonen vært motsatt, nemlig at det var lettere for mødre å stemme dersom barna var på skolen.

I avisen for denne lørdagen før avstemningen mandagen er gjengitt brev fra samlagsbestyrer Jørgen P. Jørgensen til magistrat og formannskap i Mandal. Det heter kort:

"For at ikke min person på noen måte skal øke bitterheten i den nå pågående samlagskamp, erklærer jeg herved

at jeg frivillig viker plass i styret for samlagsavstemningen. Jeg har derfor i den anledning anmodet vararepresentanten, hr. agent M. S. Olsen (Michael Severin Olsen (1865-1953)¹⁴⁷), å møte i mitt sted."

Samme sted i avisen er en oversikt over antall stemmeberettigede til samlagsavstemningen:

"Magistrats og formannskaps behandling av innkomne klager fant sted 16. og 17. d.m. med følgende resultat: Antallet stemmeberettigede var etter det utlagte manntall av 17. februar d.å. 1893

I følge ovennevnte klagebehandling:

Tilgang	11
	1904
Avgang	19
Samlet antall stemmeberettigede	1885"

I dette siste nummer av avisen før avstemningsdagen er selvsagt orientering om framgangsmåten ved valget under overskriften "Samlagsavstemningen 1899":

"Mandag den 20. mars 1899 fra kl. 9 fm. til kl. 1 em. og fra kl. 4 em. til kl. 8 aften foregår i middelskolens gymnastikklokale avstemning angående hvorvidt det skal tillates Mandals samlag for brennevinshandel å fortsette driften for de følgende 5 år fra 1. januar 1900 å regne.

For uskrivekyndige er anskaffet stempler av hvilke tre er sorte og tre er gule. På de sorte er det så vel på stempelet som på håndtaket utskåret "ja", og på de gule er det likeledes så vel på stempelet som på håndtaket utskåret "nei".

I følge beslutning i magistrats- og formannskapsmøte i dag blir sykdomsforfall å legitimere ved legeattest, og annet forfall å attestere av 2 kjente troverdige personer, hvis stilling og bopel må være oppgitt.

Mandals magistrat den 6. mars 1899.

T. Nickelsen.¹⁴⁸

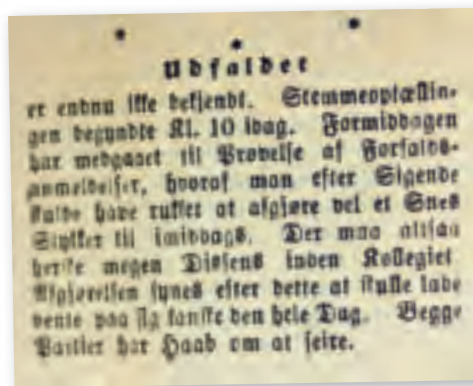
I avisen var ingen annonser for alkoholholdige drikker denne dagen.

Avisens utgave for dagen etter samlagsavstemningen har et vanlig oppsett uten store overskrifter og uten nyheter om avstemningen på første side. Men lokalt under "Mandal" er det under overskriften "Samlagsavstemningen" følgende redaksjonelle beskrivelse:

"Samlagsavstemningen i går ble begunstiget av smukt, klart vær, men kaldt og blåsende var det. Klokken ca. ½ 9 samledes totalistenes vogn, 11 i tallet, ved broen hvorfra det bar av sted til Kleven som en hel liten karavane for å hente "samlagsstormerne" fram. Og så ruslet de 11 vognene dagen lang gjennom byens gater med sine passasjerer av begge kjønn. Alle som ville, fikk kjøre. Avstemningen forløp meget rolig og pent. Kl. 1 em. ble det sagt at 450 stemmer var avgitt. Siden innløp etter sigende tallrike forfallsanmeldelser. Vi kjenner i dette øyeblikk ennå ikke utfallet. Da avstemningen sluttet kl. 8 i går kveld, skulle ca. 940 ha avgitt stemme og ca. 140 forfallanmeldelser være innløpt. Nå kommer det an på hvor mange av disse som blir kassert og hvor mange som har stemt ja.

*Samlaget holdt lukket hele gårdsdagen uten å ha avertert lukkingen."*¹⁴⁹

Det oppgitte tallet på avgitte stemmer kan synes urovekkende høyt for samlagstilhengerne med tanke på at de fleste tilhengerne kunne ventes å la være å stemme slik som valgordningen la opp til. I tillegg er verd å merke seg den korte avslutningen om lukket samlag uten avertering på notisen. Den henspeiler på totalistenes tidligere utfall mot avertering for samlagets lukningsdager av hensyn til mulige ellers planlagte innkjøp eller hamstring av brennevin eller andre alkoholholdige drikker. For samlagstilhengerne ville det også vært negativt dersom tunge alkoholbrukere møtte til valget i beruset tilstand.

Valgstyrets vurdering av forfallsmeldingene ble avgjørende for resultatet.

Mandal-spalten i avisen fortsetter med informasjon om avstemningsresultatet:

"Utfallet er ennå ikke kunngjort. Stemmeopptellingen begynte kl. 10 i dag. Formiddagen har gått med til undersøkelse av forfallsanmeldelser som man etter sigende skulle ha rukket å avgjøre vel et snes av til middag. Det må altså herske mye dissens innen kollegiet. Avgjørelsen synes etter dette å skulle la vente på seg kanskje hele dagen. Begge parter har håp om å seire."

I neste nummer, torsdagen etter avstemningen, er følgende melding om "Samlagsavstemningen" under Mandal-spalten:

"Resultatet lar fremdeles vente på seg. To dager er nå gått til undersøkelse av forfallsanmeldelsene uten at disse er avgjort ennå. Det skal under undersøkelsene være oppdaget forskjellige misligheter som har brakt valgkollegiet i tvil om enkelte bevitnelsers ekthet. Valgkollegiet har derfor funnet det nødvendig å la anstille etterforskning ved lensmannen i Mandal. Resultatet av denne etterforskningen forelå i går kveld da valgkollegiet trådte sammen kl. 7. Vi hørte ikke referatet av lensmannens rapport. Men denne har visstnok bare styrket kollegiet i dets tvil.

Under denne sakens stilling kom byens ordfører med forslag om at den videre undersøkelse av forfallene (av hvilke ca. 100 av ca. 150 skal være avgjort) stanses inntil telegrafisk eller skriftlig henvendelse har funnet sted til departementet om forholdene. Lærer Tonstad foreslo fortsettelse av undersøkelsene. Med 5 mot 2 stemmer ble ordførers forslag vedtatt, og kollegiet trer sammen i dag kl. ½ 6 for å forfatte brev til amtmannen. – Ordførers forslag henviste til en innløpt skriftlig henvendelse som var undertegnet av tallrike av byens borgere.

Torkild Tonstad var født i Sirdal i 1851 og var lærer ved Mandal folkeskole fra 1883 til sin død i 1908. Han deltok mye i byens styre og stell og var bl.a. leder av skolestyret og senere ordfører for Venstre 1905-1907. Han var en aktiv totalavholdsmann og medlem av styret for samlagsavstemningen i 1899. (ordførergalleriet, MK)

Det er rimelig at "avstemningen" er byens samtaleemne i denne tid. Men den vending det hele har tatt, har satt sinnene i en uant sterk spenning. Tallrike rykter om valgmislighet er i omløp. Og man vet ikke hvor mye man skal tro. Under disse omstendigheter må det være en beroligelse å vite at valgkollegiet i alle fall røker sitt verv

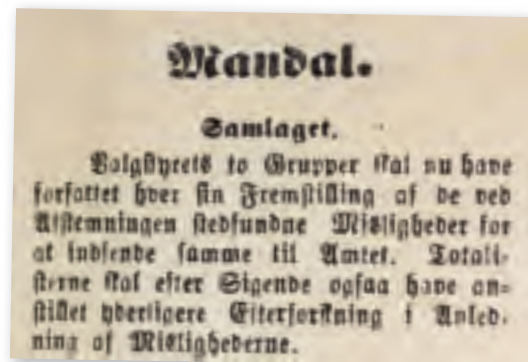
samvittighetsfullt. At dette har resultert i sakens foreleggelse for den overordnede autoritet, kan det neppe heller innvendes noe synderlig mot. For om man får vite utfallet noen dager – eller uker – før eller senere, har jo ingen praktisk betydning. Det er således intet foregrepet. En annen sak er at det er litt for forhåpningsfullt av kollegiet å vente seg synderlig bistand fra overordnet hold. Kollegiet mottar vel et godt råd, men selve avgjørelsen blir det vel neppe fritatt for. Det blir, etter hva man kan forstå, bare en utsettelse.

De stedfunne valgmisligheter skal være av den art at den alminnelige mening i byen venter seg et rettslig etterspill i anledning av samme. Flere ansette borgeres navn nevnes i forbindelse med disse misligheter. Vi anser det selvfølgelig som helt uriktig å uttale noen som helst antakelse om arten av samme. Dette hører hjemme under et annet forum.

Valgstyrets forhandlinger har vært fulgt av en stor og interessert tilhørerskare."¹⁵⁰

Straks under følger en mer oppdatert notis:

"Det erfares nå at den ovenfor omtalte henvendelse fra byens borgere til valgstyret, som skal ha samlet mer enn 30 navn, går ut på at ny avstemning bør søkes brakt i stand på grunn av de tallrike stedfunne valgmisligheter."¹⁵¹

Det dannet seg raskt et flertall og et mindretall i valgstyret.

Lørdag 25. mars er tilsvarende korte notis om samlaget: *"Valgstyrets to grupper skal nå ha forfattet hver sin framstilling av de stedfunne misligheter ved avstemningen for å sende dem inn til amtet. Totalistene skal etter sigende også ha anstilt ytterligere etterforskning i anledning mislighetene."*

Ei uke senere kan fortsatt ikke mer enn følgende meldes om samlagsavstemningen:

*"Valgstyrets arbeid med undersøkelsen av forfallene og opptelling av stemmene er utsatt til 17. ds., etter at saken nå har vært forelagt amtet. Det skal være hensikten å fortsette med etterforskningen i anledning av mislighetene for at departementet, når det endelige resultatet forelegges for dette, kan fatte beslutning om ny avstemning eller ikke."*¹⁵²

Som en digresjon kan nevnes at i avisen for 6. april er følgende sak ført opp i representantskapsmøte (kommunestyremøte) på tingstuen i Mandal 19. april: *"Erklæring i anledning en innkommet søknad om bevilling til utsalg av denaturert sprit."* Enkelte så nye næringsmuligheter ved nedstemming av samlaget. Søker var Helen Svensen som hadde startet broderiforretning høsten i forveien.¹⁵³

13. april kan man bl.a. lese følgende om denne saken:

"Formannskapet hadde innstilt: Kommunestyret anbefaler søknaden fra Helen Svensen om bevilling til salg av denaturert brennevin."

Tonstad framsatte forslag om at saken utsettes til innhenting av nærmere opplysninger om hvorvidt søkerens mann har agentur i brennevin."

Utsettelsesforslaget ble forkastet med 16 mot 12 stemmer.

Innstillingen ble deretter vedtatt mot 10 stemmer."

I påvente av resultat av undersøkelser og behandling i avstemningssaken, går livet videre. I avisen for 13. april er også annonse for *"Den ordinære generalforsamling i Mandals samlag for brennevinshandel"*.

I avisen for 15. april er Mandals samlag for brennevinshandel i skattelikningen for 1899 ført opp med antatt formue kr 20 000 (aksjekapitalen) og antatt inntekt kr 17 300. Tilsvarende er det nye Mandals samlag for ølhandel foreløpig oppført uten formue, men kr 3 200 i antatt inntekt. Likeledes er *"bolagsbestyrer Jørgensen"* oppført med antatt formue på kr 3 000 og antatt inntekt på kr 3 000. Det er godt over gjennomsnittet, i alle fall hva gjelder inntekt. Til sammenlikning er postmester Karl Kristian Ørbæk Bø oppført med antatt formue på kr 2 500 og antatt inntekt på kr 2 900 og skoleinspektør Ole Johannes Riise med kr 3 000 i antatt formue og kr 3 200 i antatt inntekt.

Videre er samlagsforstander Bernhard Sørensen¹⁵⁴ med adresse i Klokkerbrotet i skattelisten oppført uten formue og med moderate kr 1 000 i antatt inntekt. Fotograf Anna Halling er til sammenlikning oppført tilsvarende og med antatt inntekt på kr 800 og dykker Tobias Nilsen med antatt inntekt på kr 1 000.

18. april er en kort notis om samlagsavstemningen: *"I går avgjorde styret henimot 20 forfallanmeldelser, hvorav de fleste etter sigende ble forkastet. Møte holdes i ettermiddag."*

22. april er flere opplysninger om utviklingen i saken om samlagsavstemningen. Den utviklet seg til en virkelig thriller:

"I går kveld ved 10-tiden ble resultatet av avstemningen offentliggjort. Det er godkjent 954 nei-stemmer. Og da 942 er halvdelen av de oppførte stemmene i manntallet, er samlaget etter dette nedvotert med 12 stemmers overvekt."

Nå er saken imidlertid den at styret har godkjent 23 forfall som, etter hva man senere er blitt klar over, kanskje rettelig burde vært forkastet. Hvis disse 23 godkjente forfall representerer like mange nei-stemmer, hvilket det er grunn til å tro, er det følgelig – i alle fall etter avstemningsstyrets flertalls mening – mottatt 23 nei-stemmer for mye. Etter flertallets mening er det altså rettelig ikke avgitt mer enn 931 nei-stemmer, og etter dette skulle samlaget stå med 11 stemmers overvekt."

Styrets minoritet mener altså at samlaget er nedvotert, mens flertallet mener at det står. Nå blir alle papirer og stemmesedler som det har vært tvist om, forfallsanmeldelser m.m. sendt inn til amtet. Så en gang ut på sommeren kan man trolig vente å få vite hva høyeste instans, Indredepartementet, sier om saken. Inntil den tid får man fremdeles, på samme måte som hittil, fortsette å vente på det endelige utfall av samlagsavstemningen i Mandal i 1899.

Om vi ikke husker feil, så var det avgitt 1028 stemmer. Herav var 30 ja-stemmer, 2 var blanke, og 42 ble kassert på grunn av antatte feil og ble på samme måte som de blanke, lagt til ja-stemmene.

De godkjente forfallsanmeldelsene var i alt 93 av, så vidt vi vet, 173 innløpne.”

Usikkerheten rundt samlagsavstemningen ga seg utslag i ulik informasjon og ulike meldinger i avisene rundt i landet. I avisen for 25. april har Amtstidende samlet en oversikt over de ulike meldingene under overskriften ”Samlaget i utenbys aviser”:

”Beretningene om samlagets skjebne lyder nokså forskjellig i de forskjellige utenbys aviser. Som prøver på det nevnes:

I ”Christianssands Tidende” heter det i følge en telefonmeddelelse at Mandals samlag blir stående.

I ”Fædrelandsvennen” heter det: Mandals brennevinssamlag nedstemt. I følge telefonmeddelelse til ”Fædrelandsvennen” i går kveld er resultatet av den merkverdige og langvarige valghandling dog blitt at samlaget er nedstemt med 12 st. overvekt.

”Aftenposten” for lørdag morgen inneholder et byråtelegram fra Mandal om at Mandals samlag er nedvotert. Den samme ”Aftenposten” for lørdag aften inneholder dernest en telefonmeddelelse fra Kristiansand, i følge hvilken samlaget i Mandal ”allikevel” står med 935 ja mot 931 nei.

Det er ikke godt å vite hva man skal tro. Men saken er jo også nettopp den at det kreves enda en del tålmodighet før man får ”vide vissa”.”

Den spanske hetvinen Málaga ble ofte levert til apotek som tilsatte vinen jern og andre styrkende midler. Den ble da kalt sykevin.

I avisen hadde det ikke vært annonser for alkohol siden ganske lenge før avstemningen. Men 25. april er annonse med overskrift ”Malaga”. Det heter:

”Malaga til Chinavin.
Kr. 1.20 pr. flaske.
På apoteket.”

Det er ikke usannsynlig at apoteket på denne tiden begynte å se for seg et slags lokalt monopol på småsalg av brennevin – på resept.

Etter denne var det igjen stille på annonsemarkedet for alkoholholdige drikker.

Reseptkonvolutt fra apoteket i Mandal, også kalt Apoteket Ørnen. Fredrik Wilhelm Blichfeldt var apoteker fra 1896 til 1920. (MK)

Fredrik Wilhelm Emil Blickfeldt drev apoteket i Mandal fra 1896. Han flyttet det ned fra annen til første etasje i Store Elvegata 56 (til venstre) i 1907. Apoteket holdt til i bygget til 1960. (Foto: Salvesen & Co. Mbi)

Det var stille i Amtstidende om samlagsavstemningen til 6. mai. Under overskriften ”Vi totalister” har ”Mange” undertegnet følgende innlegg:

”Vi totalister er fullt oppmerksomme på hvordan vi i år påskjønnnes av samlaget. I fjor fikk avholdsforeningen 400 kr. Men i år er den ikke verd mer enn 100 kroner av et overskudd på kr 7027,93, altså litt over en prosent av overskuddet.

I Kristiania ble det i år utdelt 8 prosent til avholdsforeningen i byen. Og selv dette finner mange å være i liten overensstemmelse med lovens ånd. Men hva skal vi da si hos oss? Tenk 1 – én – prosent.

Det kan uten tvil være spørsmål om amtmanden kan approbere en slik utdeling.

Men vi totalister gleder oss over at Mandals samlag nå er nedvotert. For det er det, tross alt hva man her fra byen utbasunerer i utenbys aviser om at det står.”

Totalistene var godt organisert, hadde stor oppslutning og satte sitt preg på livet i byen.

Det var flere store saker å ta stilling til i samtiden.

Livet fortsatte sin gang i byen med bl.a. møter og turer i regi av totalavholdsforeningen. I ”Program for festligholdelsen av 17. mai 1899” finner man likheter med programmet som fortsatt er på dagen i byen. Kl. 4 om ettermiddagen er det satt opp avgang for festtoget fra Malmø skolehus den vanlige rute til Furulunden hvor talen for dagen holdes. Togets orden er følgende: ”Folkeskolen, middelskolen, barnetotalen, festkomitéen, kommunestyret, hornmusikken, totalforeningen, arbeidetsamfunnet, skytterlaget, sjømannsstanden, håndverkerforeningen, turnforeningen – sangforeningen.”¹⁵⁵ Man ser et betydelig innslag av totalister i toget.

Det var spennende tider på flere områder med annonse i samme avis med tittel: ”17. maiflag med og uten union hos Signe Leschbrandt.”¹⁵⁶ Unionsflagget ble bestemt senket for å gi plass for det nye rene fra 15. desember.¹⁵⁷

Det var samme sted ”politibekjentgjørelse” om at 14 navngitte mannspersoner er gitt politimyndighet på dagen for å ”påse orden på togets samlingssted, festplassen i Furulunden samt for øvrig under 17. mai-festlighetene”. ”[...] Ordenspolitiet vil være forsynt med et på brystet fastgjort bånd påtrykt ”Politi”.”¹⁵⁸

Det var stille om samlagssaken i Amtstidende til 15. juni hvor man imidlertid finner følgende notis om aktiviteter i forbindelse med saken. Det er tydelig at frontene sto steilt mot hverandre og at flertallet kanskje forsto at slaget var tapt:

”Samlags-saken kom for en tid siden til amtet for å sendes til departementet. Da mindretallet imidlertid ønsket å gi et tilsvarende svar til flertallet i sakens anledning, er den nå stoppet. Forhåpentlig vil det dog ikke nå bli lenge før den atter er på vandring til departementet.

Som visstnok allerede bekjent, begjærer flertallet mindretallet tiltalt for ærekrenkende uttalelse. I denne begjæring deltar dog ikke magistraten.”

Brennevinsamlaget skulle ved nedvotering fungere ut året. Som nevnt var det fortsatt ikke annonser for alkoholholdige drikker utenom følgende i avisen for 20. juni: ”Denaturert spiritus i litervis hos Helen Svensen.”

Det kunne ventes et større marked for varen ved nedstemming av samlaget.

27. juni blir det meldt følgende ”Dødsfall”:

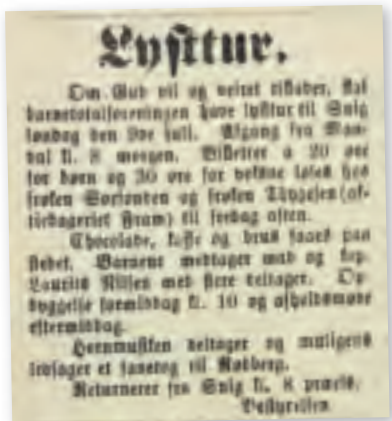
”Overrettsakfører Jens Kraft, vårt steds ordfører, er i søndags avgått ved døden i Kristiania av hjerneslag.

I anledning dødsfallet sendte magistrat Nickelsen og ordfører Jørgensen fru Ragna Kraft, som oppholder seg i Kristiania, følgende telegram:

”På Mandals kommunes vegne tillater vi oss å bevitne for Dem den hjerteligste medfølelse og deltakelse i Deres sorg.”

Man ser at samlagsbestyrer og varaordfører Jørgen Peter Jørgensen er trådt inn som ordfører etter dødsfallet.

I dødsannonsen i neste nummer er å lese at overrettssakfører Jens Kraft døde 25. juni 42 år gammel ved Slemdal i Vestre Aker.

Totalistene så absolutt ut til å kunne feire. I referatet fra turen heter det: "De totalistene, de kan da riktig sette byen i bevegelse allikevel. Ja, og det ikke bare den 20de mars!"

13. juli er videre en notis merket "Samlagsavstemningen":

"År 1899 den 12. juli fortsatte bestyrelsen for samlagsavstemningen i Mandal 1899 det under 13. juni d. å. påbegynte møte.

Istedenfor avdøde ordfører J. Kraft var tilsagt brukseier T. (Tønnes) Fredriksen, som møtte. Formannen refererte sine ekspedisjoner til Lister og Mandals amt av 14. og 23. juni samt 1. juli d. å. og sine ekspedisjoner til Statsadvokaten i Lister og Mandals og Stavanger lagsogner av 17. og 23. juni samt 3. juli d. å. Formannen leste opp tilsvaret nr. 2 fra avstemningsbestyrelsens flertall av i dag med 5 bilag. Mindretallet begjærte saken utsatt til den 14. juli førstkommende. Møtet ble utsatt til fredag 14. juli d. å. kl. 6 ettermiddag i rettslokalet. Det tilførte ble lest opp. Møtet hevet.

T. Nickelsen	T. Tonstad
Joh. Osmundsen	A. P. Ulriksen
Carl Weyergang	Jens Bugge
M. S. Olsen	T. Fredriksen"

15. juli er referat fra møtet i styret for samlagsavstemningen gjengitt.

"År 1899 den 14. juli fortsatte bestyrelsen for Samlagsavstemningen i Mandal 1899 det under 13. juni d. å. påbegynte møte.

Istedenfor avdøde ordfører J. Kraft var tilsagt brukseier T. Fredriksen, som møtte.

Mindretallet framla "Bemerkninger til flertallets tilsvaret nr. 2" av i dag, hvilket dokument ble lest opp.

Formannen minnet om at avstemningen av 20. mars d. å. ble avsluttet 21. april like etter. Det etter samme avslutning i møtet 22. april d. å. av mindretallet framlagte "innstilling" eller "redegjørelse" til Indredepartementet av 20. med påtegning av 22. april d. å. og den derved foranledigede prosedyre, har nå oppholdt den endelige avgjørelse av avstemningen i bortimot 3 måneder. Det er tidligere avgitt skriftlige framstillinger 2 ganger fra hver gruppe, og mindretallet har atter i dag framlagt ny skriftlig framstilling.

Det forekommer formannen å være påkrevd at denne personlige prosedyre mellom forsamlingens medlemmer nå stanses, særlig da den formenes å være den foreliggende sak, nemlig avstemningen, uvedkommende, i det den etter hans oppfatning ikke kan øve noen innflytelse på resultatet av den stedfunne avstemning. Han måtte her gjøre oppmerksom på at han må tiltre reisen til høsting førstkommende 28. september. For så vidt mindretallet av amtet og departementet gis medhold i at resultatet av avstemningen som flertallet er kommet til, ikke bør opprettholdes og det således blir å holde ny avstemningsforretning, må denne være avsluttet innen nevnte dag. For at amtet og departementet skal få noenlunde rimelig tid til å overveie saken, og

for at avstemningsbestyrelsen - i tilfelle likeledes kan få noenlunde rimelig tid til å forberede en eventuell ny avstemning og innvarsle de stemmeberettigede med passende varsel til samme, formenes det å være påtrengende nødvendig at den av mindretallet foranledigede og fremdeles fortsatte personlige prosedyre nå straks avbrytes ved at dets i dag fremlagte "Bemerkninger til flertallets tilsvær nr. 2" settes ut av betraktning idet det overlates til amtet eller departementet hvis disse finner noe i det som er av noen som helst betydning, derom å foranledige avgitt ytterligere uttalelse.

Formannen framsatte derfor i henhold til det anførte følgende forslag:
Forhandlingene angående samlagsavstemningen den 20. mars d. å. avsluttes.

Osmundsen ba tilført at han på foranledning av mindretallet skulle erklære at opplysning om dette i dets gjensvar av 29. juni d. å. angående formannens og C. Weyergangs forhold til en stemmeseddel hvorom det het at de talte for, men talte mot dens godkjenning, er fullt i overensstemmelse med virkeligheten. Mindretallet bad tilført at det med all fornøden reservasjon like over premisene stemmer med stor tilfredshet for det framsatte forslag.

Formannens forslag ble enstemmig vedtatt. Det bemerkes at særskilt protokollfører har vært benyttet i samtlige møter fra og med 22. mars d. å. Da ingen på forespørsel ønsket ytterligere tilført protokollen, ble det som var tilført i dag lest opp, hvoretter møtet ble hevet.

T. Nickelsen	T. Tonstad
Joh. Osmundsen	A. P. Ulriksen
Carl Weyergang	Jens Bugge
M. S. Olsen	T. Fredriksen"

Det kan bemerkes at det i avisen ser ut til å blåse en avholdsvind som gir seg flere utslag. I avisen for 25. juli er referert vedtak i marinekommandoen om at korpene i tilfelle av mobilisering henstiller til

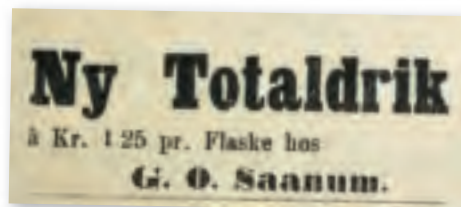
Lærerpersonalet i Mandals søndagsskole i 1897. Gabriel Olsen Saanum og Alfred Olsen står bak som nr. 4 og 5 fra venstre. (Mbi)

vedkommende politimyndigheter å bevirke at utvalg og utskjenkingssteder av alkohol holdes lukket på nærmere angitte mobiliseringsdager.

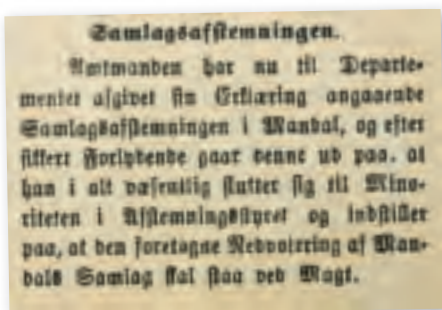
Det meldes på samme måte at man har begynt å holde avholdsforedrag i fengsler flere steder i Tyskland.¹⁵⁹

Fra Sandefjord meldes at byens kjøpmenn er blitt enige om ikke å forhandle laddevin lenger.¹⁶⁰

I den forbindelse kan man lure på hvilket produkt - trolig alkoholfritt - følgende annonse i avisen for 15. august promoterer: "Ny totaldrikk à kr 1,25 pr. flaske hos G. O. Saanum." Gabriel Olsen Saanum (1869-1959) var kjøpmann og søndagsskolelærer.¹⁶¹

Oppslutningen om totalforeningen tyder på at det skulle være marked for en ny alkoholfri drikk. Den var dyrere enn billig vin, forutsatt tilsvarende flaske.

Et halvt år etter avstemningen ga amtmannen sin erklæring til departementet.

Mer informasjon i avisen om samlagsavstemningen lot vente på seg. Først 23. september er følgende notis om "Samlagsavstemningen":

"Amtmannen har nå til departementet avgitt sin erklæring angående samlagsavstemningen i Mandal. Og etter sikkert forlydende går denne ut på at han i det alt vesentlige slutter seg til minoritetet i avstemningsstyret og innstiller på at den foretatte nedvotering av Mandals samlag skal stå ved makt."

26. september er etter innlegg i "Christianssands Tidende" trykket følgende artikkel i Amtstidende som oppsummering av prosessen, klagen og avgjørelsen i saken om samlagsavstemningen i Mandal:

"Som vi meldte i en kort notis på lørdag, går stiftamtmannens innstilling ut på at Mandals samlag er nedstemt. Og man har grunn til å gå ut fra at Indredepartementet vil erklære seg enig med stiftamtmannen. Derved skulle altså denne sak, som har kostet så vel vedkommende autoriteter som samlagsstormerne og samlagsvennene i Mandal så mye arbeid, være til ende."

Som et kuriosum noterer vi at det med stiftamtmannens innstilling følger 56 bilag. Vekten av de omstridte stemmesedler og forfallsanmeldelser utgjør 3 ½ kg.

Da vi antar at det vil interessere våre lesere å se hvilke grunner stiftamtmannen anfører for at samlaget er nedstemt, hitsetter vi nedenfor innstillingens sluttbemerkninger i sin helhet. Først skal vi gi en ganske kort oversikt over saken.

Som det vil erindres, sto det i manntallet 1884 personer. Det ble ved avstemningen i alt avgitt 954 sedler som det var skrevet nei på.

Etter dette skulle altså samlaget være nedstemt. Men flertallet påsto at det ved 23 forfall som tidligere var godkjent, idet de påstøtte misligheter ikke var kjent for valgstyret, klebet slike feil at de burde forkastes. På den måten skulle altså samlaget bli stående, idet kun 931 nei-stemmer da var avgitt.

Mindretallet i valgstyret fant derimot at en gang godkjente stemmer ikke kunne forkastes etterpå. De hevdet i henhold til det at samlaget var nedstemt med 954 stemmer."

Etter å ha gitt en utførlig framstilling av sakens historie, uttaler stiftamtmannen:

"Jeg kan ikke gi flertallet medhold i dets betraktning, men må med mindretallet anse Mandals samlag nedstemt ved den foretatte avstemningsforretning.

Når forfallene en gang er godkjente og stemmeseddelen nedlagt i urnen, kan rimeligvis – selv om sedlene er merket og deres identitet således kan konstateres – forfallet ikke senere forkastes av styret og sedlene tas opp igjen fra urnen. I alle fall ikke når ikke rene misligheter er opplyst å ha funnet sted, slik at forfallets forkastelse etter de senere framkomne opplysninger måtte anses for aldeles utvilsomt, hvilket ikke her kan sees å være tilfelle, hvor jo også et forholdsvis sterkt mindretall hele tiden fastholder forfallenes godkjennelse. Avstemningen ville på den måten bli uendelig.

Har det vært så mange av slike urettelige godkjente forfall at forkastelsen av dem ville hatt innflytelse på

avstemningens resultat, bør vel derimot ny avstemning avholdes etter vedkommende autoriteters bestemmelse.

For øvrig må den av avstemningsstyret foretatte merking av de 78 stemmesedler betraktes som aldeles stridbar mot §§ 14 og 15 i de approberte bestemmelser for samlagsavstemningen i Mandal. Spørsmålet blir da her om det er framkommet slike opplysninger om misligheter med hensyn til forfallsanmeldelsenes istandbringelse og utilbørlig agitasjon i det hele før avstemningen eller angående de godkjente forfall, hvoretter så mange av disse rettelig burde ha vært forkastet, at dette ville hatt innflytelse på avstemningens utfall, at rettslig undersøkelse som kunne lede til ny avstemning, skulle foranstaltes, eller at ny slik uten videre skulle påbys.

Avstemningsstyrets flertall har subsidiert påstått dette.

Visstnok ses det fra samlagsfiendenes side å ha vært drevet en heftig agitasjon, og enkelte av de forkastede forfall må anses tilveiebrakt på en mindre tilbørlig måte. Men jeg kan ikke finne at det er framkommet opplysninger som kunne tyde på at det var foregått en så utilbørlig agitasjon at det kunne bli spørsmål om å omstyrte avstemningen av den grunn. De enkelte utilbørligheter med hensyn til forfall synes vesentlig å skyldes ubetenksomhet i forbindelse med sterk iver, uten at deres forekomst kan anses å ha gitt agitasjonen i det hele et preg som skulle nødvendiggjøre rettslig undersøkelse.

Med hensyn til de 23 godkjente forfall som senere ble foreslått forkastet av flertallet, faller disse vesentlig i grupper: 1. Forfallsanmeldelser som ikke var underskrevet av de stemmeberettigede egenhendig, uten at "m. p. p." var tilføyd underskriften, og 2. Forfallsanmeldelser som er underskrevet med påholden penn, uten at underskriftens riktighet kan sies å være bevitnet av mer enn ett vitne.

Det er klart at det ved de stemmeberettigedes navn, som ikke selv har underskrevet forfallsanmeldelser, burde vært tilføyd "m. p. p.". Men jeg kan ikke innse at denne feil

er tilstrekkelig til å bevirke anmeldelsene forkastet når det ved undersøkelse er godtgjort at underskriftene er skjedd etter anmodning av de stemmeberettigede. Feilen er antakelig begått av uvitenhet om formen og ikke for å villede avstemningsstyret. Når det da viser seg at anmeldelsene for øvrig er i orden, kan vel denne forholdsvis unnskyldelige formfeil neppe lede til forkastelse av forfallet, hvorved jo i nærværende tilfelle den stemmeberettigede ikke bare ikke gis adgang til å stemme, men også må avgi sin stemme motsatt sin overbevisning.

Da det foruten de herom handlede forfall ble forkastet flere som står i samme stilling, finner jeg at avstemningens resultat bør opprettholdes selv om de under gruppe 2 foran nevnte forfall rettelig burde være forkastet.

Ved nedstemming øynet nok vinhandleren større mulighet i markedet. Helseprofilen i markedsføringen var tilpasset tiden. Thorvald Peter Poulsens vinrettighet ble innløst av kommunen etter 1910 for kr 2 100.

Dette kan jeg imidlertid ikke heller finne. Det er kun ett vitne som bevitner underskriften. Men under samme hensyn som nevnt foran under gruppe 1, finner jeg at heller ikke disse forhold bør forkastes. Flertallet må jo selv ved forfallenes godkjennelse i motene 21. og 22. mars ha hatt denne oppfatning, idet det – i alle fall for deres vedkommende – ikke senere er tilveiebrakt noen opplysning som ikke var til stede ved denne godkjennelse. – Godkjennelsen av disse og liknende forfallsanmeldelser vil også alene være tilstrekkelig til å opprettholde

resultatet: samlagets nedstemming. Det er for øvrig også forkastet en del andre forhåndsannmeldelser som etter min mening burde vært godkjent (3 eksempler nevnes), hvilke forfallsannmeldelser ble forkastet fordi vitnerlighetsvitnene var ukjente. Likeledes finner jeg at en del av de forfall som er forkastet av flertallet fordi det ikke finner at legeattesten stemmer med de virkelige forhold, muligens burde vært godkjent.

Både flertallet og mindretallet i avstemningsstyret er i sine innlegg framkommet med en rekke skarpe uttalelser overfor hverandre, til dels ledsaget av henstilling til det kongelige departement. Jeg kan imidlertid ikke finne at det foreligger noen grunn til å innla seg nærmere på disse uttalelser, som vel må anses framkalt ved den gemyttenes opphisselse som samlagsstriden bevirket i øyeblikket.”

Denne oppsummeringen viser at det har vært arbeidet mye i begge leire i anledning opptellingen og at stemningen internt i valgstyret har vært svært anspent. Amtmannens vurderinger i forhold til forkastede og ikke forkastede stemmesedler er interessante i forhold til det strenge regelverket for avstemningen og tidligere reaksjoner på dette.

Mandals Hornmusikkforening startet i 1881 og var en forløper til Mandal Musikkforening. Bildet viser medlemmene i begynnelsen av 1890-årene. Blant disse er initiativtaker til Mandals ølsamlag, Oluf Lohne, lengst til høyre foran og vinhandler Johan Hegnander like bak ham. Foto: Wathnes atelier. (MK)

Brennevinssamlaget var også tildelt flere ølbevillinger. Disse ble ledige ved nedstemming av samlaget. Dermed ble det markert for et eget ølsamlag.

I Amtstidende for 30. september er første ordentlige alkoholreklame siden før samlagsavstemningen. (Faktisk var det ikke ordinær alkoholreklame å finne i avisen siden før nyttår.) Th. Abrahamsen reklamerer for portvin benevnt som ”10 år gammel”, ”Extra god” og ”California ægte port”.

31. oktober er følgende korte notis under overskriften ”Mandals samlag nedstemt”:

”Indredepartementet er enig med stiftamtmanden i at Mandals brennevinssamlag ved den foretatte avstemning er nedstemt.”

I Amtstidende for 4. november er annonse merket ”Syke-viner” som bl.a. framhever dietetisk rødvin, oldenburger naturvin sammen med mer kjente viner.

23. november er annonse for ”Mandals samlag for ølhandel” hvor aksjonærene i det nyopprettede samlaget innkalles til møte for å vedta statutter og velge styre. 28. november er notis om at nevnte samlag ble vedtatt opprettet med lensmann Jacob Anton Lund, Oluf Lohne og Martin Pedersen i styret.

I avisen for 30. november er tilsvarende annonse fra Mandals magistrat v/T. Nickelsen om ”Øl- og vinsalg 1900”.

Det var bevilingsplikt for alle de gjenværende alkoholholdige drikkene.

Der heter det at: ”Mulige ansøkninger om bevilning til utsalg eller utskjenking – alminnelig eller innskrenket – av øl, (pottøl), vin, mjød og sider eller enkelte av disse sorter i ladestedet i 1900 kan innsendes til magistraten innen 15. desember førstk.”

28. desember er referert fra møte i kommunestyret hvor samlagsbestyrer J. P. Jørgensen ble valgt til ordfører for år 1900 med 14 stemmer.

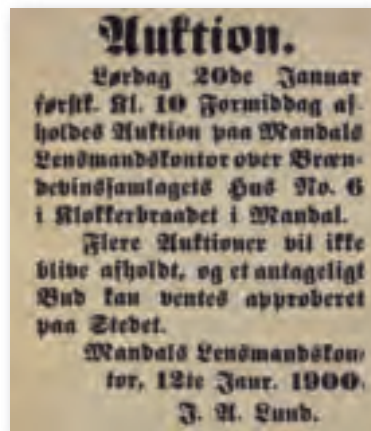

Da Mandals Telefonselskap åpnet i 1892, hadde det 32 abonnenter. Blant dem var det bare én som hadde privattelefon, nemlig grunnleggeren Abraham Brodersen. Han er i folketellingen for 1900 oppført som skipsreder og drev kommisjonsforretning med eksport av trelast, laks og is. Hans datter er oppført som ”telefonistinde”. Tallet på abonnenter økte, og sentralbordet på bildet ble installert i 1919. Telegraf og telefon var nyttige hjelpemidler ved bestilling av brennevin fra andre byer. Selskapet mottok midler av samlagets overskudd til etablering av telefonanlegget. (MK)

I Amtstidende for 30. desember har redaktøren en nyttårshilsen til leserne og nevner spesielt samlagskampen:

”På vårt sted har kanskje det forløpne år vært et uroens år i større grad enn mange tidligere. Og vi antar at det kanskje har vært mer uro enn strengt nødvendig, samlagskampen m.m. Men etter storm kommer stille. Og dette vil også slå til for Mandals vedkommende. Derfor vil forhåpentlig også den kommende tid bli mindre krigersk eller kampen i alle fall forløpe på en roligere måte. Dette med tanke på det forestående stortingsvalg som de moderate og konservative i Mandal og omegn, denne gang som så ofte før, sikkert trofast vil utfekte sammen til kommende sommer. At de moderate etter forlydende skulle være litt i tvil om dette er alt for urimelig til at det kan festes lit til det.”

8. januar 1900 er annonse for auksjon over brennevinssamlagets hus nr. 6 i Klokkerbrotet i Mandal 20. januar. Det heter bl.a.: “[...] Flere auksjoner vil ikke bli avholdt, og et antagelig bud kan ventes approbert på stedet.”

Like over nyttår ble det annonsert auksjon over brennevinssamlagets hus.

Dampskipet "Dronningen" var bygd i 1893 og gikk i rute Kristiania-Bergen med en rekke anløp langs kysten, bl.a. til Kleven. På bildet er Gismerøya i bakgrunnen. Skipet ble solgt i 1940. Man kan anta at det også ble benyttet ved frakt av brennevin på bestilling fra Kristiania og Kristiansand til kunder i Mandal og omegn. (Foto: Jens Johnsen. Mbi)

I Amtstidende for 14. juni 1900 er annonse fra brennevinssamlaget om mulighet til å søke om bidrag av samlagets overskudd til allmenntilgode formål. Det meldes også om ekstraordinær generalforsamling i sparebankens sal for valg av to menn blant aksjonærene til å lage innstilling til den ordinære generalforsamling om fordeling av det nevnte overskuddet.

Var kirkevin mer akseptabel enn annen vin?

13. september er likeledes annonse for den ordinære generalforsamling i brennevinssamlaget 28. september. I avisen for 20. oktober ble fordelingen av overskuddet offentliggjort etter godkjenning i amtet. En stor del av dette gikk med kr 2 000 til "en

eventuell skole for stedet", nemlig folkeskolen som sto ferdig i 1940 og senere fikk navnet Furulunden skole. Det norske totalavholdsselskap ble tildelt kr 50 som var like mye som Mandals turnforening fikk til apparater. I samme nummer er også særskilt annonse for stipend til en eller flere personer til videre utdanning i musikk eller sang. Summen til dette var kr 300.

Etter dette er det ikke nevnt mer om Mandals samlag for brennevinshandel i Lister og Mandals Amtstidende for året 1900. 29. desember er nevnt at skipsreder A. P. Ulriksen blir valgt til ordfører ved loddtrekning med Jørgen P. Jørgensen som hadde like mange stemmer. Byggmester Carl Weyergang ble valgt til varaordfører.

I avisen Lindesnes for 25. november 1914 er nekrolog over "Fhv. samlagsbestyrer J. P. Jørgensen" som døde dagen før etter lengre tids sykkelighet 64 år gammel.

Det heter:

"Jørgensen var gjennom hele sitt liv knyttet til fødebyen og sto i en årrekke som en av byens fremste og mest benyttede menn.

Med iver og interesse deltok han i 90-årenes politiske liv på Høyres side. Han var således flere ganger valgmann og i sin tid formann i Grunnlovsforeningen.

I 1894 kom han for første gang inn i bystyret og ble straks valgt inn i formannskapet. Ble senere i saksfører Krafts ordføretid varaordfører og var etter Krafts død i 1899 gjennom et par perioder byens ordfører.

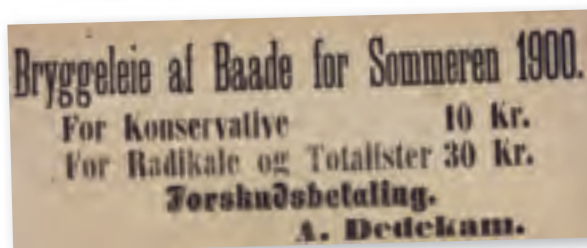
Han var likeledes i en årrekke medlem av og ordfører i fattigstyret og sto deretter i lang tid som formann i skolestyret.

Like til det siste var han medlem av sparebankens direksjon hvor han også hadde en lang tjenestetid bak seg.

Jørgensen var en mann som åpent og fryktløst kjempet for sitt syn og sine meninger. Men bak de mang en gang kvasse replikker, som i sin tid kunne falle under bystyremøtene, glimtet det ikke sjelden fram både humor og hjertelag. For personlig var han behagelig og elskverdig som få og nøt derfor aktelse innen alle leirer."¹⁶²

Vurdering av samlagsavstemningen

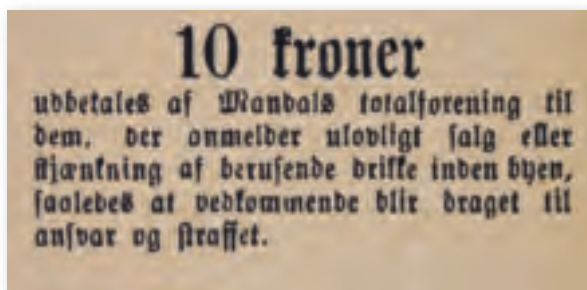
Avisen Lister og Mandals Amtstidende som hovedkilde til artikkelen er valgt for å innhente et representativt og rikest mulig utvalg av innlegg for opprettholdelse av Mandals brennevinssamlag. Tilsvarende gjaldt for innlegg mot samlaget. Totalavholdsforeningenes aktivitetsnivå og omfanget av innleggene i debatten for nedstemming av samlaget var overveldende i forhold til tilsvarende for opprettholdelse av brennevinssamlaget. Det er vanskelig å forestille seg at forholdet ville vært jevnere i en annen av byens aviser.

Det tok litt tid før bølgene la seg ved den konservative skipsreder Andreas M. Dedekams brygge.

Andreas Martin Dedekam var bestyrende reder for Mandals første passasjerdampskip "Olaf Kyrre" i tida 1867-1873. Bildet viser skipet i vinteropplag ved hans brygge like ovenfor vestre brohode i et av disse årene. Dedekam eide huset til venstre på bildet og leide ut båt plassene til mindre båter om sommeren. (MK)

Som også et tidligere eksempel viser, ble angiveri belønnet av offentlige og private instanser.

Det var vektige argumenter på begge sider i debatten. Noen var basert på antatt utvikling av drikkfeldighet og økonomi. Andre var grunnet i større eller mindre grad av liberalistisk politikk og tenkning, atter andre i teologi, tro og overbevisning. Man kan ut fra avisens referater ikke se at det møtte aktive samlagstilhengere

Mandals Klubbsselskap holdt fra 1902 til i dette huset ved elva i Øvrebyen. Det ble på folkemunne kalt "Klubben". Der holdt byens sosietet sine ball og andre arrangementer. Man kan anta at det i slike sammenhenger ikke var mangel på alkoholholdige drikker. Klubbvirksomheten tok slutt i 1917 da huset ble solgt. (Foto: Jensens fotoatelier. MK)

på samlagsstormernes debattmøter – selv om de noen ganger var spesielt invitert og på gode vilkår hva gjaldt plass og taletid. Invitasjon og vilkår var riktignok framført på en nedlatende og seierssikker måte i annonsene. På den andre siden kan man tydelig registrere fra referater at sentrale samlagsstormere møtte aktivt på samlagstilhengeres debattmøter. De hadde følge av totalister som applauderte sarkastiske og nedverdiggende innlegg mot samlag og samlagstilhengerne.

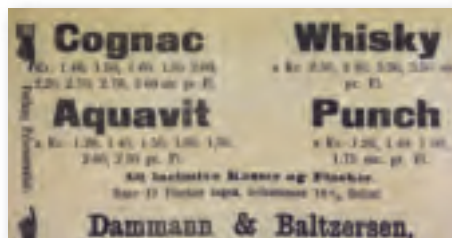
Motstanderne av samlag var godt organisert og hadde styrke nasjonalt, regionalt og lokalt. De hadde aktive frontfigurer, nasjonalt med Elisabeth Edland og lokalt med i alle fall Laurits Nilsen. Tilhengerne av samlag hadde med Stevelin Urdahl sin nasjonale talsmann i en "utstøtt" avholdsmann og med liten aktivitet lokalt. Det er vanskelig å finne noen lokal leder for tilhengerne. Samlagstilhengerne ble tidlig i debatten oppmerksomme på det skjeve forholdet uten at de

maktet å rette det opp. Den lite politiske og kanskje enda mindre samlagspolitiske tilhenger som man finner i Lister og Mandals Amtstidendes redaktør Næss, var en av de få røstene på samlagsforsvarernes side. Den tidligere politiske redaktør Knut Spilling i den lett liberale Amtstidende profilerte seg tidlig som en alvorlig kritiker av Mandals samlag for brennevinshandel.

Styrkeforholdet mellom gruppene i den offentlige debatten var dermed klart i samlagsstormernes favør. De presenterte med stor kraft og overbevisning argumenter som samlagstilhengerne hadde vanskelig for eller ikke ønsket å argumentere mot. I tillegg hadde flere av de aktive samlagstilhengerne større eller mindre sympatier for avholdsbevegelsen. Det var trolig inkludert redaktøren i den mest samlagsvennlige avisen selv, Lister og Mandals Amtstidende. Dermed ble Mandals samlag for brennevinshandel nedstemt med minst mulig margin. Fra og med år 1900 måtte dermed brennevin ordinært bestilles fra en annen by, i praksis Kristiansand eller Kristiania.

Ved langveis frakt kunne man like gjerne bestille slik at det holdt en stund. 1 anker er 40 pottes som er ca. 38,6 liter.

Det måtte være fristende å få med rabatten ved større bestilling.

Nedstemming av brennevinssamlaget i Mandal gjorde smugling mer aktuelt. Tollskøyta "Alken" hadde stasjonssted i Kleven. Bildet er tatt ca. 1905. (Mbi)

En tørrlagt by

Brennevinssamlaget ble nedstemt. Vinutsalgene ble etter hvert fjernet ved at kommunen innløste de private rettighetene. Øl ble solgt gjennom ølsamlaget. Da de sterkeste ølsortene ble tatt bort i 1920, gikk omsetningen sterkt ned. Ølsamlagets bevilling gikk ut i 1929, og søknaden om fornying ble avslått. Ved en landsomfattende folkeavstemning i 1919 ble brennevin og sterkvin forbudt innført og solgt i hele Norge – med unntak for medisinsk bruk etter legeattest. I Mandal var det mer enn $\frac{3}{4}$ flertall for dette. Ny folkeavstemning i 1926 ga tilsvarende resultat på landsplan. I Mandal måtte bystyret innføre politikkontroll med salg av møbelpolitur, boksesprit og annen teknisk sprit som enkelte misbrukte. Det ble ikke uvanlig med smuglerskøyter i skjærgården.¹⁶³

Vinmonopolet ble opprettet i 1921 og fikk enerett på salg av vin og brennevin i hele landet. Det måtte holdes folkeavstemning for å få utsalg i en by. Men det kom foreløpig ikke på tale i Mandal. I begynnelsen av 1920-årene hadde Grand Hotel fått innskrenket skjenkerett for øl til spisegjester og tilreisende. Fra 1929 var også det slutt. Hotellene fikk avslag på sine søknader. Tørrlegginga var et faktum. Den eneste muligheten var kjøp av øl gjennom agenter og ved bestilling fra bryggeri i hele kasser.¹⁶⁴

I 1895 var det brennevinssamlag i 51 av 58 norske byer. I 1913 var omfanget redusert til 13 byer. Den norske samlagsordningen ble avvirket i 1938 ved at samlagenes aktiva og passiva ble overtatt av Vinmonopolet.¹⁶⁵

Stillheten har lagt seg over Mandal etter stort engasjement og en opphetet debatt i forkant av folkeavstemningen over om Mandals samlag for brennevinshandel skulle få fortsette i nye fem år fra og med år 1900 eller ikke. Samlagsstormerne toet sine hender, mens samlagsforsvarerne slikket sine åpne sår. Bildet fra 1901 viser Nedre Malmø i forgrunnen og sentrum av byen bak. (Foto: Anna Halling. MK)

Kilder

Aviser

Lindesnes, 10. april 1901
Lindesnes, 25. november 1914
Lindesnes, 21. september 1939
Lister og Mandals Amtstidende, årgangene 1898–1900

Litteratur

Folketellingen for 1875, <http://www.rhd.uit.no/folketellinger>
Folketellingen for 1900, <http://www.digitalarkivet.no>
Fuglum, Per: Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904, Universitetsforlaget 1972
Norsk forfatter-lexikon 1814–1880, (1908) s. 65–68, <http://www.nb.no/utlevering/nb>
Slettan, Bjørn: Mandal bys historie, bind III. En industriby vokser fram, Mandal kommune 2006
Store norske leksikon, <http://www.snl.no>
Urdahl, Stevelin: Mandals Brændevinssamlags Historie, A. Næss's Bogtrykkeri, Mandal 1899
Wikipedia, <http://no.wikipedia.org/wiki>

Forkortelser

Lindesnes	Lindesnes (og dato)
Lister og Mandals Amtstidende	LMA nr.-årgang (f.eks. LMA 26-1899)
Mandal bys historie, bind III	Mbh (og sidetall)
Per Fuglum	PF (og sidetall)
Store norske leksikon	Snl (og dato)
Stevelin Urdahl	Urdahl

Normalisering av språket i sitater

Språket i sitater fra Lister og Mandals Amtstidende for årene 1898–1900 er noe normalisert for å lette leseligheten.

Fotografier og bildetekster

Mange fotografier og mye informasjon er hentet fra Mandal bys historie.

Noter

Det er ikke ført opp notehenvi­sing for artikler, innlegg, notiser eller annonser i Lister og Mandals Amtstidende hvor dato er klart oppgitt i denne artikkelen. Notehen­visninger til avisen er bare laget i tilfeller hvor dato ikke er klart eller umiddelbart oppgitt i artikkelteksten.

- 1 LMA 32-1899
- 2 LMA 26-1899
- 3 Mbh s. 186
- 4 Mbh s. 186
- 5 Mbh s. 188
- 6 Mbh s. 189
- 7 Mbh s. 190

- 8 Mbh s. 190–191
- 9 Mbh s. 191
- 10 Mbh s. 143 og 152
- 11 Mbh s. 154
- 12 Lindesnes 10.04.1901
- 13 Lindesnes 21.09.1939
- 14 Mbh s. 278
- 15 Mbh s. 254
- 16 Mbh s. 278
- 17 PF s. 528
- 18 PF s. 528–529
- 19 PF s. 528
- 20 PF s. 524–525
- 21 PF s. 525
- 22 PF s. 529
- 23 PF s. 529–530
- 24 PF s. 132
- 25 PF s. 134–135
- 26 PF s. 136
- 27 PF s. 141–142
- 28 PF s. 170
- 29 PF s. 175
- 30 PF s. 194
- 31 PF s. 195
- 32 PF s. 195
- 33 PF s. 196
- 34 PF s. 201–202
- 35 PF s. 203
- 36 PF s. 203
- 37 PF s. 208
- 38 PF s. 240
- 39 PF s. 140–141
- 40 PF s. 287
- 41 PF s. 289–290
- 42 <http://www.snl.no/pott/m%C3%A51> (27.09.2010)
- 43 PF s. 290
- 44 PF s. 292–293
- 45 PF s. 294
- 46 PF s. 303
- 47 PF s. 303–304
- 48 PF s. 304–305
- 49 PF s. 308–309
- 50 Urdahl
- 51 http://snl.no/nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning (18.03.2010)
- 52 Urdahl
- 53 Urdahl
- 54 PF s. 312
- 55 PF s. 316
- 56 PF s. 323–324
- 57 PF s. 330–331
- 58 PF s. 335
- 59 PF s. 339
- 60 PF s. 339
- 61 PF s. 348–349
- 62 PF s. 351

- 63 PF s. 352
64 PF s. 373
65 PF s. 373
66 PF s. 373
67 PF s. 374
68 PF s. 374
69 PF s. 375-376
70 PF s. 382
71 PF s. 383
72 PF s. 385
73 PF s. 386
74 PF s. 386
75 PF s. 392
76 PF s. 396-397
77 PF s. 399
78 PF s. 399-400
79 PF s. 400-401
80 LMA 65-1898
81 LMA 97b-1898
82 LMA 95-1898
83 Mbh s. 154
84 LMA 30-1898
85 LMA 34-1898
86 LMA 129, 131, 132, 133 og 134-1898
87 http://www.sn1.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning
(20.09.2010)
88 LMA 142-1898
89 LMA 148-1898
90 Mbh s. 178
91 http://www.sn1.no/nbl_biografi/Elisabeth_Edland/utdypning
(16.04.2010)
92 LMA 14-1899
93 LMA 15-1899
94 LMA 10-1899
95 LMA 16-1899
96 LMA 16-1899
97 LMA 32-1899
98 LMA 93-1898
99 LMA 96-1898
100 http://www.sn1.no/nbl_biografi/Olaf_Gjerl%C3%B8w/utdypning
(21.03.2010)
101 LMA 31a-1899
102 LMA 31a-1899
103 Mbh s. 578
104 LMA 31a-1899
105 LMA 31a-1899
106 LMA 31a-1899
107 http://www.sn1.no/Richard_von%2C_friherre_Krafft-Ebing
(30.09.2010)
108 LMA 31a-1899
109 LMA 32-1899
110 http://no.wikipedia.org/wiki/Sven_Aarrestad (16.04.2010)
111 http://www.sn1.no/Robert_Green_Ingersoll (04.10.2010)
112 http://www.sn1.no/nbl_biografi/Anton_Martin_Schweigaard/utdypning (04.10.2010)
113 LMA 33-1899
114 LMA 33-1899
115 LMA 33-1899
116 LMA 34-1899
117 Mbh s. 278
118 LMA 21-1899
119 Mbh s. 207
120 Urdahl
121 http://www.sn1.no/B1%C3%A5_B%C3%A5nd (10.08.2010)
122 http://www.sn1.no/nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning
(18.03.2010)
123 <http://www.nb.no/utlevering/nb/e455f06c820505e4ba749e7c30e552ff> (18.08.2010)
124 LMA 25-1899
125 <http://www.sn1.no/%C3%98rebladet> (18.03.2010)
126 http://www.sn1.no/nbl_biografi/Anton_Christian_Bang/utdypning
(18.03.2010)
127 http://www.sn1.no/nbl_biografi/J_C_Heuch/utdypning
(28.09.2010)
128 http://www.sn1.no/Fredriksstad_Blad (21.03.2010)
129 LMA 29a-1899
130 LMA 32-1899
131 http://www.sn1.no/Christianssands_Tidende (04.10.2010)
132 http://no.wikipedia.org/wiki/The_Spectator (16.08.2010)
133 LMA 32-1899
134 http://www.sn1.no/sml_artikkel/alkohol (04.10.2010)
135 LMA 32-1899
136 Mbh s. 225
137 LMA 62-1899
138 LMA 33-1899
139 LMA 33-1899
140 LMA 33-1899
141 Mbh s. 278
142 Mbh s. 187
143 <http://www.sn1.no/magistrat> (04.10.2010)
144 <http://www.sn1.no/fogd> (04.10.2010)
145 Mbh s. 580
146 Mbh s. 249
147 Mbh s. 512
148 LMA 33-1899
149 LMA 34-1899
150 LMA 35-1899
151 LMA 35-1899
152 LMA 38-1899
153 LMA 139-1898
154 <http://www.digitalarkivet.no/cgi-win/WebCens.exe?slag=vi>
sbase&sidnr=1&filnamn[...] (18.09.2010)
155 LMA 56-1899
156 LMA 56-1899
157 LMA 80-1899
158 LMA 56-1899
159 LMA 86-1899
160 LMA 104-1899
161 Mbh s. 194, 198 og 426
162 Lindesnes 25.11.1914
163 Mbh s. 434-435
164 Mbh s. 435

Fram mot 1905 og unionsoppløsningen skulle Norge bygges som egen nasjon. Et ledd i dette var modernisering av landbruket, derunder hagebruk. For å nyttiggjøre frukt og bær, ble det undervist i vinlegging på husholdningsskoler for kvinner. På landbruksutstillingene var det egen seksjon for tilberedte fruktprodukter, og her var fruktvin det viktigste utstillingsobjektet. Vinlegging må ha vært kjent og brukt i Vest-Agder i et langt større omfang enn vi nå tror.

Johan Weisser på Tobienborg i Oddernes hadde stor frukthage og fikk medaljer for fruktvin på landbruksutstillinger. Weisser laget ikke vin for salg, men fikk laget profesjonelle etiketter.

HJEMMELAGET FRUKTVIN SOM DEL AV NASJONSBYGGINGEN

Kilder om vinlegging i Vest-Agder.

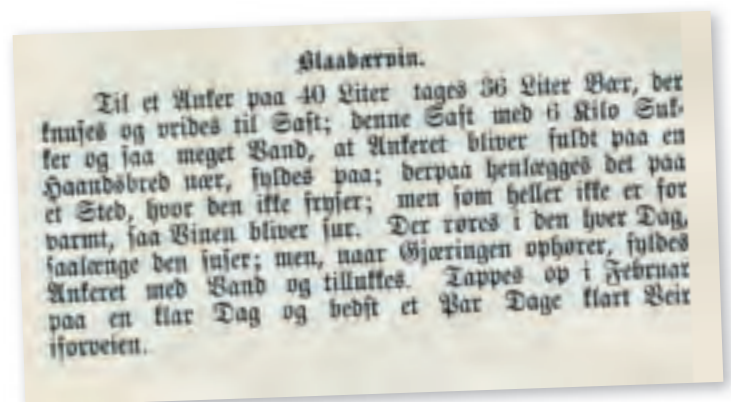
Utgangspunktet for artikkelen er materiale funnet i de trykte fylkestingsbøkene, det vil si Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, som fra 1919 ble Vest-Agder fylkestings forhandlinger. Bøkene kom ut hvert år og gjengir sakene som ble behandlet i amts-/fylkestinget. Hovedkilden er årsberetningene fra Lister og Mandals Amts Landhusholdningsselskab, fra 1919 Vest-Agder Landbruksselskap. Årsberetningene er trykt i fylkestingsbøkene.

På Statsarkivet i Kristiansand foreligger det to protokoller: Forhandlingsprotokoll for utstillinger i Lister og Mandals Amt 1892–1911, og Forhandlingsprotokoll for Amtsutstillingen i Mandal 1913, senere brukt som utstillingsprotokoll. Den siste utstillingen ble holdt i 1927. Etter et langt opphold var det på nytt utstilling i 1951, uten vin.

I protokollene er blant annet innført de som fikk medalje, eller bare premie eller hederlig omtale. Fra noen av utstillingene foreligger det trykte kataloger limt inn i protokollene. Katalogene viser navn på utstillerne med objekter.

Landhusholdningsselskapene ble etter initiativ fra Selskapet for Norges Vel, etablert i 1830-årene og ble en aktiv del i nasjonsbyggingen på 1800-tallet. Lister og Mandals Landhusholdningsselskab arbeidet blant annet for kvegavl, for å dyrke opp mer jord og for

frukt dyrking. Selskapet og de lokale underavdelinger arrangerte regelmessige fesjå og landbruksutstillinger. Selskapet arbeidet for å opprette landbruksskole og finansierte husholdningsskole med tilskudd fra Selskapet for Norges Vel fra 1891. Organisatorisk var selskapet eget rettssubjekt med tilskudd fra stat og fylke. Amtstinget valgte bestyrelsen. Senere ble amtmannen (fylkesmannen fra 1919) fast formann. Ledervervet i Landhusholdningsselskapet har åpenbart vært prestisjefyllt. I 1891 ble stamhusbesitter Arenfeldt på Gimle gård formann. Senere var stiftamtmann Koren formann i 31 år.

Oppskrift på blåbærvin fra den lokalt utgitte kokebok: Veiledning i Madlavning på Landet.

Hva er hjemmelaget fruktvin?

Hjemmelaget vin er vin som er produsert hjemme til privat bruk, og laget på fruktsaft, vann og sukker.¹ En gjennomgang av utstillingskataloger og kokebøker, viser at det var mest vanlig å legge vin på hagebær og frukt, særlig av rips, stikkelsbær, plommer, kirsebær, eple og rabarbra. Av skogsbær var blåbær vanlig. Blåbærvin betegnes også som norsk rødvin, og heftet *Veiledning i Madlavning paa Landet* fra 1892 har oppskrift på rødvin av kirsebær og blåbær. Vin basert på tyttebær, hyllebær og nyper er nevnt en gang hver i utstillingskatalogene.

Frukt

Landhusholdningsselskapet ivret for frukt- og bær dyrking. Det ble ansatt gartnere som skulle hjelpe til med å planlegge frukthager, kjøpe inn busker og trær og å hjelpe til med beskjæring. Noen av gartnerne var utdannet i Danmark, og de fikk også reise på studieturer. Årsmeldingene viser betydelige innkjøp av trær og busker.² Av frukttrær nevnes epler, pærer, moreller og plommer. Av bærbusker nevnes rips, solbær og stikkelsbær.

Sukker

Sukkerprisen på verdensmarkedet falt med 60–70 % fra 1860 til 1920, og tollavgiften ble redusert. Beregnet forbruk av sukker økte fra 5 kg pr. person pr. år i 1880 til ca. 13 kg i 1900 og 23,5 kg i 1923.³

Gjær

I de fleste oppskriftene er gjær ikke nevnt, og det har åpenbart vært vanlig å legge fruktvin med naturlig gjæring, uten tilsetning av gjær. Kokeboken til Henriette Schönberg Erken og Karoline Steen fra 1924, anbefalte rosiner eller rengjær (vingjær).⁴

Andre forhold

For å stimulere til innenlandsk vinproduksjon, hadde det vært mulig å øke tollsatser eller avgifter på importert vin. Import av svakvin har vært relativt liten, mens derimot import av hetvin økte i takt med økte brennevinsavgifter.⁵ Konklusjonen synes klar: Billigere sukker økte mulighetene for hjemmelaget fruktvin, mens pris/avgift på importert vin neppe var noen pådriver for hjemlig vinlegging.

Kokebøker

I 1892 startet en husholdningsskole for unge piker på Fuglestveit i Øyslebø. Læreboken var Minna Wetlesen: *Husholdningsbog*.⁶ Jeg antar at dette er samme boken som Minna Wetlesen *Husholdningsbog for unge Husmødre i By og Bygd*, (2. opplag, 1891). Boken har et eget kapittel om fruktvin og likører. Hun har oppskrifter på rips- og stikkelsbærvin med angivelse av fremgangsmåte, og i tillegg solbær-, rabarbra- og blåbærvin. Oppskriften på blåbærvin er forøvrig svært lik tilsvarende oppskrift hos Hanna Winsnes.⁷

Torborg Tofteland drev husholdningsskole fra 1897 hjemme på gården Tofteland i Søgne og holdt kurs i hageprodukters anvendelse. I årsberetningen til Landhusholdningsselskabets bestyrelse i 1907 skriver hun: "*Undervisningen var theoretisk og praktisk. Til Gjennomgaaelse benyttedes: "Om vore Haveveksters Anvendelse i Husholdningen" af Brita Nesheim.*"⁸

Kokeboken med tarvelig (enkel), men god landskost ble trykket i 1000 eksemplarer og fordelt til Landhusholdningsselskapets medlemmer i de to Agderfylkene.

Jeg har ikke funnet utgaven av Nesheims bok som ble brukt i 1906, men tredje omarbeidede og forøkte utgave fra 1908. Det er stor sannsynlighet for at bokens kapittel om vinlegging med i alt 18 ulike oppskrifter på fruktvin, deriblant "champagne", også var med i tidligere utgaver, og dermed lærebok for elevene ved husholdningsskolen.

Men Henriette Schönberg Erkens *Kogebog for sparsommelige husmødre i by og bygd* fra 1905 har ikke med vinoppskrifter. Denne boken ble i 1905 gitt som gave fra Selskabet for Norges Vel til husholdningsskolen på Tofteland.

I amtstingsforhandlingene for 1911,⁹ ga agronom A. Knutsen et tilbakeblikk på de 23 årene (1886–1910) som *Kristianssand og omegns landboforening* har eksistert. Foreningen ble oppløst i 1910 fordi det skulle lages kretsvisse foreninger. Knutsen hadde vært foreningens formann i samtlige 23 år. Det ble i de årene erkjent at hagebruket var berettiget og gjorde den daglige kost både sunn og nærende. Fru Benneche, som var kokke ved foreningens møter, ble

derfor bedt om "at forfatte en broschure om tillavningen av alminnelig god landkost med anvendelse av grønsaker i den utstrækning, som der i ethvert tilfælde passende kunde brukes."

Veiledning i Madlavning paa Landet, utgitt på Foranledning av Christianssands og Omegns Landboforening, kom i 1892. Heftet er på 25 sider. Av disse er tre sider viet vinlegging. Heftet ble trykket i 500 eksemplarer og utdelt til foreningens medlemmer. I forordet, som ikke angir noen forfatter, opplyses det at foreningen har hatt vellykkede høstmøter hvor det var stor interesse for maten som ble servert. Derfor ønsket bestyrelsen å samle praktiske oppskrifter på tarvelig, men god landskost som lettere ville vinne inngang til alminnelig benyttelse enn de mer vidløftige kokebøkene. Det er vanlige oppskrifter på supper, stuede grønnsaker, slaktning, safter og avslutningsvis et kapittel om vin. Der er oppskrifter på rødvin av kirsebær og blåbær, ripsvin, blåbærvin, stikkelsbærvin og rabarbravin. Heftet ble samme år innkjøpt i 500 eksemplarer av Nedenes Landhusholdningsselskab, og utdelt blant foreningens medlemmer.¹⁰ Heftet ble der-

Tofteland i Søgne 1914. Gården til venstre er Husholdningsskolen på Tofteland. Husholdningsskolen ble nedlagt i 1910, men startet opp igjen på landbruksskolen i 1911. (Foto: Søgne bibliotek.)

med spredt over hele Agder og må ha medvirket til bred kjennskap til vinlegging. Tarvelig (enkel), men god landskost krevde også hjemmelaget fruktvin!

Husholdningsskoler

Amtstinget vedtok i 1891 å henstille til Landhusholdningsselskapet, med tilskudd fra Selskabet for Norges Vel, å opprette en Husholdningsskole for unge piker. Norges Vel tilbød seg å betale halvparten av utgiftene, kr 1200, mot at skolen fulgte *"de for Selskabets Skoler tidligere vedtagne Planer, dog med de Forandringer, som med Direktionens Approbation muligens kan følge af de lokale Forhold."*¹¹ Skolen skulle foreløpig ha seks elever. Den kom i gang med skoleår fra mars det ene året til mars det neste året. I beretningen for skolens andre kurs, som begynte 1. februar 1893 med sju elever, heter det: *"Syltning og vinlægning, brygning og baging er utført som forrige aar – tildels i noget større udstrækning."*¹²

Skolens femte kurs ble lagt til Olsgård i Laudal. Det året ga en god eplehøst, og det ble laget vin og most.¹³ Deretter ble skolen flyttet til Tofteland i Søgne, med Torborg Tofteland som bestyrer. Hun skriver i sin beretning for skoleåret 1897–98: *"Af frugt og grønsager er en betydelig del conserveret, samt lagt forskjellige frugt- og bærvin."*¹⁴

I Landhusholdningsselskabets beretning for 1901 fremkommer det at Torborg Tofteland har deltatt på et av kursene som amtsgartner Aamodt holdt i frukt og grønnsakers anvendelse i tiden 15.–30. august 1900.¹⁵ På kurset ble det undervist i vinlegging, og *"utførlig forklaret Betingelserne for at faa god Frugtvin."* I 1902 ble det i kurset i frukt og grønnsakers anvendelse, undervist 14 timer i gjæringsfysiologi og vinlegging ved landbrukskandidat Sverdrup.¹⁶ Husholdningsskolen skulle så overtas av amtet, og fagplanene skulle godkjennes av amtstinget. Tinget behandlet i 1905¹⁷ plan for en praktisk jenteskole i Lister og Mandals amt. Skolen skulle være ettårig og kunne ta opp 15 elever. Forslag til fagplan var mest sannsynlig utarbeidet av Torborg Tofteland, basert på hennes skoles undervisning.

Den praktiske undervisning omfattet:

"Husholdningsførsel, baade simplere og finere, navnlig skal der lægges Vægt på Oplærelse i et godt, sparsommeligt, rationelt og etter de stedelige Forhold afpasset Husstel. Herunder indbefattet: Madlavning, Slagting, Fodermidlernes Opbevaring, hermetisk Nedlægning, simplere og finere Baging, Syltning, Brygning og Vinlægning".

Amtstingets skolekomité endret planen slik:

*"[...] hermetisk Nedlægning, Baging, Sylting og Saffilagnig. Under alt dette skal der tages mest mulig Sigte paa det almindelige praktiske Behov paa Landsbygden og paa i størst mulig Udstrækning at nyttiggjøre sig de Have- og Jordbruksprodukter, som kan frembringes i Distriktet."*¹⁸

Amtstinget vedtok enstemmig skolekomiteens forslag, dermed var finere bakverk og vinlegging ikke lenger pensum på husholdningsskolen. Var dette et resultat av avholdssakens fremmarsj? Nepe, og i alle fall ikke bare. Å sløyfe finere bakverk og vinlegging, var nok heller et uttrykk for sparsomlighet og forsiktighet enn avholdssak.

Fru Tofteland fortsatte med sine kurs i *"Havebrugets anvendelse"*, hvor det ble undervist i vinlegging. I 1906 hadde hun 36 deltakere. I 1908 hadde hun 18 deltakere, men 34 søkere til kurset.

I 1912 hadde Anna Spilling og Agnes Skaar tilsvarende kurs i *"Frukt og Grønsagers anvendelse"*. Et kurs var på Vigeland, et i Holum og det tredje på Fritun ved Mandal. Det var 30 deltakere på hvert kurs. De to første gikk over 6 dager og det tredje over 10 dager. På kurset ble det gjennomgått forskjellige oppbevaringsmåter for grønnsaker og frukt, derunder vinlegging. Et stort antall kvinner fra Vest-Agder fikk dermed undervisning i vinlegging.

Utstillinger

Landhusholdningsselskabet med underavdelinger hadde et stort engasjement for utstillinger, særlig gjaldt det fesjå, men også utstillinger av landbruksprodukter. I perioden 1885–1927 ble det holdt i alt 24 landbruks-/hagebruksutstillinger i Vest-Agder.

Johan Weissser på Tobienborg i gamle Oddernes kommune, var en habil vinlegger, som også fikk trykket egne etiketter. Etikettene tilhører Johan Otto Weissser.

Høsten 1885 var det en større landbruksutstilling i Kristiansand. Førstepremie gikk til O. M. Johnsen, Mosby, for frukt, fruktvin, likør og syltetøy. I 1886 var det dyrskue med utstilling av åker- og hagebruksprodukter på Lunde i Søgne. I produktavdelingen var det 60 utstillere med 200 utstillingsnumre, og sannsynligvis deltok også utstillere med fruktvin.

På utstilling i 1888 i Kristiansand¹⁹ ble Kongens sølvmedalje tildelt gårdbruker Johan Weissser, Tobienborg, for samling av "Agerbruksprodukter, Havevekster og Frugtvin".

I 1898 var det utstilling i Farsund. Fru Tobiassen, Farsund, fikk førstepremie for fruktvin, epler og pærer.

I 1890 fikk Martin Sivertsen, Skjebstad, bronsemedalje for samling av vin og syltetøy. Da var 9 av de 15 premierte eller med hederlig omtale, kvinner. I 1901 fikk frøken Anna Wahl, Flekkefjord, sølvmedalje for vin.

Fra 1902 er utstillingsprogrammet trykt, og en får oversikt over utstillerne. Fruktvin hørte inn under: "Hovedafdeling III, Produkter af Havebrug: Gruppe c: Tilberedte Produkter. Frugtvine, Safter og Syltetoier, samt andre tilberedte Haveprodukter." I 1902 var det i alt 20 utstillere, derav 8 kvinner. Utstillingens beste var Torborg Tofteland, husholdningsskolens bestyrer, som fikk sølvmedalje. Forøvrig deltok Eg Asyl med fruktvin og fikk førstepremie.

I de senere utstillingene varierte antall utstillere med fruktvin. Fra 29 deltakere med vin i 1904, var tallet redusert til 5 i 1919. I begynnelsen var det flest menn som i følge programmene var utstillere. I 1927 var bare én mann, men 14 kvinner blant de premierte.

Utstillingskatalogene viser at deltakerne kom fra hele fylket, dog flest fra kystområdene. Men man finner eksempler på deltakere fra innlandet: En deltaker fra Øvrebo på utstillingen i Kristiansand i 1902 og en fra Fjotland på utstillingen i Mandal i 1910. Utstillingene gikk på omgang mellom kystbyene, og det var størst deltakelse fra området hvor utstillingen ble holdt.

Fra landbruksutstillingen i Mandal 1907. (Digitale bilder i Vest-Agder)

Hovedafdeling III.

Produkter af Hagebrug.

- Gruppe c Tilberedte Produkter: Frugtvine, Safter og Syltetøier, såvel andre tilberedte Hageprodukter.
- No: 1. Alfred Leifson, pr. Kristianssand: Frugtvin.
2. A. Olsen Møll. Holme: Blaabærvin. flere Sorter Syltetøier.
3. B. Torborg Tofteland, Søgne: Konserverede Grønsager og Frugter, forskjellige Syltetøier og Marinader, hjemstedske Grønsager og Frugter, tørrede Grønsager og Frugter, forskjellige Sorter Vine og Safter, Aster, Pickles m. m.
4. Herman Benestad, Tveit: Ribsvin af Aargange 1892, 1897 og 1901.
5. J. A. Bentzen, Skogstjørd pr. Mandal: Vin.
6. Kommunkasserer Wøxholt, Oddernæs: Vin.
7. Proprietær J. Weisser, Oddernæs: Vin.
8. Kathrine Holbæk, Holme pr. Mandal: Frugtvin.
9. P. Søren Upsahl, Strai, Oddernæs: Ribsvin.
10. Gurine Brunvatne, Holme pr. Mandal: Frugtvin.
11. Eg Asyl pr. Kristianssand: Frugtvin.
12. O. M. Olsen, Kristianssand: Ribavin, Stikkelsbærvin.
13. O. Hauge, Holme: Ribsvin, Æblevin, Blaabærvin, Tyllsbærvin.
14. Lærerinde Anna Røyne, Tveit: Gulorodssyltetøi.
15. Ingeborg Øvrebo, Øvrebo: Ribsvin, Blaabærvin, Ribssaft, Stikkelsbærsaft, Blaabærsaft.
16. Andreas Tellefsen, Dønnestad, Tveit: Frugtvine.
17. Talette Tolisen, Farsund: Forskjellige Sorter Frugtvin.
18. Ingeborg Tonstad, Mandal: Saft, Syltetøi.
19. Sevr. Abrahamsen, Farsund: Vin af Solbær og Rib, samt af hvide og røde Stikkelsbær.
20. Fru Tonstad, Engø, Farsund: Frugtvin.

Bruken av fruktvin

Artikkelen viser at fruktvin var en integrert del av hagebruket og at produksjonen ble oppmuntret landbrukspolitisk. En del av husmorutdanningen var å lære å legge fruktvin, og utstillingene viser at kunnskapen ble brukt. Kjennskapen til fruktvin må ha vært ganske utbredt i Vest-Agder omkring forrige århundreskifte.

Mine kilder sier ikke noe om drikkevaner. Men når fruktvin ble produsert i hjemmene, ble den også sikkert drukket. Ut fra frukten, bærene og sukkermengden som var grunnlaget, kan man anta at det meste var søt vin. Den tilsier små glass og et forsiktig konsum som sikret et jevnt og hyggelig forbruk. Vinglassene, som finnes i hjemmene fra forrige århundreskifte, er da heller ikke utpreget romslige.

Selv husker jeg mine gamle tanter som forsiktig nippet til vinen, gjerne sammen med tørre småkaker. Var der utvalgte gjester til stede, kunne det bli to glass. Men da ble vinen også grundig berømmet. Jeg opplevde aldri hjemmelaget vin til middagsmåltider. Det var søndags ettermiddag eller aftenene som var tidspunktet for serveringen. Selv barn kunne få noen dråper på tungen uten at det ble viet noen oppmerksomhet.

Katalogen viser utstillere med tilberedte hage produkter på Amtsutstillingen i Mandal 1902. (Statsarkivet i Kristiansand)

Kilder

Forkortelser:

Fylkestingsboka: Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger og Vest-Agder fylkestings forhandlinger.

Utrykte kilder:

På Statsarkivet i Kristiansand: Vest-Agder landbrukselskap. Utstillinger. Forhandlingsprotokoll for utstillinger i Lister og Mandals amt 1897-1911. Vest-Agder landbrukselskap. Utstillinger. Amtsutstillingen i Mandal 1913. Katalog, program og diverse papirer. I protokollene på Statsarkivet i Kristiansand, nevnt foran, er limt inn trykte programmer for landbruksutstillinger m.v. i Kristiansand 1902, Farsund 1903, Mandal 1904, Flekkefjord 1906, Farsund 1910, Mandal 1913, Kristiansand 1919, Farsund 1922, og Mandal 1927.

Trykte kilder:

Fædrelandsvennen, Kristiansand, 10. oktober 1888
Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, Kristiansand 1880-1918
Nedenes Amtsthings Forhandlinger, Arendal 1883
Vest-Agder fylkestings forhandlinger, Kristiansand 1919-1927

Litteratur:

Benneche, fru: Veiledning i Madlavning paa Landet, Christianssand 1892.
Erken, Henriette Schönberg: Kogebog for sparsommelige husmødre i by og bygd, Kristiania 1905
Erken, Henriette Schönberg og Karoline Steen: Kokebok for skole og hjem, Oslo 1924
Høst, Inga og Ingeborg Milberg: Matlære. Kokebok for barneskolen, Oslo 1922
Nesheim, Brita: Om bruk av grønnsaker og frukt i husholdningen, Oslo 1908
Præstiin, Linda V. M.: Alkoholstatistikk i 150 år. Store svingninger – klar trend: http://www.ssb.no/magasinet/slik_lever_vi/art-2008-06-0401.html (2. juli 2008)
Statistisk Aarboek for Kongeriket Norge 1910, Kristiania 1911
Statistisk årbok 2000, Oslo 2000
Store norske leksikon. <http://www.snl.no/vingjær> (29.sept. 2010)
Seland, John: Nasjonal og internasjonal sukkerpolitikk. Statsøkonomisk tidsskrift 1939, Oslo 1939
Wetlesen, Minna: Husholdningsbog for unge Husmødre i By og Bygd, Christiania og Kjøbenhavn 1891
Winsnes, Hanna: Lærebog i de forskjellige Grene af Huusholdningen, Christiania 1845 (Fotografisk opptrykk, Oslo 1985)

Noter

- 1 Den enkleste definisjonen på fruktvin fant jeg i: Høst og Milberg, Kokebok for folkeskolen, 1922. "Fruktvin er laget av fruktsaft, vann og sukker".
- 2 2 Eksempler: 1891; amtsagronom Torkildsens beretning, Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger 1892/93. I Vanse ble utplantet 24 frukttrær og ca. 100 bærbusker, s. 53. Søgne Landboforening, s 59: "Efter Bestilling fra Medlemmer og andre afsattes i alt 500 Frukttrær og 200 Bærbuske --." Lister og Mandals Amtsthings forhandlinger 1904 s. 92. Selskapets underavdelinger: Tveit: Innkjøpt 100 frukttrær, Søgne 70, Øislebø og Laudal 25 og Bakke 25 frukttrær.
- 3 Tollsatsene gikk ned fra 41 til 20 øre pr. kg i 1909. (Statistisk årbok 1910, s. 187). Samtidig falt verdensmarkedsprisene med 60-70 % fra 1860 til 1902 (Statsøkonomisk tidsskrift, 1939, s. 38: Nasjonal og internasjonal sukkerpolitikk av Johan Seland). Beregnet forbruk av sukker i perioden 1866-1930 (Statistisk årbok 2000, tabell 223)
- 4 Vingjær er gjærsoppart som lever på skallet av druer. Store norske leksikon.
- 5 I artikkelen Alkoholstatistikk i 150 år (Magasinet til Statistisk sentralbyrå: Slik lever vi, 2008) skriver Linda V. M. Præstiin om årene 1882 -1912: "Etter betydelige økninger i brennevinavgiften, drakk nordmenn stadig mere vin istedenfor brennevin. Store mengder "laddevin" – en sterk alkoholholdig drikk – utgjorde en vesentlig del av vinimporten. Vinkonsumet var på sitt høyeste, 0,6 alkoholliter 1897 og var dermed 3 ganger så høyt som i 1885, året før laddevininførselen tok til".
- 6 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1894, s. 126
- 7 Hanna Winsnes: Lærebog i de forskjellige Grene af Huusholdningen
- 8 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1907, s. 230
- 9 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1911 s. 314 ff
- 10 Nedenes Amtsthings Forhandlinger, 1893, s. 64
- 11 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1891, s. 86
- 12 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1894, s. 126
- 13 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1897, s. 121
- 14 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1898, s. 48
- 15 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1901 s. 23
- 16 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1903 s. 15
- 17 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1905 s. 217
- 18 Lister og Mandals Amtsthings Forhandlinger, 1905, s. 372
- 19 Fædrelandsvennen 10. oktober 1888

”Så siger Petter: ”Å tænk, du Simon, hvis Hamreheia var vørterkage, og Østerfjorden var skjære kaffi, å, jammen da fikk vi fine dage.”¹

Sitatet er hentet fra Vilhelm Krag: Sjuavise på bryggen kl. ½ 3 om morgenen. Broen på bildet er Thygesons Minde som fører fra Kristiansands Kvadratur over til Lundsiden. Hamreheia er den hei som her ligger rett til høyre med en gang man kommer over broen. Bildet må være tatt fra Øvre Fergested og slik det så ut her, må byen ha sett ut i Vilhelm Krags tid.
(Avfotografert av Arne Mjåland. Blazeks samling, Vest-Agder-museet Kristiansand.)

VØRTERØL – “SUNNHETENS ØL”

Innledning

Som barn hørte jeg ofte de voksne sitere dikteren Vilhelm Krag's vers og viser med situasjonsbeskrivelser fra det sørlandske folkeliv. Best likte jeg visen om de to bryggesjauerne Simon Skjerra og Petter Nasken som venter sammen på ”østerbåden” klokken halv tre om morgenen. ”Og det er gråkaldt, og begge fryser”, og drømmeren Petter Nasken tar til å fantasere om omgivelsene. Petters fantasier utarter seg til å omfatte at, ”sanden var udaf puddersukker” og kirketårnet som ”en cigar efter kaffen. Akk du!”. Men han blir raskt satt på plass av den nøkternt realistiske Simon, som bare ønsker seg ”en gammel trøie i slig forargelig blæst og væde” og at ”båden kom snart, så at jeg kunde gå hjem og sove!”.

Vørterkake finnes den dag i dag i et velassortert bakeris vareutvalg, men helst kun til jul under navnet vørterbrød eller julebrød. Da er det nærliggende å gripe til oppskriftsbøker og bake vørterkaken selv. Mange kokebøker inneholder vørterkakeoppskrifter, noen uten, andre både med og uten vørterøl.

Her er valgt en oppskrift fra Statens lærerinneskole for husstells *Kokebok* fra 1933, fordi den ikke bare heter *Vørterkake*, men *Vørterkake med øl*.²

Vørterkake med øl

½ kg fint rugmel

½ kg fint hvitemel

2 ts salt

1 strøken ts nellik

1 strøken ts pepper

100 g farin

ca. 4 dl (½ flaske) vørterøl (eller vørter)

2 ½ dl sk. melk

70 g gjær

60 g rosiner

Forfatterne forteller om utbakingen at deigen er søt og gjærer ikke lett. Derfor bør deigen gjære i to omganger. Først bakes en løs deig med halvparten av rugmelet, siden med resten av melet, krydder, sukker og lunken sirup. Deigene deles i to runde emner og stekes ved forholdsvis svak varme, adskillig svakere enn brød, i ca. ¾ time.

Kokeboken har vørterkakeoppskrift både med og uten vorter og forteller at vørterkake får kraftigere smak med vorter. Vorter er imidlertid vanskelig å få tak i. En må derfor oftest bruke vorterøl, hjemmebrygget øl eller andre ølsorter. Videre forteller boken at vørterkaker brukes for avvekslingens skyld ved siden av alminnelig ovnsbrød. De smaker godt og holder seg lenge myke.³

I Gimle Gårds kjeller, under jakten på gårdens egenproduserte vinflasker, dukket denne vorterølflasken opp. Tou Bryggeri produserte øl fra 1855 frem til 2003, da det ble nedlagt. Flasken er bevis for at det også ble produsert vorterøl. Også her med slagord, "Den sikre kvalitet".

Definisjon

En ekte vørterkake har vorterøl eller vorter som viktig ingrediens – men hva er egentlig vorter?

I følge Riksmålsordboken fra 1977 kommer ordet av gammelnorsk *virtr* som er beslektet med ordet *urt*, et vandig uttrekk som fås ved utluting av malt.⁴

Vorter kommer fra kornet, vanligvis bygg, som i bearbeidet form inngår som en av de tre hovedingrediensene *malt*, *humle* og *vann*, i all ølbrygging. Disse tre ingrediensene er nedfelt som prinsipp for all ølbrygging i den såkalte "Renhetsloven" som stammer fra kurfyrst Wilhelm 4. av Bayern i 1516. Norske bryggerier var pålagt å følge denne loven fra 1912, og med en forløper fra 1857. Loven ble opphevet ved EU-direktiv i 1994, men legges fortsatt til grunn for ølproduksjon ved mange bryggerier, også i Norge.⁵

Man lar kornet begynne spireprosessen ved tilsetning av fuktighet og varme og tørker det deretter slik at spireprosessen stoppes. Det spirte og tørkede kornet kalles for *malt* som igjen kokes opp med vann⁶ og varmes opp trinnvis til ulike temperaturer. Denne prosessen trekker ut de viktigste bestanddeler av maltet.⁷ Deretter tilsettes *humle*, ølets krydder.

Humle gir den bitre smaken, virker konserverende og har innvirkning på ølets skumholdbarhet. Dette produktet kalles *vorter*, og danner grunnlaget for ethvert øl. Men her stopper likheten mellom vorterølet og annet øl. For mens "vanlig øl" tilsettes gjær og til slutt kullsyre før det blir tappet på flasker, stopper man for vorterølet prosessen før gjæringen og går direkte til kullsyretilsetningen og flasketappingen.⁸

Etter tappingen på flaske er pasteurisering et viktig ledd i produksjonen for å forhindre utvikling av gjær og bakterier.⁹ Siden gjæringsprosessen er utelatt for vorterølets vedkommende, er det heller ikke et egentlig øl.

Historikk

Ølbrygging i ulike former har vært kjent siden de gamle babylonere. Men *vørterølet* er en relativt ny oppfinnelse. Det var Schous Bryggeri i Kristiania som i 1903 lanserte det nye ølet til det norske folk. Bryggerimester Lauritz Braaten har fått æren for denne oppfinnelsen. Bryggerinæringen søkte på dette tidspunkt etter muligheter for å produsere alkoholfrie drikker. Bakgrunnen for dette var den sterke stilling avholdsbevegelsen hadde i de nordiske land ved overgangen til 1900-tallet.¹⁰ Dette kan igjen føres tilbake til endrede samfunnsforhold og overgangen fra jordbruks- til industrihusholdning.¹¹

Slutten av 1800-tallet viser en endring i folks kostvaner. De nye kommunikasjonsmidlene, dampskip og tog, brakte korn fra de store slettene i Russland og USA. Prisene sank, og nye samfunnslag kunne bake ovnsbakt brød av rug og hvete som erstattet det gamle flatbrødet bakt av de norske kornsортene spelt, bygg og havre. En rekke legerapporter om helsetilstanden rundt 1900 klager over at bøndene sender melk til meieriene og kjøper margarin, kaffe og sirup istedenfor.¹²

I byene var det ikke bedre. Mange familiefedre var dagarbeidere med meget usikker inntekt. Ikke alle hadde råd til leilighet, men måtte ta til takke med en rå kjellerleilighet eller kalde loftsrom. I tillegg var det knapt med penger til klær og mat.¹³ Rent kjøtt var en sjeldenhet. Egg, smør, grønnsaker og frukt var forbeholdt overklassen. Slik oppsto hos vanlige folk et ensidig kosthold med mye brød og sirup.¹⁴ Avholdsbevegelsen fremhevet alkohol i alle former som den forsterkende faktor for disse elendige livsforhold.

Det ble altså Schous Bryggeri som først klarte å fremstille et øl som var uten alkohol og i tillegg næringsrikt og sunt. Bryggeriets salgsrepresentant i Stavanger hadde smakt alkoholfritt øl¹⁵ i utlandet. Dette fortalte han til bryggeriets direktør og bryggerimester Lauritz Braaten som straks reiste til utlandet for å fremskaffe nærmere opplysninger om det alkoholfrie ølet. De klarte å få tak i en oppskrift

som Braaten videreutviklet. I mai 1903 kunne så Schous Bryggeri lansere sitt nye *Vørterøl*, som ble en umiddelbar suksess.¹⁶

Vørterølet ble i begynnelsen betraktet som et viktig kostholdstilskudd. Det var en tid hvor det stod dårlig til med både ernæring og drikkevann, ikke minst i de mange fattige arbeidermiljøer. Det alkoholfrie mørke og søtlige ølet med høyt næringsinnhold fikk tilnavnet "det flytende brød".¹⁷ Vørterøl opparbeidet seg raskt status som både sunt og nærende, noe som selvsagt også skyldtes den positive omtalen produktet fikk. Tre måneder etter lanseringen hadde over 400

leger gitt sin skriftlige anbefaling til den nye drikken. I en brosjyre som bryggeriet utgav som forbrukerveiledning, heter det: "*Det har lykkedes os at fremstille øl som udelukkende næringsmiddel, og som bidrager til vedligehold av sundhed og velvære, saavel hos friske mennesker som hos svagelige personer.*"¹⁸ Det fantes knapt den sykdom eller tilstand det nye ølet ikke skulle hjelpe mot. Ølet kunne gis syke og svakelige og ble regnet som et viktig kosttilskudd for fødende og ammende kvinner. Ikke minst ble det barnas drikk tidlig på 1900-tallet, i en tid da brusen ennå ikke hadde gjort sitt inntog i Norge. Barn utgjorde faktisk hovedmålgruppen helt frem til slutten av mellomkrigstiden.¹⁹

Vørterøl ble mottatt med jubel også av avholdsbevegelsen. 2. mai 1903 står det å lese i organet for Den Norske Godtemplar Orden:

*"Alkoholfrit vørterøl er ukens store nyhet paa avholds-sakens omraade. Det er Schous Bryggeri, som har løst det store problem, vi saa lenge har drøftet, at faa en god, nærende, velsmagende og absolut alkoholfri drik. Tænk at Schous Bryggeri skulde gjøre avholdsfolket en slik tjeneste."*²⁰

Bryggerimester Lauritz Braaten tok patent på sin oppfinnelse. Men etter hvert fikk også de andre bryggeriene overta patentet og satte i gang med å produsere sitt vørterøl.²¹ I 1915 fikk Braaten Kongens

fortjenestemedalje i gull for sin oppfinnelse, sterkt tilskyndet av avholdsbevegelsen.²²

Utover i 1920-årene ble det mange vorterølsentusiaster blant idrettsfolk, spesielt langrennsløpere. Vorterøl fikk sitt store gjennombrudd som styrkedrikk med skiløperen Lars Bergendahl. Under femmila i Holmenkollen i 1939 kom Bergendahl, som lå langt etter den svenske favoritten Sven Edin, fossende inn til den siste suppestasjonen og ropte på øl – nærmere bestemt vorterøl. Han fikk sitt vorterøl, og resultatet ble at han i løpet av de siste kilometerne tok inn hele seks minutter på den ledende svensken. Hadde løpet vært én kilometer lenger, ville Bergendahl ha vunnet, mente man. Året etter etablerte Bergendahl sin egen vorterøl-stasjon – og vant!²³

Bryggerienes markedsføring av vorterøl endret seg mot slutten av mellomkrigsårene. ”Sportsmotiver” ble etter hvert vanlige på flere bryggeriers etiketter. Nå var det bildet av vorterølet som sunnhets- og styrkedrikk, spesielt for idrettsfolk og sportsutøvere, som ble vektlagt. I 1938 fikk Frydenlunds Bryggeri i Oslo tegnet en ny etikett til sitt vorterøl med bilde av den kraftige armen til bokseren Schliemann og de fem OL-ringene. Etiketten ble mønsterbeskyttet i 1939. Da Norge skulle arrangere vinterolympiade i Oslo i 1952, fikk Den Olympiske Komité beskjed av Patentkontoret om at det var Frydenlund som eide rettighetene til OL-ringene. Men Frydenlund lot generøst den Norske Olympiske Komité bruke ringene under olympiaden. I 1972 solgte Frydenlund rettighetene til OL-ringene til komitéen for 1 krone. Bryggeriet beholdt retten til å bruke ringene på vorterøletiketten. Frydenlund ble senere slått sammen med Ringnes Bryggeri, og OL-ringene er fortsatt på dette bryggeriets vorterøletikett. Et annet eksempel på slike ”sportsmotiver” er den elegante håndstående turneren på Hansa Bryggeris vorterøletikett.²⁴

Tradisjonen med vorterøl som styrkedrikk ble videreført etter krigen med skiløpere som Hallgeir Brenden og Håkon Brusveen, og opp mot vår tid også med andre idrettsutøvere som syklisten Knut Knudsen og roerne Alf og Frank Hansen. Da den norske OL-troppen dro til Sapporo i 1972, hadde man med seg hele 1200 flasker vorterøl.²⁵

Etter at forbudet mot alkoholreklame ble innført ved lov i 1976, har det ikke vært tillatt for bryggeriene å reklamere for øl. For en tid tilbake hadde Hansa Borg Bryggerier en reklamekampanje for vorterøl, som tok utgangspunkt i påstanden om at ”ingen egentlig liker vorterøl”.²⁶ Sosialdepartementet oppfattet dette som snikreklame for bryggeriets alkoholholdige produkter. En rettsavgjørelse slo imidlertid fast at reklamekampanjen ikke kunne tolkes som noe annet enn det den var, nemlig en kampanje for vorterøl. Det hører med til historien at bryggeriets omsetning av vorterøl økte betydelig i den perioden kampanjen varte.

Spørreundersøkelse om vorterøl

Sommeren 2010 foretok undertegnede en uhøytidelig spørreundersøkelse om vorterøl blant et tilfeldig utvalg informanter. Informantene var av begge kjønn og i ulik alder, fra i 20-årene til i 80-årene. Følgende spørsmål ble stilt: *Hva slags forhold har du til vorterøl?* Svarene varierte sterkt, fra noe nær forakt for produktet via et nøytralt ”ikke-forhold” til spontan begeistring. Sistnevnte hørte dog til sjeldenhetene. Det fremkom ikke noen tydelig aldersrepresentasjon for de ulike synspunktene.

Svarene fra informantene kan deles i tre hovedgrupper:

- 1) De som oppgir at de har et personlig negativt forhold til vorterøl.
- 2) De som oppgir at de ikke selv har noe forhold til vorterøl.
- 3) De som oppgir at de har et personlig positivt forhold til vorterøl.

Felles for de tre gruppene er at de alle kan gi *ulike opplysninger om bruken av vørterøl* basert på egne erfaringer eller overleveringer fra andre.

Her er et utvalg av svar fra de rundt 60 informantene: De negative holdningene til vørterølet begrunnes gjennomgående med at det smaker vondt og ikke er et fullverdig øl fordi det ikke inneholder alkohol. De kan kort oppsummeres i utsagnet fra figuren *Darwin P. Erlandsen (President i Norsk Dusteforbund)*, skapt av humoristen Fredrik Stabell, når han sier: ”Jeg er glad for at jeg ikke liker vørterøl, så vondt som det er!”²⁷ Begrunnelsen er gjerne at det ikke er ”ordentlig øl”, altså ikke inneholder alkohol. Og at det smaker for mye *gjær*. Sannsynligvis menes malt, for vørterøl er som sagt ikke tilsatt gjær.

En god del informanter har ikke selv noe forhold til vørterøl, men kan gi interessante opplysninger om bruken av dette som de har hørt av familie og bekjente. En forteller om mannen som var så glad i bayerøl, men hadde sluppet opp for dette i sitt private lager. Han oppsøkte den lokale dagligvarehandel for å skaffe mer. Her solgte de imidlertid ikke annet enn vørterøl. Men da svarte kunden: ”Nei takk, slikt kan man få lus i maven av!”

Noen kuriøse sammenblandinger med alkoholholdig øl nevnes. En informant forteller at han ble noe forskrekket en gang han satt på kjøkkenet hos noen venner. Husets tolvårige sønn kom hjem fra trening og hentet seg med selvfølgelighet noe som så ut til å være en flaske øl fra kjøleskapet, åpnet denne og drakk. Det viste seg å være vørterøl.

En annen informant forteller om bestefaren som var avholdsmann, men godt kunne drikke vørterøl. Her var problemet selve emballasjen. Han kunne ikke risikere å bli observert mens han fikk overrakt de brune ølflaskene over disk i butikken.

En mann i 60-årene forteller at i hans barndom var vørterøl eneste alternativ til brus. Han drakk derfor ofte vørterøl som barn, skjønt han likte det ikke. En annen informant i 60-årene kan også fortelle at han drakk mye vørterøl som barn, men han likte det godt.

En mann i 80-årene forteller om en bevisst forveksling med annet øl: Under store fester i hans ungdom, når det tok slutt på de frembudte alkoholholdige drikkevarer og festdeltagerne begynte å bli på en snurr, hendte det at man satte frem vørterølflasker i stedet. De allerede lystige gjester drakk dette like ivrig som sterkere saker.

En kvinne i 50-årene forteller at i hennes barndomshjem ble vørterøl brukt i vinleggingen: Vørterølet ble satt til gjæring med sukker og siden tilsatt vinen for å få fart i vingjæringen.

En mann i 70-årene forteller at i hans ungdom prøvde han og noen kamerater å ”sette brygg på” en kasse vørterøl. Det måtte mye ekstra sukker til før gjæringsprosessen kom i gang. Og alle guttene ble dårlige etter smakingen. Brygget burde nok ha stått lenger før det ble konsumert, konstaterte informanten.

Reklamebrev fra Christianssands Bryggeris Mineralvandsfabrik sendt ut til forhandlere i januar 1926. Som et tillegg til mineralvannsfabrikken brus og selters reklameres for vørterøl på halvflasker.

En kvinne i 60-årene forteller at det i hennes barndomshjem ikke ble servert vin til fine middager, men at man serverte vørterøl blandet med sitron- og champagnebrus. Dette var en måte å avsøte brusen på. Ellers ville den bli litt voldsom i smaken sammen med maten.

En mann i 50-årene forteller om den gamle bestefaren som fikk vørterøl med eggeplomme for å styrke seg. På julaften sto vørterøl- og brusflasker fremme på bordet. Barna i familien moret seg med å blande disse to. Med den mørke blandingsfargen i glassene lekte de at de drakk øl.

En kvinne i 60-årene forteller at vørterøl ble brukt som sykemat og kosttilskudd til barn som var tynne og svakelige. Vørterøl anvendt av frisører som skyllemiddel i hår nevnes også som en mer spesiell anvendelse av produktet. Målet var å styrke håret og gjøre det blankt.

En mann i 50-årene forteller fra tiden som student ved NTH i første halvdel av 1980-årene. Sammen med noen kamerater deltok han flere år på rad i det 23 mil lange sykkeløpet "Trondheimsfjorden rundt". De ble servert og drakk vørterøl ved matstasjonene.

En mann i 70-årene som er tidligere innehaver av en dagligvarebutikk øst i Agder (nedlagt i 1995) forteller at vørterøl ikke akkurat var den varen det gikk mest av.

I alle de her nevnte eksempler forteller informantene om vørterøl i meget nær og i fjernere fortid. De følgende er fortalt i presens:

En mann i 60-årene fremholder vørterøl som en fantastisk styrkedrikk som alltid er med i sekken under lange skiturer. Hans unge sønn drikker også vørterøl under skiturer og legger til at man visstnok skal bli kvitt kviser av vørterøl.

En av de intervjuede 20-åringene hevder at vørterøl er en typisk ungdomsdrikk. Jevnaldrende forteller at de både liker og gjerne drikker vørterøl fra tid til annen. Men at det neppe er grunnlag for å påstå at det er en typisk ungdomsdrikk.

Vørterølets status i dag

Vørterøl produseres fortsatt i 2010 ved tre av bryggeriene i Norge, *Ringnes* i Oslo, *Aass* i Drammen og *Hansa* i Bergen. *Mack* i Tromsø la ned produksjonen for rundt et år siden.

Christianssands Bryggeri AS har produsert vørterøl. Produksjonen ble lagt ned i slutten av 1960-årene da bryggeriet gjennomgikk en større utvidelse. Etter at bryggeriet sluttet med egen produksjon av vørterøl, ble det fra bryggeriet solgt, gjennom en spesialavtale, vørterøl fra andre bryggerier, som *Ringnes*.²⁸ Kanskje kan produksjonen ha startet ca. 1905 da pasteuriseringsmetoden ble tatt i bruk i Kristiansand.²⁹ I 1954 ble et stort, nesten to etasjer høyt, pasteuriseringsapparatet tatt ut av drift.³⁰ Apparatet ble kalt Braaten etter konstruktøren. Det har ikke lyktes å finne ut om dette apparatets navn har sammenheng med vørterølets Lauritz Braaten.

Vørterøl innkjøpt i Kristiansand i september 2010. Dagens slagord henleder våre tanker mot noe positivt, noe hyggelig og sunt: "Aass – for gode stunder", "For sunnhet og styrke", "Gir kraft i kroppen". Vørterølet produseres stadig på halvflasker, selv om både brus og øl i mange år har vært å finne også på boks.

Vi finner i dag vørterøl i velassorterte dagligvareforretninger, noen steder i utvalg fra flere bryggerier. Dette tyder på at det fremdeles er et marked for dette bryggeriproduktet og at det har overlevd konkurransen med nye typer sportsdrikker.

Alle som deltok i spørreundersøkelsen kjente godt til varen selv de som ikke kunne bidra med interessante opplysninger.

Aldersgruppen 30–40 år mangler i oversikten over interessante svar. Det betyr ikke at de ikke er blitt spurt, men ingen av dem hadde noe forhold til denne øltypen.

En av de intervjuede arbeider i hjemmesykepleien og forteller at i hennes distrikt brukes vørterøl som styrke- og næringsdrikk for de gamle.

Ikke bare nordmenn drikker vørterøl, også våre nye landsmenn er i Kristiansands dagligvareforetninger observert med et større antall vørterølflasker i handlekurven. At denne typen øl også er en kjent drikk blant ungdom, kan tyde på, om ikke en mulig renessanse for denne drikken, så i alle fall at den vil overleve i kommende generasjoner.

Uansett kan man for vørterølets vedkommende gi den danske humoristen Storm P. rett, når han lar en av sine mange snodige figurer konstatere: *“Øl er sundt, øl er nærende - lad barnene faae øl paa skolemaden!”*³¹

Kilder

Informanter

Et 60-talls informanter, sørlendinger og inngiftede sørlendinger. Ansatte og tidligere ansatte ved Christianssands Bryggeri AS.

Trykte kilder

Boe, Liv Hilde: ”Hjemmet i støpeskjeen”, i Bjarne Rogan (red.): Norge anno 1900. Kulturhistoriske glimt fra et århundreskifte, Oslo 1999, s. 136–155
Christiansen, Carl: Aktieselskapet Christianssands Bryggeri, Kristiansand 1984
Grünfeldt, Cato: ”Det flytende brød”, Aftenposten 05.05.2003
Guttu, Tor, Kåre Skadberg og Inge Wettergren-Jensen:

Riksmålsordboken, Oslo 1977
Kjekshus, Svinn Erik: Vorter beer, Scandinavian Brewer's Review, vol. 66, no 1, 2009
Krag, Vilhelm: Digt i utvalg, Oslo 1971
Notaker, Henry: ”Madeira og margarin”, i Bjarne Rogan (red.): Norge anno 1900. Kulturhistoriske glimt fra et århundreskifte, Oslo 1999, s. 177–189
Petersen, Robert Storm: Aktuelle Storm P, Oslo 1974
Stabell, Fredrik: Av Norsk Dusteforbunds annaler, Dagbladet, ukjent årgang
Sveen, Johanne, Otilie Ytreberg og Ingrid Rasmussen: Kokebok, Oslo 1933

Trykte kilder fra internett

<http://www.aperitif.no> Vanvittig vedtak om vørterøl. 30.07.2002
http://www.cbov.net/ny_leksikon_c_d.htm CB-ølets Venner, leksikon. 29.9.2010
<http://www.beerlabels.dk>, Etiketter fra danske bryggerier, Øltyper, artikkel nr. 59, Vørterøl 24.10.2010
<http://www.ringnes.no/omd/oletshistorie> 16.6.2010
<http://www.snl.no/renhetsloven> Store norske leksikon, snl.no, Thor Rickard Teien, 24.9.2010
<http://nono.wikipedia.org/wiki/malt> 10.6.2010

Noter

- 1 Krag 1971, s. 82–83
- 2 Sveen 1933, s. 377
- 3 Sveen 1933, s. 378
- 4 Guttu 1977, s. 802
- 5 <http://www.snl.no/renhetsloven>
- 6 <http://no.wikipedia.org/wiki/malt>
- 7 http://www.cbov.net/ny_leksikon_c_d.htm
- 8 Grünfeldt 2003
- 9 Informant Christianssands Bryggeri
- 10 <http://www.beerlabels>
- 11 Forf. anm.
- 12 Notaker 1999, s. 184
- 13 Boe 1999, s. 143
- 14 Notaker 1999, s. 180
- 15 Muligens det tyske Malz Bier (forf. anm.)
- 16 Kjekshus 2009
- 17 Gühnfeldt 2009
- 18 Kjekshus 2009
- 19 Gühnfeldt 2009
- 20 <http://www.beerlabels>
- 21 Kjekshus 2009
- 22 <http://www.beerlabels>
- 23 Gühnfeldt 2009
- 24 Ringnes
- 25 Gühnfeldt 2009
- 26 <http://www.aperitif.no>
- 27 Stabel, ukjent årgang
- 28 Informant Christianssands Bryggeri
- 29 Christiansen 1984, s. 128
- 30 Christiansen 1984, s. 136–137
- 31 Petersen 1974, s. 133

FORFATTERINFORMASJON

Thorunn Lunde

Thorunn Lunde er født i 1968. Hun har hovedfag i kunsthistorie; bygningsvern og arkitekturhistorie, fra Universitetet i Bergen. Hovedfagsavhandlingen tok for seg arkitekt Per Grieg og hans tidligste produksjon fra mellomkrigstiden, samt Sundt-bygget og fredningssaken knyttet til varemagasinet. Lunde har tidligere jobbet ved Setesdalsbanen, Norsk Trikotasjemuseum, Vest-Agder Fylkesmuseum og er nå konservator ved Vest-Agder-museet der arbeidsoppgavene er knyttet til avdelingen Setesdalsbanen samt industrihistorie generelt i VAM.

Kirsten Bertheau Nøklebye

Kirsten Bertheau Nøklebye, født 1949, er konservator NMF ved Vest-Agder-museet Kristiansand. Hun er mag. art. i etnologi fra Universitetet i Oslo i 1978. Magisteravhandlingen omhandler mattradisjoner i Nord-Trøndelag. Bertheau Nøklebye har skrevet en rekke artikler og vært bidragsyter i hefter og bøker med vekt på mattradisjoner, tekstil/drakt og herregårdsmiljø foruten kulturhistorie generelt.

Thor Gunnar Hansen

Thor Gunnar Hansen er født i 1953. Han har hovedfag i historie fra Universitetet i Bergen. Hovedfagsoppgaven har tittelen ”Formuesforhold i Mandal sorenskriveri på 1700-tallet”.

Hansen er regionkonservator NMF for Lindesnesregionen med arbeidsplass på Vest-Agder-museet Mandal. Han har bl.a. vært mangeårig leder ved Setesdalsmuseum og Vest-Agder-museet Sjølingstad Uldvarefabrik.

Eiliv Ulltveit-Moe

Eiliv Ulltveit-Moe, født 1945. Cand. jur. 1972 fra Universitetet i Oslo. Fra 1976 ansatt i Vest-Agder fylkeskommune, nå som seniorrådgiver. Har hatt spesialoppdrag innenfor fylkeskommunens kulturminneforvaltning. Mangeårig aktiv i arbeidet med lokalhistorie; blant annet som guide, leder av Fortidsminneforeningen, Vest-Agder avdeling, og styremedlem i Stiftelsen Setesdalsbanen. Disponent i Stiftelsen Steinfoss Tømmerrenne.

Tale Christiansen

Tale Christiansen er født i 1952 og er museumspedagog ved Vest-Agder-museet Kristiansand. Hun arbeider daglig med aktivitetsbaserte formidlingsopplegg for elever i alle aldre. Hun er cand. mag. i kulturhistoriske fag fra Universitetet i Oslo og har forskolepedagogisk utdanning fra Høgskolen i Agder.